

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΥΛΟ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ»

Μεταπτυχιακή Διπλωματική διατριβή
Πεθαίνοντας σε ξένη γη: Μια εθνογραφική προσέγγιση του θανάτου
μετακινούμενων ανθρώπων στην πόλη της Μυτιλήνης

Χριστίνα-Ρόζα Τοτού
A.M: 154/2015011

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Βενετία Καντσά

Μυτιλήνη, Ιούνιος 2017

*Η εργασία αυτή αφιερώνεται στην μνήμη του παππού μου Γ.Κ.Τ
για όλα αυτά που μου έμαθε και που συνεχίζει να μου μαθαίνει.*

Πρόλογος-Ευχαριστίες

Στην παρούσα διπλωματική διατριβή, προσεγγίζεται εθνογραφικά το ζήτημα του θανάτου μετακινούμενων ανθρώπων, δηλαδή των προσφύγων και μεταναστών, στην πόλη της Μυτιλήνης τα τελευταία χρόνια κατά τα οποία παρατηρούνται προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές στο νησί της Λέσβου, ενώ εκπονήθηκε στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία δεν θα μπορούσε να πάρει την μορφή αυτή δίχως τη συμβο(υ)λή διαφόρων ανθρώπων σε κάθε επίπεδο και γι' αυτό θα ήθελα να τους ευχαριστήσω ειλικρινά τον καθένα και την καθεμία τους. Το πρώτο ευχαριστώ το οφείλω στην επιβλέπουσά μου κ. Βενετία Καντσά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, για την ευκαιρία που μου έδωσε να εκπονήσω αυτήν την εργασία. Ήταν πάντα διαθέσιμη να μου προσφέρει τις γνώσεις της, την εμπειρία της, αλλά και τις συμβουλές της για τη βαθύτερη κατανόηση των ζητημάτων που με απασχόλησαν καθ' όλη τη διάρκεια της διπλωματικής εργασίας. Επίσης, την ευχαριστώ για την ανεκτικότητα και τη δεκτικότητα που έδειξε για το θέμα επιλογής της διπλωματικής εργασίας, παρότι δεν άπτεται των άμεσα ακαδημαϊκών ενδιαφερόντων της, αλλά και για την πρόθεσή της να συνεργαστεί μαζί μου, καθώς δεν υπήρξε καθηγήτριά μου στο ΠΜΣ «Φύλο, Πολιτισμός και Κοινωνία».

Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις καθηγήτριες Πηνελόπη Τοπάλη και Έφη Πλεξουσάκη, που συμπληρώνουν την τριμελή επιτροπή αξιολόγησης. Ειδικά την πρώτη, θέλω να την ευχαριστήσω για δύο λόγους: πρώτον, διότι υπήρξε σύμβουλος καθηγήτριά μου και δεύτερον, για το περιεχόμενο του μαθήματός της στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών, το οποίο επηρέασε καθοριστικά την κατεύθυνση που πήρε τελικά αυτή η εργασία.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω και όλους τους διδάσκοντες του ΠΜΣ τη χρονιά 2015-2016, όλες και όλους όσους κατά τη διάρκεια της φοίτησής μου στο ΠΜΣ υπήρξαν βοηθητικοί, υποστηρικτικοί –κατανοώντας (ή και όχι) αυτό που κάνω και τους λόγους για τους οποίους το κάνω– όπως η οικογένειά μου, οι φίλοι μου, οι φίλες μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους και όλες όσους δέχτηκαν να με

βοηθήσουν, να συνομιλήσουν και να μοιραστούν τις εμπειρίες τους μαζί μου, ώστε ν' αποτελέσουν οι συνομιλίες αυτές αντικείμενο μελέτης στα πλαίσια ενός «δύσκολου» πεδίου έρευνας.

Περιεχόμενα

Πρόλογος-Ευχαριστίες.....	i
Περίληψη	iv
Abstract.....	v
Εισαγωγή.....	1
Κεφάλαιο 1: Θεωρητικά Ζητήματα.	4
1.1) Ανθρωπολογία του Θανάτου.	4
1.2) Ανθρωπολογία της Μετανάστευσης.	11
1.3) Το «προσφυγικό» και «μεταναστευτικό» ζήτημα στη Λέσβο.	21
Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογία.	24
2.1) Η επιτόπια έρευνα.....	24
Κεφάλαιο 3: Το Πέρασμα.	31
3.1) Το/α σύνορο/α- Έμφαση στην έννοια και στην ιστορία του περάσματος.	31
Κεφάλαιο 4: Τα νεκρά σώματα των προσφύγων.	36
4.1) Το κράτος και οι μηχανισμοί του.	36
4.2) Η ποσοτικοποίηση του θανάτου.	44
Κεφάλαιο 5: Η τελευταία κατοικία.	49
5.1) Το Νομικό πλαίσιο	49
5.2) Ο χώρος ενταφιασμού των Άλλων.....	51
5.3) Αριθμοί και νεκρά σώματα: Ο «επί πληρωμή» αφανισμός συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων δίχως να χυθεί αίμα.	64
5.4) Ταυτότητες του νεκρού.....	74
Κεφάλαιο 6: Μνήμη, νεκρό σώμα και θάλασσα.	81
6.1) Απουσία ύλης-Μνήμη σώματος.....	81
6.2) Αγνοούμενοι ή ανύπαρκτοι.	89
Κεφάλαιο 7: Το φύλο.	95
7.1) Η διαχείριση του θανάτου, μια ανδρική υπόθεση.	95
7.2) Η Ταφική τελετή στη θρησκεία του Ισλάμ.	100
Αντί επιλόγου ή Το φινάλε:	107
Τα νεκρά σώματα των προσφύγων και μεταναστών ως μια πορνογραφική αναπαράσταση.	107
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	117
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ (ημι-δομημένη συνέντευξη, ενδεικτικές ερωτήσεις)	128

Περίληψη

Στην παρούσα διπλωματική εργασία διερευνάται, μέσω εθνογραφικής προσέγγισης, το θέμα του θανάτου μετακινούμενων ανθρώπων, προσφύγων και μεταναστών, στην πόλη της Μυτιλήνης. Με τη βοήθεια συνεντεύξεων και διάφορων άτυπων συνομιλιών μπαίνοντας στη σφαίρα εργασίας των ανθρώπων που ασχολούνται επαγγελματικά με το ζήτημα του θανάτου, επιδιώκω να εντοπίσω τους τρόπους με τους οποίους οι ίδιοι/ες αντιλαμβάνονται, νοσηματοδοτούν το νεκρό σώμα, την ετερότητα, το θάνατο. Με άλλα λόγια, θα προσπαθήσω να μελετήσω τη διαχείριση του νεκρού, «ξένου» σώματος σε ένα «άτυπο» μουσουλμανικό νεκροταφείο μεταναστών και προσφύγων, που υπάρχει μέσα σε ένα χριστιανικό νεκροταφείο σε μια συνοριακή πόλη. Πιο συγκεκριμένα, τον τρόπο που νοσηματοδοτούν και διαχειρίζονται το νεκρό μουσουλμανικό σώμα οι άνθρωποι που ασχολούνται με το θέμα του θανάτου στο νεκροταφείο του Αγίου Παντελεήμονα, που βρίσκεται εντός της πόλης της Μυτιλήνης, αλλά και τον τρόπο που «δρα» το ίδιο το «ξένο» νεκρό σώμα σε μια πόλη «ντόπιων» ζωντανών. Εξετάζω λοιπόν, το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο που ρυθμίζει την ταφή των μεταναστών και των προσφύγων αλλά και τον τρόπο που γίνεται αυτό αντιληπτό και εφαρμόσιμο από όσους εμπλέκονται στο ζήτημα αυτό, δηλαδή, από τη μεριά των ενταφιαστών, του ιατροδικαστή, των γραφείων τελετών και των τοπικών αρχών. Συνεπώς, θα χρησιμοποιήσω βιβλιογραφικές αναφορές που θα έχουν σχέση με τη θρησκεία, τη νομοθεσία, το θάνατο, τις τελετουργικές πρακτικές, το χώρο, το σώμα, τη μνήμη, τους μετανάστες, την ετερότητα, αλλά και τη θάλασσα.

Λέξεις κλειδιά: Θάνατος, σώμα, πτώμα, ταυτότητα, ετερότητα, πρόσφυγες-μετανάστες, νομοθεσία, μνήμη, φύλο, Ισλάμ, τελετουργικές πρακτικές, αριθμοί, αγνοούμενοι, χώρος, κράτος, σχέσεις εξουσίας, σύνορο, θάλασσα.

Abstract

The present master thesis, entitled “*Dying in a foreign land: An ethnographic approach of death of people on the move in the city of Mytilene*”, explores, through an ethnographic approach, the issue of the death of people on the move, refugees and immigrants, in the city of Mytilene. Based on interviews and various informal talks, entering into the sphere of work of people who professionally deal with the issue of death, I intend to identify the ways in which they perceive themselves, the dead body, the Other and death. In other words, I focus on the management of the dead, "foreign" body in an "informal" Muslim cemetery of immigrants and refugees that exists in a Christian cemetery in a border town. More specifically, I aim to explore the ways people dealing with death in the cemetery of St. Panteleymonas in Mytilene understand the dead body of a Muslim person and the agency of a "foreign" dead body in a town of living "locals". At the same time, I aim to study the Greek legislative framework related to the burial of migrants and refugees and investigate how it is understood and applied by those who are involved in this issue, such as the buriers, the local authorities, the funeral offices, the forensic surgeon, etc. Therefore, I will use bibliographical references related to religion, law, death, ritual practices, space, body, memory, refugees and the sea.

Keywords: Death, body, corpse, identities, otherness, refugees-immigrants, legislation, memory, gender, Islam, ritual practices, numbers, missing people, space, state, power relations, borders, sea.

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει σκοπό να μελετήσει τη διαχείριση του νεκρού σώματος που ανήκει σε μια ετερότητα, στην συγκεκριμένη περίπτωση σε έναν πρόσφυγα-μετανάστη, μέσα από τη ματιά των ντόπιων Μυτιληνίων που ασχολούνται επαγγελματικά με το θάνατο. Αφορμή για την επιλογή του θέματος αυτής της εργασίας υπήρξε η σκέψη, ο προβληματισμός του τι γίνεται όταν διακόπτεται το ταξίδι αυτών των μετακινούμενων ανθρώπων λόγω του θανάτου τους σε μια συνοριακή πόλη. Η αλήθεια είναι ότι θα μπορούσα να προσεγγίσω αυτό το ζήτημα με αρκετούς τρόπους, επέλεξα όμως να το διερευνήσω περισσότερο από τη μεριά των ανθρώπων οι οποίοι εμπλέκονται με τους νεκρούς μέσω της εργασίας τους. Ειδικότερα, αυτοί οι άνθρωποι ασκούν το επάγγελμά τους σε τομείς που σχετίζονται είτε με κάποιο κρατικό θεσμό, φορέα, όπως το λιμενικό σώμα, είτε είναι απλοί υπάλληλοι κάποιου γραφείου τελετών. Οι αφηγήσεις και οι εμπειρίες αυτών των ανθρώπων αποτέλεσαν το πεδίο έρευνάς μου στην περιοχή της Μυτιλήνης. Η διεξαγωγή της έρευνας αυτής στο συγκεκριμένο τόπο γίνεται σε μια χρονική περίοδο κατά την οποία έχουν επέλθει τα πολλά και μεγάλα ναυάγια που απασχόλησαν την κοινωνία της Μυτιλήνης τα προηγούμενα χρόνια, κυρίως το έτος του 2015 και λίγο τους πρώτους μήνες του 2016.

Η συγκεκριμένη εργασία θέτει στο επίκεντρο ζητήματα όπως αυτό του νεκρού σώματος, της ετερότητας, του θανάτου, της θανατοπολιτικής, της θρησκείας, του φύλου, των αριθμών, της μνήμης, της θάλασσας κ.α. Χωρίζεται σε επτά βασικά κεφάλαια χωρίς τον επίλογο, διότι αποτελεί ένα ξεχωριστό θέμα ως προς το περιεχόμενό του από την υπόλοιπη εργασία. Ας δούμε όμως, περιληπτικά, το περιεχόμενο του κάθε κεφαλαίου. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στο θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας το οποίο αποτελείται από τρία υπο-κεφάλαια, τα δύο πρώτα άπτονται κυρίαρχων ανθρωπολογικών ζητημάτων όπως είναι αυτό του θανάτου και της μετανάστευσης, ενώ το τρίτο υπο-κεφάλαιο καταπιάνεται με το «προσφυγικό» και το «μεταναστευτικό» ζήτημα που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στο νησί της Λέσβου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζω τη μεθοδολογία που ακολούθησα κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας στα πλαίσια της εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας. Η έρευνα στηρίχτηκε κυρίως σε ημι-δομημένες μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις οι

οποίες στο σύνολό τους ήταν έντεκα. Υπήρξαν όμως, δύο συνεντεύξεις μη μαγνητοφωνημένες που καταγράφηκαν, με όση το δυνατό περισσότερη λεπτομέρεια, στο εθνογραφικό μου ημερολόγιο. Όλες οι συνεντεύξεις, πέραν μίας, πραγματοποιήθηκαν στους χώρους εργασίας των συνομιλητών/τριών μου. Ακόμα, από μεριάς μου υπήρξε συμμετοχική παρατήρηση στους χώρους των δύο κοιμητηρίων, του Αγίου Παντελεήμονα και του Κάτω Τρίτος, τα οποία επισκέφθηκα με σκοπό να εξάγω πληροφορίες για το που ενταφιάζονται οι νεκροί πρόσφυγες και μετανάστες. Και οι δύο μέθοδοι, της επιτόπιας έρευνας και της συμμετοχικής παρατήρησης, αποτέλεσαν χρήσιμα εργαλεία τα οποία με βοήθησαν να προσεγγίσω, όσο καλύτερα γινόταν, το συγκεκριμένο θέμα έρευνας που μέχρι τότε μου ήταν παντελώς άγνωστο.

Στο τρίτο κεφάλαιο μελετώ λίγο πιο διεξοδικά, αν και σύντομα, το ζήτημα του περάσματος, του συνόρου, της ποιότητας των συνόρων, διότι η διάσχισή τους διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στο ταξίδι, αλλά και στην τύχη των σωμάτων των προσφύγων και των μεταναστών. Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, στο τέταρτο δηλαδή, γίνεται αναφορά στο θέμα της διαχείρισης των νεκρών σωμάτων των προσφύγων και των μεταναστών από τη μεριά του κράτους και των μηχανισμών του, αλλά και του τρόπου που αντιμετωπίζεται ο θάνατος αυτής της ετερότητας μέσα από τον θεσμικό ρόλο που κατέχει ο ιατροδικαστής.

Στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται να δοθεί μια σφαιρική εικόνα της τελευταίας κατοικίας εντός της οποίας αναπαύονται τα άψυχα κορμιά που ανήκουν στους πρόσφυγες και στους μετανάστες. Πιο συγκεκριμένα, μελετάται το νομικό πλαίσιο το οποίο ορίζει το τι συμβαίνει στο ελληνικό πλαίσιο σχετικά με τον ενταφιασμό των αλλόθρησκων, αλλοδαπών, ξένων πτωμάτων. Στη συνέχεια του ίδιου κεφαλαίου μελετάται ο χώρος που παραχωρείται από τις αρμόδιες αρχές, υπηρεσίες (κράτος, φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης, Δήμος Λέσβου), ώστε να μπορέσουν να ξεκουραστούν τα νεκρά σώματα των Άλλων. Προς το τέλος αυτού του κεφαλαίου παρουσιάζονται οι αριθμοί που χαρακτηρίζουν ένα νεκρό σώμα, αλλά και οι ταυτότητες των νεκρών προσφύγων και μεταναστών.

Κατόπιν αυτού του κεφαλαίου, η έρευνα εστιάζει στην μνήμη, στο νεκρό σώμα και στο ρόλο που έχει η θάλασσα. Ειδικότερα, για τη συγγραφή του πρώτου υποκεφαλαίου υπήρξε η συνάντησή μου με τον τελευταίο συνομιλητή μου ο οποίος μου

περιγράφει μια εικόνα αναφορικά με την απουσία της υλικότητας του σώματος και της παρουσίας μιας γνώριμης μνήμης για το σώμα που ανήκει σε έναν άγνωστο νεκρό. Στο δεύτερο μέρος του ίδιου κεφαλαίου γίνεται μια σύντομη περιγραφή του ζητήματος των αγνοούμενων ή/και των ανύπαρκτων νεκρών σωμάτων των προσφύγων και των μεταναστών.

Στο προτελευταίο κεφάλαιο, στο έβδομο, η έρευνα επικεντρώνεται στο θέμα του φύλου και του ρόλου που έχει με τον θάνατο, αλλά και με τη διαχείριση του. Παράλληλα, προκύπτει μέσα από τα λεγόμενα των συνομιλητών/τριών μου η σημασία του φύλου στη θρησκεία του Ισλάμ και στα ταφικά τελετουργικά του. Κλείνοντας, το τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας είναι ο επίλογος ο οποίος προσεγγίζει πολύ επιφανειακά ένα διαφορετικό ζήτημα που σχετίζεται με τα νεκρά σώματα των προσφύγων και των μεταναστών ως μια πορνογραφική αναπαράσταση. Με άλλα λόγια, το ζήτημα αυτό προσπαθεί να αναδείξει τους τρόπους που τα ίδια τα νεκρά σώματα προσβάλλουν, ενοχλούν μια «καθωσπρέπει» δημόσια εικόνα των ζωντανών. Το συγκεκριμένο θέμα θεωρώ ότι έχει αρκετό ενδιαφέρον επειδή θίγει έννοιες που αφορούν την αισθητική, την σωματικότητα των πτωμάτων κ.α., οι οποίες, ίσως, να αποτελέσουν αφορμή για περαιτέρω έρευνα.

Κεφάλαιο 1: Θεωρητικά Ζητήματα.

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιάσω, συνοπτικά, στο πρώτο υπο-κεφάλαιο τα βασικά σημεία της υπάρχουσας γνώσης σχετικά με την ανθρωπολογία του θανάτου μέσα από μια βιβλιογραφική ανασκόπηση, στο δεύτερο υπο-κεφάλαιο θα αναφερθώ στα κρίσιμα σημεία που παρατηρούνται στην ανθρωπολογία της μετανάστευσης με περισσότερη έμφαση στα μεταναστευτικά ρεύματα τα οποία εντοπίζονται στην περιοχή της Ελλάδας τις τελευταίες δεκαετίες. Ενώ στο τρίτο υπο-κεφάλαιο θα μιλήσω για το «προσφυγικό» και «μεταναστευτικό» ζήτημα που υφίσταται τα τελευταία χρόνια στο νησί της Λέσβου μέσω μιας συλλογής από επιλεγμένες δημοσιευμένες πηγές σχετικές με αυτό το θέμα.

1.1) Ανθρωπολογία του Θανάτου.

Ένα τίποτα είναι για μας ο Θάνατος.

Γιατί ό, τι αποσυντίθεται παύει να αισθάνεται,

Και μια κατάσταση αναισθησίας δεν μας αφορά.

Επίκουρος (341-270 π.Χ. Φιλόσοφος)

Όλοι οι γνωστοί οργανισμοί θα αντιμετωπίσουν υποχρεωτικά στη ζωή τους κάποια στιγμή το θάνατο. Ο θάνατος λοιπόν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ανθρωπολόγους με αποτέλεσμα να έχουν γίνει διάφορες μελέτες γύρω από αυτόν. Ο θάνατος όμως γίνεται αντιληπτός κυρίως μέσω της απώλειας του άλλου η οποία επιφέρει μια σειρά από στρατηγικές διαχείρισης της θνητότητας (Μακρυνιώτη, 2008: 13-18).

Η ανθρωπολογία συνεπάγεται αναπόφευκτα μια συνάντηση με το Άλλο. Το κενό, το ενδιάμεσο μεταξύ του οικείου «Εγώ/Εμείς» και του εξωτικού «Άλλος/οι» είναι ένα σημαντικό εμπόδιο σε μια ουσιαστική κατανόηση του «Άλλου». Αυτό το εμπόδιο όμως

μπορεί να ξεπεραστεί μέσω της συμμετοχής στον κόσμο του «Άλλου». Η μελέτη του «Άλλου» αυτομάτως έχει ως επακόλουθο και τη μελέτη για τον «Εαυτό». Ο ανθρωπολόγος J. Fabian ισχυρίζεται ότι αντί να αντιμετωπίσουν την καθολική σημασία του θανάτου, οι ανθρωπολόγοι συχνά ανακαλύπτουν το θάνατο με το να ασχολούνται με τις εξωτικές, τις περίεργες και κατά καιρούς τις βίαιες τελετουργικές πρακτικές που συνοδεύουν το θάνατο σε πολλές κοινωνίες. Ως αποτέλεσμα αυτού, οι ανθρωπολογικές μελέτες για το θάνατο, σε γενικές γραμμές, έχουν αναθέσει το ρόλο του εξωτικού «Άλλου» στον ίδιο τον ερευνητή του «Εγώ». Αυτό σημαίνει ότι η μελέτη του «πώς πεθαίνουν οι άλλοι» γίνεται η μελέτη για το «πώς πεθαίνουμε εμείς», καλούμαστε λοιπόν να δούμε στο θάνατο του Άλλου τον δικό μας θάνατο (Fabian, 1983: 186-188).

Μια γρήγορη ιστορική αναδρομή στη διεθνή βιβλιογραφία για την ανθρωπολογία του θανάτου θα μας δείξει ότι αυτή η ενασχόληση ξεκινάει από την πρώτη γενιά ανθρωπολόγων, περίπου στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου, και μέσω αυτής γίνεται μια προσπάθεια να εντοπιστούν τα οικουμενικά χαρακτηριστικά σε διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα σχετικά με το θέμα του βιολογικού θανάτου, της διαχείρισής του αλλά και της πίστης στα μεταθανάτια πνεύματα. Αυτή η απόλυτη πίστη στα πνευματικά οντά ήταν, για τον E. Tylor, η ουσία της ίδιας της θρησκείας και επομένως η καταγωγή όλων των θρησκευτικών φαινομένων θα μπορούσε να πηγάζει από τις πρώτες προσπάθειες της αντιμετώπισης του θανάτου (Danforth, 1982: 25-26, Palgi & Abramovitch, 1984: 386).

Συνεχίζοντας, στα μέσα του 20ου αιώνα, ο A. Van Gennep, ο οποίος έχοντας μια γενικευτική διάθεση κάνει την προσπάθεια να ανιχνεύσει μηχανισμούς κοινωνικής σταθερότητας, θα αναγνωρίσει τρεις κατηγορίες στις διαβατήριες τελετουργίες που εξάγει από παραδείγματα διαφόρων κοινωνιών και εποχών. Οι κατηγορίες αυτές είναι οι τελετουργίες αποχωρισμού, οι μεθοριακές τελετουργίες ή μετάβασης και οι τελετουργίες ενσωμάτωσης. Για τον ίδιο οι τελετουργίες διάβασης αναπαριστούν συχνά τη διάβαση με πραγματικά χωρικά περάσματα μέσα από θύρες-σύνορα οι οποίες συγκροτούνται και εννοιολογούνται με βάση το πρότυπο της χωρικής διάβασης. Παράλληλα, ο Van Gennep θέτει στο κέντρο της ανάλυσής του τη χωρική διάσταση, τα όρια και την κίνηση στο χώρο (Παραδέλλης, 2016: 28). Όλες αυτές οι τελετουργίες δεν αναπτύσσονται εξίσου σε

όλους τους λαούς, ούτε στην ίδια τελετουργική ακολουθία. Με άλλα λόγια, το ολοκληρωμένο σχήμα των διαβατήριων τελετουργιών μας δείχνει ότι στην πράξη δεν είναι ισοδύναμες ως προς τη σημασία τους ή το βαθμό επεξεργασίας τους. Ακόμα, αυτό το σχήμα αφορά εξίσου την κοσμική τάξη, αλλά και την κοσμική ευταξία η οποία απορρυθμίζεται με κάθε αλλαγή της κοινωνικής θέσης ή εποχικής ή αστρονομικής αλλαγής. Οι διαβάσεις αποτελούν τρόπους μετάβασης από τον έναν κοινωνικό ρόλο στον άλλο, από μια ταυτότητα σε μια άλλη, από το ένα κοινωνικό πρόσωπο στο άλλο (ό.π: 21-23). Οι τελετουργίες αποχωρισμού αναπτύσσονται περισσότερο στις επικήδειες τελετές, ενώ οι τελετουργίες ενσωμάτωσης εντοπίζονται περισσότερο στις γαμήλιες τελετές (ό.π: 54-55). Πέραν όμως όλων αυτών, ο ίδιος ο Van Gennep μιλάει και για το πένθος και τη διάρκειά του που τοποθετείται ανάμεσα στον κόσμο των ζωντανών και τον κόσμο των νεκρών, αλλά και τη διαχείρισή του, τον χρόνο της διακοπής του από τους συγγενείς του εκλιπόντος ανάλογα με τον βαθμό συγγένειας που τους συνδέει σύμφωνα με τον ιδιαίτερο τρόπο που ο κάθε λαός υπολογίζει τη συγγένεια (Van Gennep, 1977: 145-148).

Σε αρκετές κοινωνίες, κατά μήκος και πλάτος του πλανήτη, η αποβίωση είναι μια αργή διαδικασία μετάβασης από το ένα στάδιο σε ένα άλλο, από τη ζωή στο θάνατο. Σε αυτές τις κοινωνίες η πρακτική της ταφής, η οποία λαμβάνει μέρος λίγο μετά το θάνατο, είναι προσωρινή και η κηδεία σηματοδοτεί μόνο την αρχή μιας μακράς και εξαιρετικά μεταβατικής περιόδου κατά τη διάρκεια της οποίας το άτομο δεν είναι τελείως ζωντανό, αλλά ούτε τελείως νεκρό. Στη διάρκεια λοιπόν αυτής της περιόδου, της μετάβασης, το πτώμα αποσυντίθεται μέχρι όλη του η σάρκα να λιώσει και να απομείνουν μόνο τα οστά του. Το τέλος αυτής της μεταβατικής περιόδου χαρακτηρίζεται από τελετουργικές πρακτικές μιας δεύτερης ταφής ή μιας δεύτερης κατεργασίας κατά τη διάρκεια των οποίων τα απομεινάρια του νεκρού αποκαθίστανται και μετακινούνται σε μια νέα τοποθεσία όπου αποθηκεύονται πλέον μόνιμα (Danforth, 1982: 37). Ο R. Hertz ήταν αυτός ο οποίος τεκμηρίωσε μια τελετουργική διαδικασία που αποτελούνταν από την εξαφάνιση της σάρκας και την εμφάνιση των οστών (Σερεμετάκη, 1994: 113). Ο ίδιος βεβαίωσε ότι οι επιθανάτιες τελετουργίες δεν στοχεύουν στη διευκόλυνση της φυσικής αποσύνθεσης, τον αποκλεισμό ή τη διαγραφή του σώματος, αλλά στο μετασχηματισμό του πτώματος, στην επανεγγραφή του με μια νέα σημειολογία που το «μετατρέπει σε ένα νέο σώμα» (ό.π: 319).

Για τις ταφικές-νεκρικές τελετές θα μιλήσει και ο B. Malinowski, ο οποίος επισημαίνει την πολυπλοκότητα και τη συχνή αντίφαση των συναισθημάτων, με αυτό της αγάπης να κυριαρχεί, ενώ οι ανθρωπολόγοι μέχρι τότε είχαν αναφερθεί στο φόβο απέναντι στο πτώμα και στο πνεύμα (Malinowski, 1982: 45). Ακόμα, ο ίδιος το 1925 στο εγχειρίδιο του «*Μαγεία, επιστήμη και θρησκεία*» αντιμετωπίζει την ιδέα του ψυχολόγου W. Wundt λέγοντας ότι οι άνθρωποι είναι κυριευμένοι από το φόβο του θανάτου. Ταυτόχρονα, ο Malinowski δείχνει ότι αυτός ο καθολικός φόβος συμπληρώνεται από μια εξίσου καθολική άρνηση για το θάνατο, δύο τάσεις που μεταφράζονται ως μια συσχέτιση των ζωντανών με τους νεκρούς, προς τις οποίες ο ρόλος της θρησκείας, μέσω της πίστης στην αθανασία, άσκησε ιδιαίτερη επιρροή. Έπειτα από μισό αιώνα ο ανθρωπολόγος E. Becker καταπιάνεται με το φόβο του θανάτου στο βιβλίο του *The Denial of Death* υπερασπιζόμενος την άποψη ότι ο φόβος του θανάτου είναι ένα από τα πιο σημαντικά εσωτερικά στοιχεία του ανθρώπου (Robben, 2004: 12-20), ενώ ο κοινωνιολόγος Z. Bauman θα υποστηρίξει ότι οι άνθρωποι προσπαθούν να ξεπεράσουν το φόβο του θανάτου μέσω του πολιτισμού και της κοινωνικής οργάνωσης. Ο πολιτισμός δηλαδή είναι μια προκλητική άρνηση του θανάτου μέσω της επιθυμίας για νόημα και αθανασία. Χαρακτηριστικά ο ίδιος λέει ότι «*Without mortality, no history, no culture, no humanity*» (Bauman, 1992: 7-10).

Για το φόβο κάνει λόγο και ο Φ. Άριες, ο οποίος μέσα από μια ιστοριογραφική παρατήρηση για το θεσμό του κοινοτικού νεκροταφείου, ως έναν από τους τόπους που αναδεικνύονται τα τυπικά της εξουσίας, τονίζει ότι ο φόβος «συγκεντρώθηκε» στο κοιμητήριο. Είναι χαρακτηριστικός ο φόβος που διακατέχει τους ανθρώπους ότι το νεκρό σώμα έχει την ικανότητα να εξοντώνει ακόμη και τα «σπέρματα της ζωής». Με άλλα λόγια, ο φόβος είναι η αιτία που κάνει τη συνεύρεση και την οικειότητα των ζωντανών και νεκρών ανυπόφορη και όχι η έλλειψη σεβασμού απέναντι στους νεκρούς (Ρήγου, 1993: 143-144). Ο ίδιος βέβαια, αναφέρεται και στον «εξημερωμένο θάνατο» των μεγάλων περιόδων της ιστορίας, που συνίσταται από τέσσερις παραμέτρους: πρώτον, ο θάνατος αφορά όλη την κοινότητα, διότι η ζωή του ατόμου λογίζεται ως κρίκος που συνδέει μεταξύ τους τις γενιές. Δεύτερον, η εθιμοποίηση του θανάτου είναι μια στρατηγική του ανθρώπου ενάντια στην αγριότητα της φύσης, που συνενώνει την κοινότητα σε μια δημόσια τελετή. Τρίτον, στον χριστιανισμό η αιωνιότητα

παρεμβάλλεται ανάμεσα στη στιγμή του θανάτου και στο τέλος της επιβίωσης και τέταρτον, ο θάνατος δεν είναι ένα ουδέτερο γεγονός, αλλά έχει έναν αρνητικό αξιολογικό χαρακτήρα, θεωρείται κακοτυχία (ό.π: 40-43).

Παράλληλα, αφού περιγράψει ο Άριες τον «εξημερωμένο θάνατο» θα μιλήσει και για το σταδιακό πέρασμα στον «άγριο θάνατο», κάνοντας χρήση διάφορων γαλλικών πηγών κυρίως ιστορικών και οικογενειακών αρχείων, αλλά και λογοτεχνικών κειμένων και έργων τέχνης. Αναλύοντας αυτό το πέρασμα, μέσα στο διάβα των αιώνων από τον 12ο έως τον 18ο, ο ίδιος θα εξηγήσει με ποιους τρόπους το γεγονός του θανάτου, μέσω του θανάτου του Άλλου, άλλαξε, τροποποιήθηκε από κάτι το οικείο και φυσικό σε κάτι το απεχθές, το απωθητικό. Σε αυτό το σημείο παρατηρείται ότι το πένθος και η διαχείρισή του από τους ίδιους τους συγγενείς παύει να υφίσταται, διότι πλέον αναλαμβάνουν αυτή τη διαδικασία του θανάτου οι γιατροί και οι υπόλοιπες νοσοκομειακές ομάδες (Άριες, 1988: 20-45).

Για το θέμα της διαχείρισης του θανάτου η εξέλιξη των ανθρωπολογικών μελετών που καταγράφουν και ερμηνεύουν πρακτικές στην Ελλάδα δείχνει ότι οι περισσότερες έχουν δώσει έμφαση στον ρόλο των γυναικών. Στην εικονογραφία του θανάτου είναι πολύ έντονη η παρουσία των μαυροντυμένων γυναικών οι οποίες συμβολικά φαίνεται να ταυτίζονται με τον ρόλο του εκλιπόντος. Σχετικά με αυτό το ζήτημα ο L. Danforth, στη μελέτη του για τις τελετουργίες θανάτου σε ένα χωριό με το ψευδώνυμο Ποταμιά, διαπιστώνει ότι υπάρχει η εξωτική γυναικεία μαυροφορεμένη φιγούρα που πενθεί είτε ως μάνα, σύζυγος, κόρη, αδερφή. Με άλλα λόγια, οι γυναίκες συγγενείς του μακαρίτη φοράνε τα μαύρα ρούχα και τη μαύρη μαντίλα του πένθους, αλλάζοντας με αυτόν τον τρόπο τα ρούχα τους όπως άλλαξαν τα ρούχα στον πεθαμένο λίγο νωρίτερα. Οι γυναίκες λοιπόν που έχουν πένθος ντύνονται τελείως στα μαύρα και η διάρκεια που θα χρειαστεί να είναι μαυροφορεμένες ποικίλλει ανάλογα με τη συγγενική σχέση που είχαν με τον εκλιπόντα, αλλά και ανάλογα με την ηλικία του νεκρού. Ακόμα, οι πενθούσες γυναίκες από τη στιγμή που πέθανε ο άνθρωπός τους ακολουθούν μια αρκετά αυστηρή ζωή, για παράδειγμα δεν πηγαίνουν σε κοινωνικές εκδηλώσεις (Danforth, 1982: 5-9, 54). Ο ίδιος μάλιστα, παρατήρησε ότι παρόλο που υπάρχουν τοπικές διαφορές στις τελετουργίες, το φαινόμενο της επισκεψιμότητας στα κοιμητήρια αλλά και η ένταση με την οποία

θρηνούν τους νεκρούς παραμένει η ίδια παντού. Για την έκφραση του θρήνου και του πόνου της απώλειας δημιουργήθηκε ένας άλλος πολιτισμικός κώδικας, τα μοιρολόγια, στα οποία περιγράφεται η μοίρα του ανθρώπου, ο αποχωρισμός από την οικογένεια και οι αρετές του νεκρού (ό.π: 55-60). Μέσα από ένα ανδρικό βλέμμα, ο Danforth απαντάει στο ερώτημα γιατί ασχολούνται μόνο οι γυναίκες με αυτό το θέμα, υποστηρίζοντας ότι οι γυναίκες αρνούνται, στερούνται την εξουσία και το κύρος που απολαμβάνουν οι άνδρες, κάτι το οποίο οδηγεί στην ασυμμέτρη σχέση της πολιτισμικής εξέλιξης των φύλων. Εν ολίγοις, οι ανδρικές δραστηριότητες θεωρούνται ότι έχουν μεγαλύτερο κύρος από αυτές των γυναικών, καθώς και το γεγονός ότι οι άνδρες έχουν περισσότερη πρόσβαση στο δημόσιο χώρο από ότι οι γυναίκες (ό.π: 135-139).

Συνεχίζοντας, αξίζει να σημειωθεί η ανθρωπολογική έρευνα της Ν. Σερεμετάκη η οποία επικεντρώθηκε και μελέτησε στην περιοχή της Μάνης την πολιτισμική απόκριση των γυναικών καθώς διαπλέκουν τις διάφορες κοινωνικές πρακτικές όπως είναι ο αυτοσχεδιασμός των μοιρολογιών, η ταφή και η εκταφή των νεκρών, κ.α. Στη θρηνητική τελετουργία είναι ενσωματωμένη η ποίηση, οι εκφραστικές τεχνικές του σώματος, η φωνητική μουσική και η τακτοποίηση φυσικών τεχνουργημάτων ως υλικές αφηγήσεις (Σερεμετάκη, 1994: 31). Η θρηνητική τελετουργία, η εκταφή και το γεγονός του θανάτου είναι δραματικά δημόσια γεγονότα που φέρνουν στο φως το άορατο και το αποσπών βίαια από τους νοητικούς περιορισμούς που επιβάλλει το ορατό. Επίσης, η ίδια λέει ότι το σώμα του πενθούντος, του ετοιμοθάνατου όπως και του νεκρού βρίσκονται στο περιθώριο ανάμεσα στον εαυτό και την κοινωνία, τη ζωή και το θάνατο και λειτουργούν ως τόποι διαμεσολάβησης. Ακόμη, για το δίπολο του γυναικείου/ανδρικού υποστηρίζει ότι η θηλυκή ταυτότητα κατασκευάζεται μέσω του σημείου του θανάτου και της ετερότητας. Ενώ σχετικά με τις σωματικές κινήσεις και της αυτοπροκαλούμενης βίας στα σώματα των ζωντανών, οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν τη βία του θανάτου μέσω του σώματός τους. Για τις γυναίκες η σωματική μίμηση του θανάτου, ο μετασχηματισμός δηλαδή των σωμάτων τους σε ένα κείμενο αταξίας, είναι μέρος μιας γενικότερης διαδικασίας έντονης αποκοινωνικοποίησης, μιας διαδικασίας εγκατάλειψης της κοινωνίας. Αυτή η πρακτική που ακολουθούν οι γυναίκες σε συνδυασμό με την τελετουργική είσοδο στο χώρο του θανάτου σηματοδοτεί τη ρήξη των έμφυλων περιορισμών που διακρίνονται στον κόσμο των ζωντανών (ό.π: 146-159).

Μια άλλη ανθρωπολογική μελέτη από την οποία αντλώ υλικό είναι η έρευνα της Μ. Κουμαριανού η οποία εξετάζει τη φαντασιακή κατασκευή του θανάτου και του Επέκεινα στον Ελληνορθόδοξο κόσμο και τη θέση των νεκρών στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Επισκεπτόμενη η ίδια ένα μεγάλο μέρος των αστικών ελληνορθόδοξων νεκροταφείων της Ελλάδας αλλά και του εξωτερικού διαπίστωσε ότι οι πενθούντες αρνούνται να συνειδητοποιήσουν το θάνατο ως το οριστικό τέλος της ζωής. Υπάρχει από τη μεριά τους μια άρνηση αποδοχής της βιολογικής φθοράς και παράλληλα μια επιθυμία να διατηρηθεί η αίσθηση και η εικόνα του νεκρού, αλλά και η φαντασιακή διατήρηση του σώματός του σε έναν οικείο και προσωπικό χώρο εντός του κοιμητηρίου. Για την εκπλήρωση αυτής της φαντασιακής επιθυμίας διατήρησης της σωματικότητας του νεκρού ως κάποιου που είναι ακόμα «εδώ», δεν «έφυγε» για πάντα, αλλά αντιθέτως «ηρεμεί», «αναπαύεται», «ξεκουράζεται» λειτούργησαν καταλυτικά τα μνημεία τα οποία διατηρούνται και σημαίνουν μια παρουσία στο χώρο. Τα κοιμητήρια του 19ου αλλά και των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα είναι γεμάτα από εικόνες, σύμβολα, αποτελούν βιωμένους χώρους μιας σημειολογικής πληθωρικότητας. Τα ταφικά μνημεία πλέον ως σημεία και ως συστήματα σημείων αφηγούνται τους νεκρούς, τους αναπαριστούν, τους δίνουν μια «ζωντάνια», μια ύπαρξη και ταυτόχρονα δηλώνουν και τη στάση που έχουν οι ζωντανοί για το θάνατο και το Επέκεινα. Συνοπτικά το μνημείο αποτελεί παράλληλα πράξη και λόγο καθώς προΐδεάζει και αναπαριστά έννοιες, επιθυμίες και στάσεις ζωής, αποτελεί δηλαδή ένα συμπλήρωμα της κοινωνικής πραγματικότητας, έναν τοπολογικό δείκτη απουσίας ενώ συγχρόνως είναι σημαίνον μιας παρουσίας (Κουμαριανού, 2008: 13-70).

Τέλος, όσον αφορά την ανθρωπολογία του θανάτου λίγο πριν τις αρχές του 21ου αιώνα, ο ανθρωπολόγος G. Gorer αναφέρεται στην αντικατάσταση του ταμπού της γέννησης και του σεξ από αυτό της φθοράς και της αποσύνθεσης, χαρακτηριστικά μιλάει για την «πορνογραφία του θανάτου». Ο ίδιος θεωρεί πολύ πιθανή την μετατόπιση των ταμπού και των θρησκευτικών πεποιθήσεων στο πέρασμα της ιστορίας. Και γι' αυτό προτείνει να δούμε το θάνατο κατάματα, να του δώσουμε πάλι τη σημασία που του αναλογεί και να αποδεχτούμε τα αποτελέσματα που αφήνει στο διάβα του, όπως είναι η θλίψη της απώλειας και το πένθος (Gorer, 2008: 73-82).

1.2) Ανθρωπολογία της Μετανάστευσης.

Όλοι μετανάστες¹ είμαστε σε αυτόν τον κόσμο, σε όλους μπορεί να συμβεί.

(απόσπασμα από τη συνέντευξη με τον

Αντιδήμαρχο Καθαριότητας του Δήμου Λέσβου)

Η μετανάστευση αποτελεί δίχως καμία αμφιβολία ένα από τα πιο σημαντικά κοινωνικά φαινόμενα στα πλαίσια της σύγχρονης ιστορίας καθώς επηρεάζει σε καθημερινή βάση εκατομμύρια ανθρώπων οι οποίοι μετακινούνται ή έχουν ήδη μετακινηθεί από μια περιοχή σε μια άλλη στην ίδια χώρα (εσωτερική μετανάστευση) ή από χώρα σε χώρα (εξωτερική μετανάστευση), από ήπειρο σε ήπειρο, είτε οικειοθελώς είτε όχι, για μεγάλο ή για μικρό χρονικό διάστημα προκειμένου να εξυπηρετήσουν προσωπικούς αλλά και άλλου είδους σκοπούς. Συνεπώς, πρόκειται για μια πολύπλοκη διαδικασία που θέτει σε εφαρμογή ένα ευρύ πεδίο μηχανισμών, ενώ παράλληλα επιφέρει μεγάλες πολιτικές, πολιτισμικές, οικονομικές αλλαγές τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα, ενόσω η Ευρώπη βάλλεται από οικονομικά και πολιτικά γεγονότα, με σπουδαιότερα τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και τον εμφύλιο πόλεμο στην πρώην Γιουγκοσλαβία, σε συνδυασμό με την πολιτική αστάθεια και τις δημογραφικές ανακατατάξεις σε χώρες της Αφρικής και της Ασίας, παρατηρείται ότι η ταυτόχρονη εντατικοποίηση των μεταναστευτικών ροών οδηγεί σε μια νέα τάξη πραγμάτων, ως άμεσο αποτέλεσμα του οξύμωρου φαινομένου της παγκοσμιοποίησης. Η αντιφατικότητα της παγκοσμιοποίησης έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ από τη μια πλευρά εξυπηρετεί την δημιουργία ενός ενιαίου

¹. Ως «μετανάστης» θεωρείται ένα άτομο το οποίο μετακινείται με σκοπό να βελτιώσει το βιοτικό του επίπεδο. Ακόμη, «διεθνής μετανάστης» είναι το άτομο το οποίο αλλάζει τον τόπο διαμονής του διασχίζοντας τα εθνικά σύνορα (OECD: Οργανισμός Οικονομικής Ανάπτυξης και Συνεργασίας). Με άλλα λόγια, με τον όρο μετανάστης/ες νοούνται τα άτομα τα οποία εγκαταλείπουν την χώρα τους, την πατρίδα τους, με την θέλησή τους, έτσι ώστε να εγκατασταθούν σε άλλη χώρα για προσωπικούς, οικογενειακούς ή οικονομικούς λόγους.

χρηματικο-οικονομικού, πολιτικού και πολιτισμικού κοινωνικού σχηματισμού με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά το οποίο ξεπερνά τα όρια του έθνους-κράτους, από την άλλη πλευρά, εγείρει αντιπαλότητες, για την υπέρβαση των οποίων είναι απαραίτητη η θεσμική αναγνώριση και η κοινωνική αποδοχή και καταξίωση της πολιτισμικής ετερότητας εθνικών, φυλετικών και θρησκευτικών μειονοτήτων (Πασχαλίδης, 1999: 73-75).

Φαίνεται όμως ότι, παράλληλα με τις αναδυόμενες παγκόσμιες διαστάσεις του χώρου των επιχειρήσεων, της οικονομίας, του εμπορίου και της πληροφορίας, ενεργοποιείται και μια διαδικασία που αφορά τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Αυτό που για ορισμένους/ες παρουσιάζεται ως παγκοσμιοποίηση, για κάποιους/ες άλλους/ες σημαίνει παρεμπόδιση, καθήλωση σε έναν περιχαρακωμένο τόπο. Ενώ για μερικούς/ές σημαίνει μια νέα μορφή ελευθερίας, για πολλούς/ές άλλους/ες θεωρείται ότι είναι το επακόλουθο μιας σκληρής και ανεπιθύμητης ή αναπόφευκτης μοίρας. Με άλλα λόγια, η ελευθερία της κίνησης –και κατ' επέκταση της μετακίνησης– είναι ένα σπάνιο και άνισα κατανεμημένο αγαθό το οποίο μετατρέπεται με γρήγορους ρυθμούς στον βασικό διαχωριστικό, διασπαστικό παράγοντα των καιρών μας (Bauman, 2004). Η παγκοσμιοποίηση δηλαδή χωρίζει στον ίδιο βαθμό που ενώνει, καθώς οι αιτίες του διαχωρισμού είναι ταυτόσημες με εκείνες που προωθούν την ομοιομορφία του πλανήτη. Λίγο διαφορετικά, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης να μεν ευνοεί ποικιλοτρόπως² την παγκόσμια κίνηση των ανθρώπων και προωθεί την οικονομική και πολιτική ενοποίηση της οικουμένης, επιφέρει, ωστόσο, έντονα κοινωνικά προβλήματα εξαιτίας των διακρίσεων που γεννά στη βάση διεκδίκησης μιας διακριτής πολιτισμικής ταυτότητας από τις μειονότητες.

Στην εποχή που ζούμε όλοι και όλες, εκούσια ή ακούσια, είμαστε επί ποδός, ακόμα και αν, σωματικά παραμένουμε ακίνητοι/ες. Η ακινησία, άλλωστε, σε έναν κόσμο ο οποίος συνεχώς μεταβάλλεται δεν μπορεί να αποτελεί ρεαλιστική προσωπική επιλογή. Βέβαια, αυτό σημαίνει ότι οι συνέπειες αυτής της νέας κατάστασης είναι εκ βάθρων άνισες. Υπάρχουν μερικοί άνθρωποι οι οποίοι είναι εντελώς και πραγματικά

² . Κυρίως μέσω της εμφάνισης και εξάπλωσης των υπερ-εθνικών και πολύ-εθνικών επιχειρήσεων, της άσκησης πολιτικής εξουσίας σε υπερ-εθνικούς και πολύ-εθνικούς σχηματισμούς και μετασχηματισμούς, όπως είναι η ΕΕ, και της εντατικοποίησης των επικοινωνιακών και συγκοινωνιακών συστημάτων (Γκέφου-Μαδιανού, 2003: 16).

«παγκόσμιοι» και υπάρχουν και άλλοι οι οποίοι εμμένουν προσκολλημένοι στην «τοπικότητα» τους σε μια κατάσταση που δεν μπορεί να τους προσφέρει κάποιου είδους ευχαρίστηση αλλά ούτε και μπορεί να αντέξει στο πέρασμα του χρόνου. Διότι πολύ απλά ζούμε όλοι/ες σε έναν κόσμο όπου οι «παγκόσμιοι» δίνουν τον ρυθμό και ορίζουν τους κανόνες και τους όρους του παιχνιδιού της ζωής. Κατά συνέπεια, το να υφίστασαι ως «τοπικός» σ' έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο αποτελεί σημάδι κοινωνικής στέρησης και υποβάθμισης (ό.π: 10-11).

Ως αποτέλεσμα αυτού, στις μέρες μας πλέον το ζήτημα της ετερότητας και της ταυτότητας τίθεται στο επίκεντρο του επιστημονικού, αλλά και του πολιτικού ενδιαφέροντος και μελετάται σε σχέση με την έννοια του έθνους-κράτους και την ιδιότητα του πολίτη (citizenship). Σύμφωνα λοιπόν με αυτή την αντίληψη, στα πλαίσια του έθνους-κράτους, η ιδιότητα του πολίτη και το σύνολο των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που αυτή συνεπάγεται, έτεινε να προσδιορίζεται αποκλειστικά με αναφορά σε εδαφικά καθορισμένη ομάδα με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, δηλαδή με κοινή πολιτισμική ταυτότητα. Η ταυτότητα αυτή όμως πλάθεται από ένα σύνολο συνεκτικών στοιχείων τα οποία είναι σταθερά, αμετάβλητα; στο χώρο αλλά και στο χρόνο, όπως για παράδειγμα είναι η γλώσσα, τα ήθη, τα έθιμα, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές. Ωστόσο, οι διεθνείς πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις της μεταμοντέρνας εποχής έδωσαν το έναυσμα για ουσιαστικές αλλαγές στο εννοιολογικό περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη. Παράλληλα φαίνεται να λαμβάνει χώρα η διεθνοποίηση της αγοράς εργασίας η οποία είχε ως αποτέλεσμα την εισροή και κατ' επέκταση τη μετακίνηση ανθρώπων-μεταναστών ποικίλων εθνικοτήτων. Ακόμη, το τέλος της αποικιοκρατίας σε συνδυασμό με την ανάδυση νέων ανεξάρτητων κρατών, η διαμόρφωση και η συγκρότηση πολυεθνικών σωμάτων, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και ο σταδιακά αυξανόμενος Λόγος ο οποίος έχει σκοπό την ταχύρρυθμη διεκδίκηση ατομικών δικαιωμάτων οδήγησαν, εν τέλει, στη διεύρυνση της έννοιας του πολίτη (Nuhoglu-Soyasal, 1996: 18-21).

Αυτή η καινούργια τάξη πραγμάτων είχε ως επακόλουθο να αναπτυχθεί στην Ευρώπη αρκετά έντονα η ανάγκη για προστασία της πολιτισμικής ταυτότητας, κάτι το οποίο έθεσε σε εφαρμογή ένα ολόκληρο σύστημα αξιολογήσεων, ταξινομήσεων και

ιεραρχήσεων μεταξύ του πολιτισμικά οικείου «Εμείς» και του πολιτισμικά ξένου «Άλλου». Τις τελευταίες δεκαετίες στην Ευρώπη φαίνεται πως έχει γεννηθεί ένα νέο είδος ρατσισμού. Θα μπορούσε κάποιος/α να το χαρακτηρίσει ως ένα είδος πολιτισμικού ολοκληρωτισμού, οι υποστηρικτές/τριες του οποίου κάνουν χρήση για ακόμη μια φορά της βιολογίας, ούτως ώστε να ενδυναμώσουν τον ισχυρισμό της «έμφυτης» τάσης των ανθρώπων να απορρίπτουν κάθε στοιχείο πολιτισμικής ετερότητας (Πετρονώτη, 1998: 26-28). Βάσει αυτής της λογικής, που κάνει λόγο περί φύσης, η συνύπαρξη διαφορετικών ανθρώπων καθίσταται αδύνατη και μερικές φορές μπορεί να αποβεί και «μοιραία». Κατά συνέπεια, μια όλο και αυξανόμενη τάση στην Ευρώπη επιδιώκει τον ευκρινή διαχωρισμό των πολιτισμών προκειμένου να εξασφαλιστεί-διατηρηθεί η ακεραιότητα της πολιτισμικής της ταυτότητας (Stolcke, 1995: 8-10). Αυτή η ταυτότητα στηρίζεται εξ' ολοκλήρου και μόνο στον πολιτισμό των λευκών χριστιανών έναντι αυτού των μουσουλμάνων και άλλων πολιτισμικών καταβολών της Ασίας και Αφρικής, που δεν εκχριστιανίστηκαν και των μεταναστών που προέρχονται από χώρες που ανήκουν στη Μέση Ανατολή ή στον «Τρίτο Κόσμο» (Anthias, 2000: 23-25).

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να κάνω μια μικρή επισήμανση σχετικά με την πολιτισμική ταυτότητα, καθώς και για κάθε είδους ταυτότητα, η οποία αποτελεί μια νοητή κοινωνική κατασκευή, που δομείται διαμέσου της κοινωνικοποίησης, χωρίς να εμπρικλείει παραμέτρους που αναφέρονται στη βιολογία. Ακόμα, προϋποθέτει την σύνδεσή μας με ορισμένους ανθρώπους ή ομάδες ανθρώπων, αλλά και την άμεση διαφοροποίησή μας από κάποιους άλλους. Με άλλα λόγια, η πολιτισμική ταυτότητα είναι μια αδιάκοπη διαδικασία σύγκρισης, ταύτισης-υπεράσπισης και άρνησης-επίθεσης που κάνει χρήση μιας ευρύτερης γκάμας εννοιολογικών διπόλων, όπως αυτών του οικείου/ξένου, του Εμείς/Άλλοι, ώστε να διατηρήσει την ομοιογένεια και να εξαλείψει κάθε μορφή διαφορετικότητας. Πρωταρχικός σκοπός αυτής της διαδικασίας είναι ο ορισμός και η επιβεβαίωση του «εαυτού» μέσω της αγνόησης και ίσως της υποβάθμισης του «άλλου» (Πασχαλίδης, 1999: 79-81). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι στην προκειμένη περίπτωση, τη θέση του «εαυτού» την κατέχουν οι Ευρωπαίοι, ενώ στη θέση του αμφισβητούμενου, επικίνδυνου «ξένου», του «άλλου» τοποθετούνται οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, των οποίων το κύριο γνώρισμα είναι αυτό της πολιτισμικής ετερότητας.

Εξάλλου, ένα από τα κύρια στοιχεία που χαρακτηρίζει τον εν λόγω πολιτισμικό ολοκληρωτισμό είναι αυτό που θέτει στον πυρήνα της στρατηγικής του την μείωση της αξίας του ισλαμικού πολιτισμού και κατ' επέκταση τον εξοστρακισμό των μουσουλμάνων μεταναστών. Η έννοια του «Ισλάμ», στην οποία αναφέρομαι εκτενέστερα σε σχετικό υπο-κεφάλαιο (βλ. 7.2: *Η Ταφική τελετή στη θρησκεία του Ισλάμ*) σημαίνει, στην κυριολεξία, ταπεινότητα και ειρήνη. Ωστόσο η έννοια «ισλαμικός πολιτισμός» στην Ευρώπη, αλλά και γενικότερα στον δυτικό κόσμο, τείνει να ταυτίζεται με τις αρνητικές έννοιες και πράξεις της βίας, της τρομοκρατίας, της υποδούλωσης των γυναικών, του ολοκληρωτισμού, του φονταμεταλισμού και αυτομάτως μετατρέπει τα εκατομμύρια μουσουλμάνων σε εχθρούς, σε κακούς. Δηλαδή, η θρησκεία ειδικότερα, και ιδιαίτερα το Ισλάμ, λειτουργεί ως διχαστικός παράγοντας ανάμεσα στη Δύση και τους Άλλους, ανάμεσα στους γηγενείς και τους μετανάστες. Η έννοια του μετανάστη και κατ' επέκταση του πρόσφυγα ταυτίζεται σχεδόν αμέσως με αυτήν του μουσουλμάνου (Βεντούρα, 2011: 54). Επιπρόσθετα, μια αρκετά μεγάλη μάζα των Ευρωπαίων θεωρεί ότι ο ισλαμικός πολιτισμός είναι ένα μονολιθικό μόρφωμα αναλλοίωτο στο χωροχρόνο και του οποίου τα χαρακτηριστικά προέρχονται από τις θρησκευτικές του πηγές. Αυτά τα χαρακτηριστικά παρατηρούνται σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής των πιστών του Ισλάμ και έρχονται σε σύγκρουση με το δημοκρατικό πολίτευμα που επικρατεί, κυριαρχεί στη σύγχρονη Ευρώπη (Mernissi, 1995: 33-34). Βέβαια, σε αυτό το σημείο προκύπτει ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα σχετικά με το Ισλάμ –το οποίο φαίνεται να το παραβλέπει ένα μεγάλο μέρος των Ευρωπαίων και γενικότερα των Δυτικών– που αναφέρεται στο γεγονός ότι η συγκεκριμένη θρησκεία αποτελεί μία μόνο πτυχή της πολυσύνθετης ταυτότητας των μουσουλμάνων και ότι η πίστη αυτών των ανθρώπων βρίσκεται σε συνεχή, διαρκή διαπραγμάτευση με την κοινωνική πραγματικότητα.

Στα τέλη του 20ου αιώνα, νέες χώρες αρχίζουν να εμπλέκονται στο παιχνίδι της «ανταλλαγής» πληθυσμών. Σε αυτή τη μεταναστευτική διαδικασία η σύσταση των μεταναστευτικών ροών φαίνεται να παρουσιάζει πλέον μια έντονη ποικιλία ως προς το φύλο, τη φυλή και την εθνικότητα. Χαρακτηριστικά, στην ανατολική Ευρώπη, οι οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που επέφερε η κατάρρευση του κομμουνισμού αλλά και οι εχθροπραξίες στην πρώην Γιουγκοσλαβία ανάγκασαν ένα αρκετά μεγάλο πλήθος ανθρώπων στην αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής στις χώρες της βορειοδυτικής, αλλά και

της νότιας Ευρώπης, όπως στην Ελλάδα. Ακόμη, η πολιτική αστάθεια η οποία επικρατούσε στη Μέση Ανατολή, όπως και οι αφρικανικοί εμφύλιοι σε διάφορες χώρες (κυρίως στο Σουδάν, στη Ρουάντα, στη Λιβερία κ.ά.) οδήγησαν πλήθος μεταναστών και προσφύγων στα εδάφη της Ευρώπης. Επομένως, είναι ηλίου φαινότορον ότι η βορειοδυτική, αλλά και η νοτιοανατολική Ευρώπη έρχονται αντιμέτωπες με μια ανεπανάληπτη μεταναστευτική πραγματικότητα και γενικότερα μια πολιτισμική ποικιλομορφία όσον αφορά το έθνος, τη φυλή, τη θρησκεία, το φύλο κ.ά. Λόγω όμως αυτής της καινούργιας κοινωνικής πραγματικότητας στην Ευρώπη, τη δεκαετία του 1990, παρατηρείται αύξηση των κρουσμάτων ρατσιστικής βίας η οποία συνδέεται με την αύξηση των ρατσιστικών και φασιστικών ομάδων και μορφωμάτων.

Ας δούμε όμως, εν συντομία, λίγο πιο εστιασμένα τα μεταναστευτικά ρεύματα που παρατηρούνται στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες. Ήδη από τη δεκαετία του 1980, παρατηρούνται στην Ελλάδα οι πρώτες αξιοσημείωτες μεταναστευτικές ροές κυρίως από την περιοχή των Φιλιππίνων. Οι Φιλιππινέζες, λοιπόν, μετανάστριες κάνουν την εμφάνισή τους και έρχονται σε αυξημένο αριθμό στην Ελλάδα για να εργαστούν ως οικιακές βοηθοί σε κατοικίες οι οποίες ανήκουν στις υψηλά ιστάμενες κοινωνικό-οικονομικά οικογένειες της Αθήνας (Τοπάλη, 2005: 72-83). Παράλληλα, στα μέσα της ίδιας δεκαετίας καταγράφονται εισροές μεταναστών από την Πολωνία και λίγο αργότερα από τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, οι οποίες προέκυψαν λόγω της κατάρρευσης της πρώην ΕΣΣΔ. Αρκετοί/ές από αυτούς τους ανθρώπους ήταν ομογενείς και υπήρχαν ειδικές διατάξεις που ρύθμιζαν τη διαμονή τους, αλλά και το καθεστώς εργασίας τους, καθώς και την απόκτηση της ελληνικής τους ιθαγένειας (Βεντούρα, Τρουμπέτα, 2006: 21-25).

Στην αμέσως επόμενη δεκαετία, του 1990, η Ελλάδα δέχτηκε ένα μεγάλο πλήθος μεταναστών οι οποίοι προέρχονταν κυρίως από την Αλβανία και την Ουκρανία, αλλά και από άλλες βαλκανικές χώρες. Οι άνθρωποι αυτοί που κατέφθαναν στην Ελλάδα ήταν άνεργοι διαφόρων ηλικιών, όμως οι περισσότεροι ήταν σε παραγωγική και εργασιακά ευδόκιμη ηλικία οι οποίοι προσπαθούσαν μέσα από τη χρήση της σωματικής τους δύναμης, ως ένα ελαστικό εργαζόμενο εργατικό δυναμικό, να αποκτήσουν ένα μεροκάματο χωρίς κοινωνικά δικαιώματα. Το εργατικό αυτό δυναμικό βρισκόταν έξω και

πέρα από θεσμικές οδηγίες ή τον έλεγχο των συνδικάτων (Ψημμένος, 2001: 100-102). Αυτού του είδους η «μετανάστευση», που δεν αντιμετωπίστηκε όπως θα άρμοζε από τις εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις, οδήγησε τη συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων στο να πέσουν θύματα μιας γενικότερης εκμετάλλευσης, τόσο στον εργασιακό όσο και στον κοινωνικό χώρο της Ελλάδας. Βέβαια, ύστερα από την μαζική χρησιμοποίηση αυτού του δυναμικού κατά τα οικοδομικά έργα για τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, μετά τη λήξη τους, εφαρμόστηκε από τη μεριά της Ελλάδας, μια πληθώρα πολιτικών: από τις λεγόμενες «σκούπες» και απελάσεις ως τις νομιμοποιήσεις, οι οποίες και θεωρήθηκαν μια από τις μεγάλες καταγεγραμμένες επιτυχίες της «ελληνικής φιλοξενίας» (Παπαταξιάρχης, 2016: 9).

Αναφορικά με την Ελλάδα, κατά την τελευταία 20ετία φαίνεται να υπάρχει μια μεγάλη ποικιλία μεταναστών και προσφύγων διαφορετικού πολιτισμικού, πολιτικού, ιστορικού, κοινωνικού παρασκηνίου και μορφωτικού επιπέδου. Γι' αυτόν το λόγο εμφανίζονται προβλήματα συνύπαρξης με τους Έλληνες. Παρά το γεγονός ότι η παρουσία αυτών των μετακινούμενων ανθρώπων είναι ιδιαίτερα σημαντική στην ελληνική οικονομία και αγορά εργασίας, ελάχιστη φαίνεται να είναι η παρουσία τους στην τοπική κοινωνική ζωή (Κασμάτη, 2006). Επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι η μετανάστευση ως προς το φύλο των ανθρώπων παραμένει, κυρίως, ανδρική υπόθεση, μιας και το που μεταναστεύουν αποτελεί έναν εξίσου σημαντικό παράγοντα, διότι έχει ως αποτέλεσμα την πλήρη απουσία των γυναικών μεταναστριών από οποιεσδήποτε αναφορές σε αυτήν (Τοπάλη, 2012: 118-120).

Θα ήθελα όμως εδώ να κάνω μια μικρή αναφορά σχετικά με το σώμα, το φύλο, των προσφύγων³ και την έκφραση της οδύνης που αποτυπώνονται συνήθως σε διάφορες φωτογραφίες και μαγνητοσκοπήσεις. Κατά κύριο λόγο στα ΜΜΕ οι πρόσφυγες, αλλά και οι μετανάστες, παρουσιάζονται να αποτελούν μια πάσχουσα μορφή ετερότητας μέσω της

³. Σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης για τους πρόσφυγες το 1951, πρόσφυγας ονομάζεται κάθε άνθρωπος ο οποίος φοβάται ότι θα υποστεί δίωξη λόγω της θρησκείας, της φυλής, της εθνικότητας ή των πολιτικών του απόψεων ή του γεγονότος ότι ανήκει σε μια ορισμένη κοινωνική ομάδα και δεν μπορεί ή δεν θέλει να ζητήσει και να εξασφαλίσει την προστασία από τη χώρα του. Βέβαια, το 1967 η συγκεκριμένη σύμβαση άλλαξε και πλέον ήταν εφαρμόσιμη για όλους τους πρόσφυγες διότι μέχρι τότε υπήρχε μια έντονη χωρο-χρονική οριοθέτηση αυτών των μετακινούμενων, με τη βία, ανθρώπων στο εσωτερικό της Ευρώπης (Τοπάλη, 2012: 110).

απεικόνισης των εξαθλιωμένων, καταδιωκομένων σωμάτων τους. Στις αναπαραστάσεις τους επικρατούν δύο πολύ έντονα στοιχεία: το ένα είναι αυτό της μαζικότητας και το άλλο είναι το φύλο. Με άλλα λόγια, απουσιάζει τελείως η εξατομικευμένη έννοια του προσώπου μιας και σε αυτές τις εικόνες οι πρόσφυγες εμφανίζονται ως μια ενιαία μάζα ανθρώπων στριμωγμένων, κολλημένων ο ένας δίπλα στον άλλον, δίχως να αναδύονται τα εξατομικευμένα διακριτά χαρακτηριστικά τους. Παράλληλα, σε αυτές τις εικόνες οι γυναίκες, όπως και τα παιδιά παρουσιάζονται ως εξεικόνιση της οδύνης η οποία θεωρείται «φυσική» για τις ίδιες λόγω του ότι απέχουν από τον οικιακό τους χώρο. Ακόμα, ένα άλλο «ελάττωμα» που πιστεύουν οι δυτικοί για τις γυναίκες πρόσφυγες, και το οποίο πηγάζει από τις πεποιθήσεις τους, τις αντιλήψεις τους για τη θρησκεία του Ισλάμ, είναι αυτό της καταπίεσης που δέχονται στη χώρα προέλευσής τους και κατ' επέκταση της προϋπάρχουσας κοινωνικής περιθωριοποίησής τους, γεγονός που τις καθιστά ευάλωτες στην προσφυγική διαδικασία που βιώνουν.

Τώρα όσον αφορά το φύλο και τους «λαθρομετανάστες», αλλά και τη διάκριση μεταξύ «πρόσφυγα», «μετανάστη», «οικονομικού μετανάστη», «παράτυπου μετανάστη», υπάρχει μια σύγχυση στον δημόσιο ελληνικό λόγο, αλλά και μια διαδικασία φυλετικοποίησης και μειονοτικοποίησης αυτών των ανθρώπων. Ειδικότερα, ολοένα και συχνότερα ακούμε να χρησιμοποιείται, επί τούτου, ο όρος «λαθρομετανάστης/ες». Δεν πρόκειται για ουδέτερη, αλλά αντιθέτως για μια αρνητικά φορτισμένη λέξη, καθώς συνδέει εξ ορισμού μια ιδιότητα με την τέλεση παράνομων πράξεων. Στο ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο στο κεντρικό νομοθέτημα για τη μετανάστευση (Ν.3386/2005)⁴ σε καμία από τις ποινικές διατάξεις δεν γίνεται χρήση του όρου «λαθρομετανάστης», αλλά ούτε και της «λαθρομετανάστευσης». Συνεπώς, όταν αποδίδεται ο χαρακτηρισμός ή γίνεται αναφορά στους μετακινούμενους ανθρώπους ως «λαθρομετανάστες» στο δημόσιο λόγο προσβάλλεται το τεκμήριο της αθωότητας αλλά και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας των προσώπων στα οποία αναφέρεται γιατί τους αποδίδει την ιδιότητα του παρανόμου και, ανάλογα με το πλαίσιο της χρήσης του όρου αυτού, μπορεί να αποτελέσει προσβολή της προσωπικότητας του άλλου, ως μια περίπτωση εξύβρισης.

⁴. Νόμος για τη μετανάστευση σχετικά με την είσοδο, τη διαμονή και την κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια και ο οποίος έχει τροποποιηθεί αρκετές φορές.

Ταυτόχρονα, ο όρος «λαθρομετανάστες» συνιστά μια έμφυλα προσδιορισμένη ομογενοποιητική κατηγορία στην οποία υπάρχουν διάφοροι «τύποι» μεταναστών, όπως μετανάστες με ή χωρίς νόμιμα χαρτιά, παράτυποι μετανάστες, αιτούντες ασύλου, πρόσφυγες και όλοι αυτοί οι «τύποι» μαζί αποτελούν ένα συνεκτικό σύνολο ανθρώπων. Ακόμη, αξίζει να σημειωθεί ότι σε αυτήν την ευρύτερη κατηγορία του «λαθρομετανάστη», ο Άλλος, η ετερότητα δηλαδή, ταυτίζεται με το έθνος και όχι με το ίδιο το κράτος, αλλά και με την παραβίαση των συνόρων, την «εισβολή» και τις εγκληματικές πράξεις. Στην δημόσια ρητορική η επιβολή του όρου «λαθρομετανάστης», η οποία στο πέρασμα των χρόνων γίνεται αυτή του «μετανάστης», μεταβάλλεται σταδιακά υποδηλώνοντας συγχρόνως την κυριαρχία του απόλυτου αρσενικού, του ενεργητικού εθνικού Άλλου. Ενώ, στον αντίποδα, η κατηγορία του «πρόσφυγα» παραπέμπει σε θηλυκά ή θηλυκοποιημένα υποκείμενα τα οποία χαρακτηρίζονται από παθητικότητα. Επομένως, οι αναπαραστάσεις αυτών των ανθρώπων υπονοούν ότι ο άνδρας «πρόσφυγας» σε σχέση με τη γυναίκα «πρόσφυγα» βρίσκεται εγκλωβισμένος, στην αρνητική νοηματοδότηση που φέρει ο όρος «μετανάστης» και «λαθρομετανάστης» μέχρι του σημείου που να θεωρείται ακόμη και ότι δικαιούται περιορισμένης ή ελλειπούς ανθρωπιστικής βοήθειας (Τοπάλη, 2012: 120-121).

Η αναφορά στο θέμα του «πρόσφυγα», αλλά και της «προσφυγιάς» στο πλαίσιο της ελληνικής πραγματικότητας παρατηρείται να συμβαίνει το εξής: η «προσφυγιά» φαίνεται να είναι μια θετικά προσδιορισμένη ιδιότητα του ανθρώπου και όχι ένα κύρος, μια υπόσταση που ο ίδιος προδιαθέτει. Ακόμα, στο ίδιο πλαίσιο, όπως ορίζεται από διεθνείς συμβάσεις η έννοια του πρόσφυγα είναι μια κατηγορία ανθρώπων ανύπαρκτη ή χωρίς ιδιαίτερη σπουδαιότητα για ένα αρκετά σημαντικό μέρος της ελληνικής κοινωνίας. Λίγο διαφορετικά, «πρόσφυγας/ες» θεωρείται αυτός/ή που συνδέεται μέσω του αίματος, της γλώσσας, της καταγωγής με την Ελλάδα την ιστορία της και τον πολιτισμό της. Άλλωστε, γνήσιος πρόσφυγας είναι αυτός ο οποίος έχει ελληνική καταγωγή, είναι τμήμα της ελληνικής εθνικής ιστορίας. Επειδή στο παρελθόν, πριν από έναν αιώνα, στα ίδια μέρη, είχε βιωθεί ο ξεριζωμός και η βίαιη μετακίνηση των Ελλήνων της Μ. Ασίας, είναι πολύ μεγαλύτερη η ευαισθησία των ελληνικών πληθυσμών απέναντι σε αυτούς που είναι πρόσφυγες, διωκόμενοι καταναγκαστικά από τον τόπο διαμονής τους, δηλαδή, λόγω πολέμου. Στην επιτόπια έρευνα που πραγματοποίησα, παρατήρησα ότι στα λεγόμενα

αρκετών συνομιλητών/τριών μου υπήρχε αρκετά έντονα το στοιχείο της ταύτισης του εθνικά «Άλλου» με το «Εμείς» και την ιστορία μας, κυρίως όσον αφορά τους Σύριους πρόσφυγες . Εκτός αυτού, η συγκρότηση του Άλλου και κατ' επέκταση του εθνικά Άλλου δομείται με δύο βασικά «ωλικά»: το ένα είναι ότι πρέπει να ομοιάζει στον οικοδεσπότη και το δεύτερο είναι ότι χρειάζεται να βρίσκεται σε μια παθητική κατάσταση και να αποτελεί το θύμα που δέχεται τα αποτελέσματα της γενικότερης προσφυγικής και μεταναστευτικής πολιτικής.

Ολοκληρώνοντας αυτό το υπο-κεφάλαιο, θα ήθελα να αναφερθώ στους κύριους λόγους για τους οποίους οι μετακινούμενοι άνθρωποι, πρόσφυγες και μετανάστες, επιλέγουν την Ελλάδα ως χώρα προορισμού. Ο πρώτος καθοριστικός και αρκετά πρωτοφανής λόγος είναι επειδή η πρόσβαση στην Ελλάδα φαίνεται να είναι σχετικά εύκολη δεδομένης της γεωφυσικής ιδιομορφίας των συνόρων της για τα οποία μιλάω παρακάτω στο αντίστοιχο κεφάλαιο (βλ. *Κεφάλαιο 3: Το Πέρασμα*). Αυτή η γεωφυσική ιδιομορφία της Ελλάδας να βρίσκεται στο σημείο όπου συναντιούνται τρεις ήπειροι, –Ευρώπη, Αφρική και Ασία–, έχει ως αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται ως πέρασμα ή προθάλαμος για άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες και ευρωπαϊκές μητροπόλεις (Παπαταξιάρχης, 2006: 45). Ένας άλλος βασικός λόγος είναι αυτός που συνήθως περιγράφεται ως «αλυσιδωτή μετανάστευση», κατά την οποία η αρχική εγκατάσταση μιας ομάδας μεταναστών σε μια χώρα ή σε μια περιοχή διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο στην προσέλκυση και άλλων ομοεθνών τους (Μουσουρού, 1991: 43). Ακόμη, ένας άλλος βασικός παράγοντας έλξης των μεταναστευτικών ροών στην Ελλάδα είναι η ζήτηση για εργασία χαμηλής ειδίκευσης. Ήδη από τις αρχές του 21ου αιώνα η παρουσία μεγάλου αριθμού μεταναστών αποτελούσε μια ιδιαίτερα αξιοσημείωτη δύναμη μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας και όχι μόνο μια πρόκληση σε κοινωνικό, οικονομικό, θρησκευτικό και πολιτικό επίπεδο (Παπαταξιάρχης, 2006: 45).

1.3) Το «προσφυγικό» και «μεταναστευτικό» ζήτημα στη Λέσβο⁵.

Τα τελευταία χρόνια ολοένα και περισσότερο γίνεται λόγος για τις προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Ελλάδας και κυρίως στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου Πελάγους, που αντιμετωπίζουν αυτό το θέμα σε καθημερινή βάση. Η ιστορία δείχνει ότι οι μετακινήσεις πληθυσμών δεν είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο, αλλά διαχρονικό. Η ταχύτητα, ο ρυθμός και ο χρόνος των μετακινήσεων των προσφύγων-μεταναστών οφείλονται σε διάφορους λόγους, όπως για παράδειγμα οι πόλεμοι, οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, οι δικτατορίες, οι εισβολές, κ.α.

Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα έχει μετατραπεί σε ένα από τα μεγαλύτερα δράματα της ανθρώπινης ιστορίας, κάτι το οποίο συνδέεται με τη διεθνή πολιτική. Ήδη από τις αρχές του 21ου αιώνα παρατηρούνται προσφυγικά και μεταναστευτικά ρεύματα προς στην περιοχή της Ευρώπης, καθώς οι δυτικές εισβολές στη Μέση Ανατολή, κυρίως στις χώρες του Αφγανιστάν και του Ιράκ, εκτόπισαν εκατομμύρια ανθρώπους λόγω του συνεχιζόμενου πολέμου, ενώ ειδικά τα τελευταία χρόνια, κράτη με οικονομική κρίση⁶, όπως η Ελλάδα και η Ιταλία, ήρθαν αντιμέτωπα με χιλιάδες πρόσφυγες και μετανάστες. Οι ροές αυτών των ανθρώπων που αναζητούσαν και ακόμη αναζητούν μια καλύτερη ζωή συνεχίζονται αμείωτες. Από τα μέσα του 2015 μέχρι και τις αρχές του 2016, η κατάσταση με τις προσφυγικές και μεταναστευτικές εισροές κλιμακώθηκε ιδιαίτερα, παίρνοντας ακραίες διαστάσεις οι οποίες κλόνισαν τα θεμέλια

⁵. Η χρήση των εισαγωγικών στις λέξεις προσφυγικό και μεταναστευτικό γίνεται διότι μερικοί ερευνητές τις αντιμετωπίζουν ως εντόπιες κατηγορίες (δηλαδή ως ημικές και όχι ως αναλυτικές), των οποίων το περιεχόμενο ποικίλλει ανάλογα με το πλαίσιο που χρησιμοποιούνται (Παπαταξιάρχης, 2016: 8).

⁶. Οι «διαφανείς» πτυχές της κρίσης όπως είναι η ανεργία ή το προσφυγικό και το μεταναστευτικό, συμβαδίζουν με ένα γενικότερο πρόβλημα ποιότητας ζωής, ειδικά στις μεγάλες πόλεις. Για την έννοια της κρίσης κάνει λόγο και ο Καστοριάδης ο οποίος ισχυρίζεται το εξής: «Η κρίση είναι κρίση από το ίδιο το γεγονός ότι είναι ταυτόχρονα αμφισβήτηση, προέρχεται από μια αμφισβήτηση και την τροφοδοτεί διαρκώς» (Καστοριάδης, 2010: 146). Παράλληλα, ο ίδιος μιλάει για τα επίπεδα κρίσης και υποστηρίζει ότι: «Αυτό που συγκροτεί την κρίση ως κρίση είναι ο αγώνας, η πάλη, η αμφισβήτηση, η αντιμαχία των ατόμων, των ομάδων, των κοινωνικών κατηγοριών ενάντια στο σύστημα – που είναι ταυτόχρονα και αχώριστα, αρχή και πηγή μιας δημιουργίας καινούργιων σημασιών» (Καστοριάδης, 1984: 86). Τέλος, εξετάζοντας την προσφυγική κρίση στην Ελλάδα, η Hirschon υποστηρίζει σε μια ομιλία της πως «ίσως κατευθυνόμαστε προς μία νέα περίοδο διακρατικής συνείδησης» (Hirschon, 2016).

της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην απόλυτη κορύφωση αυτής της μετακίνησης το νησί της Λέσβου, και κυρίως το βορειοανατολικό τμήμα του, συγκέντρωσε ένα μεγάλο πλήθος αυτών των ανθρώπων οι οποίοι αδυνατούσαν να συνεχίσουν το ταξίδι τους προς τις χώρες προορισμού που επιθυμούσαν. Ταυτόχρονα, η Λέσβος προσέλκυσε τα βλέμματα της διεθνούς κοινότητας και κατέστη παγκόσμιο σύμβολο του προσφυγικού και μεταναστευτικού ζητήματος, καθώς και της αλληλεγγύης, του εθελοντισμού και της ανθρωπιάς (Παπαταξιάρχης, 2016: 1-3).

Παράλληλα, από τις αρχές του 2016 γίνεται ολοένα και πιο στενή η συνεργασία των εθνικών συνοριοφυλάκων για την ασφάλεια και προστασία των εξωτερικών συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με σκοπό τη μείωση του αριθμού των ημερήσιων προσφυγικών-μεταναστευτικών διελεύσεων στη Γηραιά Ήπειρο. Η κατάσταση αυτή στα σύνορα αρχίζει να οξύνεται με χιλιάδες ανθρώπους να συνωστίζονται στους διάφορους πρόχειρους καταυλισμούς, ενώ δεκάδες ή εκατοντάδες πρόσφυγες-μετανάστες συνεχίζουν να φτάνουν καθημερινά στην Λέσβο διασχίζοντας μέσα στο καταχείμωνο το Αιγαίο Πέλαγος με πλεύσιμα κάθε είδους. Την ίδια στιγμή, η Ευρώπη επιλέγει να πάρει ακραία μέτρα με αποτέλεσμα οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες να κλείνουν τα σύνορά τους αναστέλλοντας με αυτόν τον τρόπο τη συνθήκη του Σένγκεν⁷. Ως συνέπεια αυτής της απόφασης, πολλές χιλιάδες πρόσφυγες και μετανάστες παραμένουν αποκλεισμένοι και εγκλωβισμένοι στην Ελλάδα, διαβιώνοντας σε άθλιες συνθήκες.

Όλα αυτά τα γεγονότα καλύφθηκαν από ανταποκριτές ξένων και ελληνικών ΜΜΕ καταγράφοντας τις εικόνες που επικρατούσαν στη Λέσβο γενικότερα, μέσα στα κέντρα φιλοξενίας των προσφύγων και μεταναστών, αλλά και τις εικόνες από τα πολλαπλά ναυάγια με τους εκατοντάδες νεκρούς, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν αρκετά μικρά παιδιά. Οι εικόνες αυτές έκαναν τον γύρο του κόσμου και έγιναν πρωτοσέλιδα σε όλα τα γνωστά μέσα του πλανήτη. Στις φωτογραφίες που αναρτώνται στα διάφορα ειδησεογραφικά μέσα ενημέρωσης το κυρίαρχο στοιχείο που επικρατεί είναι αυτό της μαζικότητας, καθιστώντας, έτσι, την οποιαδήποτε μετακινούμενη ομάδα ανθρώπων αποκομμένη από μια δομημένη και αποδεκτή ταύτιση, όπως όνομα,

⁷. Η συνθήκη Σένγκεν είναι ίσως ο θεμελιώδης λίθος της ενωμένης Ευρώπης, καθώς στην ουσία καταργεί τα εσωτερικά σύνορα εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης και εγγυάται την ελεύθερη κίνηση πολιτών και αγαθών.

επάγγελμα, κ.α. Με άλλα λόγια, σε αυτές τις εικόνες υπάρχει μια παντελής απουσία ιδιωτικότητας αυτών των ανθρώπων με χιλιάδες σώματα, κυρίως αντρικά, στριμωγμένα το ένα δίπλα στο άλλο να παρακαλούν πίσω από συρμάτινους φράχτες για ένα πιάτο φαγητό. Άλλες παρόμοιες εικόνες δείχνουν γυναίκες με μωρά παιδιά στα χέρια τους να περιμένουν για ανθρωπιστική βοήθεια, οι οποίες θεωρούνται καταπιεσμένες στη χώρα προέλευσής τους και ήδη κοινωνικά περιθωριοποιημένες και ως εκ τούτου θεωρούνται εύθραστες στην προσφυγική κατάσταση (Τοπάλη, 2012: 105-107).

Η σκηνή στην οποία εκτυλίχθηκε αυτό το δράμα ήταν κατά κύριο λόγο η Σκάλα Συκαμιάς, που βρίσκεται στην ακτογραμμή του βορείου τμήματος του νησιού, έχοντας το 2015 δεχτεί τη μεγαλύτερη πίεση από οποιοδήποτε άλλον οικισμό στην Ελλάδα (Παπαταξιάρχης, 2016: 2). Οι παραλίες γύρω από τη Σκάλα Συκαμιάς είναι η «πρώτη γραμμή», όπου λαμβάνουν χώρα οι πρώτες συναντήσεις μεταξύ των προσφύγων και εκείνων που τους περιμένουν (Papataxiarchis, 2016: 6). Η κοντινότερη θαλάσσια διαδρομή ανάμεσα στην Τουρκία και στη Λέσβο είναι οι ακτές της Σκάλας Συκαμιάς, ταυτόχρονα όμως αυτή η διαδρομή είναι και η πιο επικίνδυνη, με αποτέλεσμα να παρατηρούνται πολλά ναυάγια με πολλούς νεκρούς και αγνοούμενους. Ακόμα, η σοβαρότητα του συγκεκριμένου ζητήματος σε συνδυασμό με την ελλειπή αντιμετώπισή του από τους μηχανισμούς του ελληνικού κράτους κατέστησαν αναγκαία την παρέμβαση από διάφορες διεθνείς διακρατικές οργανώσεις των οποίων η δράση λειτούργησε καταλυτικά. Πολλές από αυτές τις οργανώσεις σε συνεργασία με τους ντόπιους, αλλά και με Έλληνες και ξένους εθελοντές, έδιναν το παρόν σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια των προσφυγικών ροών στις παραλίες της Σκάλας Συκαμιάς προσφέροντας τις βασικές κοινωνικές υπηρεσίες. Βέβαια, το κέρδος, η μίξη της εκμετάλλευσης με την «αλληλεγγύη» και ο ρόλος των διάφορων ΜΚΟ αποτελούν ένα από τα προσφιλή αντικείμενα διαμάχης (Παπαταξιάρχης, 2016: 22).

Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογία.

2.1) Η επιτόπια έρευνα

Η διπλωματική εργασία βασίζεται σε επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 2016 στην πόλη της Μυτιλήνης. Το τελικό κείμενο της έρευνας συγκροτήθηκε ως αποτέλεσμα κυρίως συνεντεύξεων και προσωπικής επικοινωνίας με τους συνομιλητές και τις συνομιλήτριες μου. Πιο συγκεκριμένα, οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε δύο φάσεις, οι πρώτες τον Νοέμβριο του 2016 και οι υπόλοιπες έπειτα από 20 μέρες. Η διαφορά των φάσεων αυτών, όσον αφορά τον αναστοχαστικό μέρος της έρευνας, λειτούργησε ιδιαίτερα βοηθητικά. Συνολικά συνομίλησα με 13 ανθρώπους, -11 άνδρες και 2 γυναίκες-, ηλικίας από 48 έως 67 ετών.

Στην πλειοψηφία τους οι συνομιλίες που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας ήταν με άνδρες, λευκούς, ηλικίας από 50 ως 67 ετών, χριστιανούς ορθόδοξους, κάποιοι εξ αυτών είναι έγγαμοι, ενώ όλοι ασχολούνται με το επάγγελμά τους αρκετά χρόνια. Ειδικότερα, οι επαγγελματικοί τομείς στους οποίους εργάζονται οι συνομιλητές μου σχετίζονται με τον θάνατο, τη διαχείριση του νεκρού σώματος, την ιατρική, τη γραφειοκρατία των κρατικών μηχανισμών, τα σώματα ασφαλείας. Οι άνδρες αυτοί εργάζονται στο δήμο Λέσβου, στο δημόσιο νοσοκομείο Μυτιλήνης, στο λιμενικό σώμα, σε διάφορα γραφεία τελετών που βρίσκονται εντός της πόλης της Μυτιλήνης, ως ενταφιαστές στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα και στα φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης. Ενώ οι γυναίκες συνομιλήτριές μου ήταν η πρώτη επαγγελματίας ιατρός με πολλές συμμετοχές σε διάφορες αποστολές του λιμενικού ως διασώστρια και η δεύτερη ασχολείται τα τελευταία οκτώ χρόνια έμπρακτα σε δράσεις εθελοντισμού, αλληλεγγύης για τους πρόσφυγες και μετανάστες, κυρίως μέσω της δομής ανοιχτής φιλοξενίας «Το Χωριό του Όλοι μαζί»⁸, αλλά και μέσω του χώρου του πρώην

⁸. Η εθελοντική συλλογικότητα οργανώσεων και πολιτών Λέσβου «Το Χωριό του Όλοι μαζί» δημιουργήθηκε το 2012 και αποτελεί ένα Συντονιστικό Δίκτυο Αλληλεγγύης που συμβάλλει στη διεύρυνση και το συντονισμό τόσο των ομαδικών όσο και των ατομικών προσπαθειών, με σκοπό την υπεύθυνη προώθηση της κοινοτικής αλληλεγγύης, αλληλοβοήθειας και στήριξης. Οι δράσεις του αφορούν την υγεία, τη σίτιση, την ανταλλακτική οικονομία, τη στήριξη των μεταναστών, την εκπαίδευση, το περιβάλλον και πολλά άλλα.

ΠΙΚΠΑ⁹.

Οι συνομιλήτριες και οι συνομιλητές μου ήταν άτομα που δεν γνώριζα, τα οποία όμως, μετά τη γνωριμία μας, ήταν πρόθυμα να μου συστήσουν και άλλα άτομα για να επικοινωνήσω μαζί τους. Στις ποιοτικές έρευνες, ιδίως τις ανθρωπολογικές, είναι αρκετά διαδεδομένη η λεγόμενη «μέθοδος της χιονοστιβάδας» (snow-ball technique), η οποία ακολουθήθηκε και στην συγκεκριμένη έρευνα. Αν και το πλήθος των συνεντεύξεων θα μπορούσε να ήταν πολύ μεγαλύτερο, δεν υπήρχε η δυνατότητα από μεριάς μου να πραγματοποιήσω περισσότερες συνεντεύξεις, κυρίως λόγω περιορισμένου χρόνου. Από τη μεριά τους όμως οι συνομιλητές/τριες μου είχαν όλη την διάθεση να μου συστήσουν δικούς/ές τους γνωστούς/ές και οι οποίοι με τη σειρά τους μου προσέφεραν, μέσω των αφηγήσεών τους και όχι μόνο, ιδιαίτερα χρήσιμο και βοηθητικό ερευνητικό υλικό. Αυτός είναι ένας ακόμη λόγος για να τους/τις ευχαριστήσω, πέρα από το γεγονός ότι θέλησαν να μοιραστούν μαζί μου τις προσωπικές εμπειρίες και σκέψεις τους πάνω στο θάνατο, και συγκεκριμένα στο θάνατο των προσφύγων και των μεταναστών, στο νεκρό σώμα, στο επάγγελμά τους, στον Άλλο και γενικότερα στη θεματική και στις έννοιες που καταπιάνεται η συγκεκριμένη έρευνα, οι οποίες είναι κάπως δυσπρόσιτες και ανοίκειες για τα ελληνικά δεδομένα.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να κάνω μια μικρή επισήμανση αναφορικά με την ανοίκεια και «εύθραυστη» θεματολογία της έρευνας και την σχέση που έχει μαζί της η ελληνική κοινωνία. Οι συνομιλητές/τριες μου είναι όλοι/ες Έλληνες/ίδες μεγαλωμένοι/ες στην ελληνική κοινωνική «πραγματικότητα», γεγονός που σημαίνει ότι αρκετές φορές, κατά τη διάρκεια των συζητήσεών μας, υπήρχε η αίσθηση της αμηχανίας, του απαγορευμένου, της δεισιδαιμονίας («μακριά από εμάς, να μη μας ξανατύχει τέτοιο πράγμα») και της τάσης αποφυγής και απόθησης προς αντικείμενα -ταμπού («μην τα συζητάς, αυτά πάνε περάσανε») ενώ, παράλληλα, υπήρχε η ερώτηση-απορία τους, «γιατί

⁹ . Το ΠΙΚΠΑ είναι ένας ανοιχτός προσφυγικός καταυλισμός κοντά στο αεροδρόμιο της Μυτιλήνης. Είναι ένας αυτοοργανωμένος, αυτόνομος χώρος που λειτουργούσε στο παρελθόν ως παιδικές κατασκηνώσεις. Σε αυτό το χώρο ήδη από το 2012, αλλά κυρίως από τις αρχές του 2015 φιλοξενούνται ευάλωτες ομάδες προσφύγων όπως θύματα ναυαγίων, ασθενείς με χρόνιες παθήσεις, ανάπηροι/ες, εγκυμονούσες κ.α. Από το χειμώνα του 2016 ο Δήμος Μυτιλήνης απαγόρευσε τη χρήση της ονομασίας ΠΙΚΠΑ η οποία αναφέρεται σε συγκεκριμένη υπηρεσία του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας. Έτσι, ο χώρος μετονομάστηκε σε Αλληλεγγύη Λέσβου (πρώην κατασκηνώσεις ΠΙΚΠΑ).

αυτό το θέμα για εργασία;» ή «ποιος σου είπε να το κάνεις αυτό;». Ακόμα, μου έδιναν και συμβουλές («μην ασχολείσαι με τέτοια πράγματα» ή «δεν κάνουν αυτά για σένα που είσαι κοπέλα» ή «δύσκολο θέμα διάλεξες, κόρη μου»). Επίσης, οι συνομιλητές/τριες μου ασχολούνται επαγγελματικά με τη θεματική της διπλωματικής εργασίας τα τελευταία, τουλάχιστον, πέντε χρόνια, οπότε, για ακόμη μια φορά, μου προκάλεσε έκπληξη το γεγονός ότι συχνά δεν τους ήταν εύκολο να ξεφύγουν από τους «κοινούς τόπους» και κάποιον «καθωσπρεπισμό» που ορίζει η ελληνική κοινωνία γύρω από αυτές τις έννοιες και να μπορέσουν να μου εκφράσουν βαθύτερες σκέψεις τους επάνω σε αυτές. Αν και μια τέτοια στάση που έχει να κάνει με τη σιωπή, την επανάληψη, την άρνηση έχει ιδιαίτερο ανθρωπολογικό ενδιαφέρον, για να μελετηθεί περισσότερο, θα μπορούσε να αποτελεί αφορμή για μια άλλη ανθρωπολογική έρευνα.

Μια ακόμη επισήμανση όσον αφορά το ρόλο μου ως ερευνήτριας που είχα με το πάτημα του κόκκινου κουμπιού του μαγνητοφώνου και κατέγραφα τις συνομιλίες. Σχετικά με τη θέση της ερευνήτριας και της εξουσίας που κατέχει, με αφορμή την πρώτη συνάντηση που είχα με έναν συνομιλητή μου, αξίζει να αναφέρω μια σημείωση που κατέγραψα στο ημερολόγιο του αναστοχασμού μου και είναι η εξής: *«Εγώ στέκομαι όρθια και μου έρχεται στο μυαλό η φωτογραφία που απεικονίζει τον Malinowski, όταν μελετούσε τον πληθυσμό των νήσων Τρόμπριαντ της Νέας Γουινέας στον νοτιοδυτικό Ειρηνικό, ο οποίος κοιτούσε τα υποκείμενα της έρευνάς του υπεροπτικά. Άραγε κάνω και εγώ το ίδιο; Και αν ναι, σε ποιο βαθμό επηρεάζω την έρευνά μου;»*. Παράλληλα είχα και το εθνογραφικό μου ημερολόγιο στο οποίο κατέγραφα, με όσο το δυνατόν περισσότερη λεπτομέρεια γινόταν, τα όσα λέγονταν, στις συναντήσεις με τους συνομιλητές/τριες μου. Βέβαια, το ερευνητικό πεδίο δεν μπορεί να περιλαμβάνει σε καμία περίπτωση όλους τους, εν δυνάμει, λόγους που αφορούν το υπό μελέτη ζήτημα. Η κάθε προσέγγιση για το οποιοδήποτε υπό μελέτη θέμα δεν μπορεί να είναι ολιστική. Είναι μερική, με αποτέλεσμα αναπόφευκτα μερική να είναι και η γνώση που παράγεται (Γκέφου-Μαδιανού, 2009: 15-20). Επίσης, σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσα να ισχυριστώ ότι πραγματοποίησα αντικειμενική παρατήρηση, διότι το πεδίο έρευνας διαμορφώθηκε μέσω εμού, των προσωπικών μου σκέψεων, «πιστεύω», πεποιθήσεων γύρω από θεματολογία της έρευνας, αλλά και των αντίστοιχων των συνομιλητών μου.

Αναφορικά με το θέμα του φύλου των ανδρών συνομιλητών μου τις περισσότερες στιγμές δεν αντιμετώπισα κάποια ιδιαίτερη δυσκολία με εξαίρεση μια-δυο συναντήσεις στις οποίες υπήρχε η αίσθηση ενός ανδρικού διεισδυτικού βλέμματος. Πέραν όμως των εξαιρέσεων και πέραν της διαφοράς ηλικίας που έχω με τα άτομα αυτά, οι υπόλοιποι άντρες συνομιλητές μου, μου μίλησαν με μεγάλη χαρά, προθυμία και σεβασμό, ώστε να με ενημερώσουν όσο καλύτερα μπορούσαν για τα θέματα που με απασχολούσαν. Νομίζω ότι οι άντρες συνομιλητές μου είχαν λίγο παραπάνω την ανάγκη να μιλήσουν σε κάποιον/α τρίτο/η για όλα αυτά που έζησαν, που βίωσαν, είχαν την ανάγκη ή ίσως την επιθυμία να μοιραστούν μαζί μου τις εμπειρίες τους, τις ιστορίες τους, τις εσωτερικευμένες σκέψεις τους. Οι γυναίκες από την άλλη είχαν εξίσου την ανάγκη να εξωτερικεύσουν και να μου διηγηθούν τα βιώματά τους σχετικά με τη θεματική της έρευνας, όχι όμως τόσο έντονα όσο οι άντρες συνομιλητές μου.

Το χρονικό διάστημα που πραγματοποίησα την επιτόπια έρευνα ήρθα σε επικοινωνία με ανθρώπους αρκετοί από τους οποίους εργάζονται σε κρατικούς φορείς, θεσμούς, οργανισμούς και έχουν ασχοληθεί με τους νεκρούς πρόσφυγες και μετανάστες. Πιο συγκεκριμένα, οι άνθρωποι αυτοί δουλεύουν στο λιμενικό σώμα Λέσβου, στον δήμο Λέσβου και στο δημόσιο νοσοκομείο Μυτιλήνης. Οι συνομιλητές μου ήταν όλοι άντρες, ηλικίας από 50 μέχρι 67 ετών, έγγαμοι, λευκοί, με ανώτερο μορφωτικό επίπεδο. Οι άντρες αυτοί είναι ο Δημοσθένης ο οποίος κατέχει τη θέση του υπολιμενάρχη στο λιμενικό σώμα της Μυτιλήνης. Ο Κώστας που είναι αντιδήμαρχος καθαριότητας του Δήμου Λέσβου και ο Θεμιστοκλής ο οποίος είναι ο ιατροδικαστής του δημόσιου νοσοκομείου Μυτιλήνης. Οι υπόλοιποι άντρες συνομιλητές μου είναι ο Θάνος ο οποίος είναι ιδιοκτήτης γραφείου τελετών στην πόλη της Μυτιλήνης εδώ και πολλά χρόνια. Ο Στέργιος που, επίσης, είναι ιδιοκτήτης γραφείου τελετών μερικά χρόνια τώρα. Ο Παντελής, πρώην υπάλληλος γραφείου τελετών για αρκετά χρόνια και νυν ιδιοκτήτης γραφείου τελετών. Ο Βασίλης ο οποίος είναι υπάλληλος σε γραφείο τελετών πάνω από 10 χρόνια, ο Γεράσιμος που είναι συνταξιούχος πυροσβέστης και πλέον εργάζεται ως υπάλληλος γραφείου τελετών. Ένας άλλος άντρας συνομιλητής μου είναι ο Πέτρος ο οποίος είναι ο ταμίας των φιλανθρωπικών καταστημάτων Μυτιλήνης. Οι δύο τελευταίοι άντρες είναι οι νεκροθάφτες του κοιμητηρίου του Αγίου Παντελεήμονα, ο Χάρης και ο Σταύρος, οι οποίοι ασχολούνται αρκετά χρόνια με το συγκεκριμένο επάγγελμα. Τέλος, οι

δύο γυναίκες με τις οποίες συνομίλησα η μία είναι η Ελένη η οποία ασχολείται με το προσφυγικό ζήτημα που παρατηρείται στη Λέσβο αρκετά χρόνια τώρα και η δεύτερη γυναίκα είναι η Μαρία που είναι γιατρός και εμπλέκεται με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες μέσω της συμμετοχής της σε διάφορες διασωστικές αποστολές του λιμενικού σώματος.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν κατά βάση στους χώρους εργασίας των συνομιλητών/τριών μου με εξαίρεση μόνο μια συνέντευξη η οποία έλαβε χώρα σε γνωστή καφετέρια στην προκουμαία της Μυτιλήνης. Τα δεδομένα που αποτελούν το αντικείμενο ανάλυσης αυτής της έρευνας συλλέχθηκαν με τη μέθοδο των προσωπικών, προφορικών, ημι-δομημένων συνεντεύξεων. Οι συνεντεύξεις αυτές κινήθηκαν περισσότερο προς την κατεύθυνση της αφήγησης, της συζήτησης και της εξιστόρησης των σκέψεων και των εμπειριών των συνομιλητών/τριών μου οι οποίες αφορούσαν τη θεματική που αναλύω στη διπλωματική εργασία. Για ορισμένα άτομα όμως, που δέχτηκαν να συζητήσουν μαζί μου, δεν τους ήταν ιδιαίτερο εύκολο να μιλήσουν από μόνα τους, οπότε υπήρχαν μερικές, ενδεικτικές, βοηθητικές ερωτήσεις (βλ. *Παράρτημα*) που τους έθετα ώστε να μπορέσουν να μου εκφράσουν τις σκέψεις τους και να μου διηγηθούν τις ιστορίες τους. Επίσης, το «κλίμα» που υπήρχε κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, ήταν ιδιαίτερα θετικό και χαλαρό παρά τη δυσκολία του θέματος της διπλωματικής αλλά και του χαρακτήρα των χώρων που πραγματοποιήθηκαν οι συζητήσεις. Ειδικότερα, οι χώροι αυτοί ήταν, κυρίως, γραφεία τελετών, το νεκροτομείο του γενικού νοσοκομείου Μυτιλήνης, το κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα, αλλά και γενικότερα ήταν οι χώροι στους οποίους εργάζονται οι συνομιλητές/τριες μου.

Ακόμα, στις περισσότερες περιπτώσεις των συνεντεύξεων, η άνεση που μου μίλησαν τα άτομα αυτά για τα ζητήματα της έρευνας ήταν αξιοθαύμαστη γιατί, εκτός από τη θεματολογία, ήμουν για αυτούς/ές ένα πρόσωπο το οποίο το συναντούσαν πρώτη φορά. Οι 11 από τις 13 συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν και είχαν διάρκεια από είκοσι λεπτά μέχρι και δύομιση ώρες, ενώ πριν αλλά και μετά το τέλος των συνεντεύξεων συνήθιζα να συνομιλώ ανεπίσημα με τους συνομιλητές και τις συνομιλήτριες μου. Μια άλλη τακτική που ακολούθησα αναφορικά με τις συνεντεύξεις ήταν ότι, πριν από τις επίσημες αφηγήσεις που ηχογράφησα, έκανα άτυπες κουβέντες με τους/τις

συνομιλητές/τριες μου με απώτερο σκοπό τη δημιουργία κλίματος χαλαρότητας ανάμεσά μας και την ενημέρωσή τους σχετικά με το αντικείμενο της έρευνας. Συνεπώς, με τους/τις περισσότερους/ες συναντήθηκα παραπάνω από μια φορά.

Όσον αφορά την ανάλυση των δεδομένων, ακολουθώντας μια πάγια ανθρωπολογική μέθοδο, δεν χρησιμοποιώ τα πραγματικά ονόματα των συνομιλητών και των συνομιλητριών μου, αλλά αντιθέτως κάνω χρήση ψευδωνύμων, με σκοπό να εξασφαλίσω την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ανωνυμία τους. Άλλωστε, η ανωνυμία και η απόλυτη εχεμύθεια των προσωπικών τους δεδομένων που επέλεξαν να μοιραστούν μαζί μου τα άτομα αυτά, ήταν βασικές προϋποθέσεις για να μπορέσω να συζητήσω μαζί τους. Επίσης, στην ανάλυση που ακολουθεί, κυρίως για πρακτικούς λόγους, δεν γίνεται διαπραγμάτευση της αφήγησης του κάθε ατόμου ξεχωριστά, αλλά επέλεξα να κατηγοριοποιήσω τις διηγήσεις των συνομιλητών/τριών μου ανάλογα με τη θεματική, παραθέτοντας και αναλύοντας τα αντίστοιχα μέρη των συνεντεύξεων. Σχετικά με την παρατήρηση, την ταξινόμηση, την κατηγοριοποίηση-ομαδοποίηση ο Μ. Φουκώ θα ισχυριζόταν πως παράγουν έλεγχο και επάνω σε αυτήν τη διαπίστωση η Δ. Γκέφου-Μαδιανού υποστηρίζει ότι «τα κείμενα δεν μπορούν να υπάρξουν ανεξάρτητα από τα υποκείμενα τους και χωρίς τις ανθρωπολογικές πρακτικές που ενυπάρχουν σ' αυτά. Δηλαδή δίχως ιστορία» (Γκέφου-Μαδιανού, 2009: 35).

Κλείνοντας, θα ήθελα να τονίσω ότι τα άτομα με τα οποία συνομίλησα μέσα από την προσωπική αφήγηση των εμπειριών τους δεν αναπαράγουν απλά αυτές τις εμπειρίες, αλλά κατασκευάζουν ταυτότητες, αντανακλώντας το συγκεκριμένο πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου παράγονται και εκφωνούνται αυτές οι αφηγήσεις (Schiffrin, 2006: 19). Με άλλα λόγια, η πρακτική της αφήγησης λειτουργεί ως καθρέφτης του τρόπου με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του σε σχέση με τους «άλλους», διότι αφηγείται υποκειμενικά τις εμπειρίες και επιλέγει τι είναι σημαντικό να ειπωθεί και τι όχι, καθώς και τι είναι επιτρεπτό να ειπωθεί στο κοινωνικό και ψυχολογικό πλαίσιο εντός του οποίου τοποθετείται η αφήγηση (Ochs, 2004: 276, Schiffrin, 2006: 20). Από τη σκοπιά της κοινωνιογλωσσολογίας, το πλαίσιο όπου λαμβάνει χώρα η αφήγηση δεν μπορεί να αγνοηθεί, εφόσον πολύ σημαντικό ρόλο παίζει το ποιος/α είναι ο/η αφηγητής/τρια, ποιος/α ο/η δέκτης/ρια, αλλά και το λόγο που θα ειπωθούν οι

διάφορες εμπειρίες και πώς μέσα από αυτό το λόγο προβάλλουν, βγαίνουν στην επιφάνεια τα διάφορα κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά του/της αφηγητή/τριας (Schiffrin, 2006: 23). Τέλος, η αφηγηματοποίηση ορίζει τη διάσταση της χρονικότητας, κατασκευάζει αλλά και αφηγείται ιστορία, είναι ένα σχόλιο για την ιστορία (Μπενβενίστε-Παραδέλλης, 1999: 207).

Κεφάλαιο 3: Το Πέρασμα.

3.1) Το/α σύνορο/α- Έμφαση στην έννοια και στην ιστορία του περάσματος.

Τα σύνορα είναι χαρακιές στο σώμα του πλανήτη¹⁰.

Στα εγχειρίδια του Διεθνούς Δικαίου η σύγχρονη έννοια του συνόρου, σχεδόν από τον 18ο αιώνα και έπειτα, είναι στενά συνδεδεμένη με την ύπαρξη του έθνους-κράτους. Δύο αιώνες αργότερα, στις αρχές του 20ου αιώνα δηλαδή, η Ευρώπη και τα ευρωπαϊκά έθνη-κράτη χαράζουν εκ νέου γραμμές επάνω στον παγκόσμιο χάρτη. Για άλλη μια φορά, με αυθαίρετο τρόπο, ο δυτικός κόσμος ορίζει τα σύνορα της Μέσης Ανατολής και όλων των πρώην αποικιών. Μέσω αυτής της χάραξης των συνόρων, οι πληθυσμοί που ζουν σε εκείνες τις περιοχές εισέρχονται με βίαιο τρόπο στη νεωτερικότητα. Στο χρονικό διάστημα αυτό, των δύο αιώνων και λίγο παραπάνω, η Ευρώπη ακολουθεί μια διαδικασία διαμόρφωσης εθνικών ταυτοτήτων. Ακόμα, ο έλεγχος των συνόρων είναι ένα ισχυρό μέσο του έθνους-κράτους, με το οποίο προσδιορίζει και αποδίδει ταυτότητα/ες: ποιος είναι πολίτης, μετανάστης, πρόσφυγας, λαθρομετανάστης, παράτυπος μετανάστης, εγκληματίας (Schwell, 2011: 4). Στη δίνη αυτή των χαράξεων βρίσκονται παγιδευμένες σήμερα οι άφωνες και ανώνυμες μάζες των μετακινούμενων αυτών ανθρώπων.

Συνεχίζοντας λοιπόν, στα τέλη του 20ου αιώνα, θα εστιάσω στο νοτιοανατολικό τμήμα της Ευρώπης και ειδικότερα στην περιοχή που βρίσκονται τα ελληνοτουρκικά σύνορα στο Αιγαίο Πέλαγος, τα οποία είναι ευρέως γνωστά για την πολιτική και συμβολική τους σημασία. Τα συγκεκριμένα σύνορα ορίστηκαν με τη Συνθήκη της Λωζάννης¹¹ επικυρώνοντας τον σχηματισμό των δύο εθνών-κρατών, αυτού της Ελλάδας

¹⁰. Αναρχικό σύνθημα (ηλεκτρονική πηγή: <http://www.anarxeio.gr/contents/view/ta-synora-einai-xarakies-sto-soma-toy-planhth> τελευταία πρόσβαση 5/4/2017).

¹¹. Η Συνθήκη της Λωζάννης ήταν μια συνθήκη ειρήνης που έθεσε τα όρια της σύγχρονης Τουρκίας. Ονομάστηκε έτσι διότι υπογράφηκε στη Λωζάννη της Ελβετίας στις 24/07/1923 από την Ελλάδα, την Τουρκία και τις υπόλοιπες χώρες που πολέμησαν στον 1ο Παγκόσμιο Πόλεμο και την Μικρασιατική εκστρατεία (1919-1922) και συμμετείχαν στη Συνθήκη των Σεβρών συμπεριλαμβανομένης και της ΕΣΣΔ.

και αυτού της Τουρκίας, με την κάθε χώρα να έχει τους πληθυσμούς της. Ακόμα, με την καθιέρωση της Συνθήκης της Λωζάνης διευθετήθηκε στο Αιγαίο Πέλαγος το ζήτημα των διάσπαρτων νησιών, τα οποία ως επί το πλείστον ανήκουν στην Ελλάδα. Όπως είναι γνωστό, τα εδάφη των δύο αυτών χωρών βρίσκονται αντικριστά και τα χωρίζει η θάλασσα και τα νερά του Αιγαίου Πελάγους. Κατά καιρούς υπάρχουν διάφορες αμφισβητήσεις, αντιρρήσεις από τις δύο αυτές χώρες, κυρίως πολιτικού χαρακτήρα, για το πού ακριβώς τοποθετούνται τα θαλάσσια και αέρια σύνορα, των οποίων η υλική θέση αποτελεί επαναλαμβανόμενο ζήτημα διαμάχης. Οι διαμάχες αυτές δεν είναι μόνο πολιτικού χαρακτήρα, αλλά και θρησκευτικού, και γενικότερα πολιτισμικού περιεχομένου, αν λάβει κανείς/καμία υπόψη τη μακραίωνη ιστορία σύγκρουσης δύο κόσμων, Ανατολής και Δύσης, μιας και οι δύο χώρες διαφέρουν ως προς το επίσημο θρήσκευμα, οι μεν Έλληνες ασπάζονται τον χριστιανισμό, ενώ οι Τούρκοι τον μουσουλμανισμό (Green, 2012: 119-121).

Ένα από τα πολλά νησιά που βρίσκονται στην γεωγραφική περιοχή του βόρειο-ανατολικού Αιγαίου Πελάγους είναι αυτό της Λέσβου, το οποίο είναι σε έκταση το τρίτο μεγαλύτερο της Ελλάδος και απέχει λίγα ναυτικά μίλια από τα παράλια της Τουρκίας. Λόγω της θέσης του νησιού υπάρχει επιτήρηση και έλεγχος στο άνοιγμα των συνόρων μεταξύ των ακτών της Τουρκίας και των ακτών της Λέσβου από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Για την ακρίβεια, το πέρασμα μεταξύ Λέσβου-Τουρκίας θεωρείται σημείο διέλευσης (transit point) προς το νότιο-ανατολικό άκρο της Γηραιάς ηπείρου για τους πρόσφυγες και τους μετανάστες (Alberti, 2010: 141). Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται να συμβαίνει τα τελευταία περίπου 20 χρόνια σε αυτό το πέρασμα, λόγω της πολύ μικρής απόστασης που χωρίζει τη Λέσβο από την Τουρκία (Rozakou, 2012: 563). Βέβαια, πάρα την στενότητα που χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο πέρασμα, σημειώνονται κατά τη διάρκεια αυτών των ετών αρκετοί θάνατοι, των προσφύγων και των μεταναστών, που οφείλονται στην υποθαλάσσια γεωμορφολογία του περάσματος αυτού, στα ρεύματα που υπάρχουν εκεί, αλλά και στα κύματα (Tselipi, 2016: 52).

Όπως είναι κατανοητό, εδώ δεν υπάρχει το σύνορο ως μια γραμμή χαραγμένη από τις εκάστοτε πολιτικές και στρατιωτικές αρχές επάνω στο χώμα, στη στεριά. Πρόκειται για μια άλλη ποιότητα συνόρου, ένα σύνορο το οποίο ορίζεται από το υγρό,

φυσικό στοιχείο του νερού της θάλασσας και των ιδιοτήτων του/της (Green, 2012: 117). Το θαλάσσιο σύνορο μπορεί όμως μέσα από τεχνολογικά επιτεύγματα να οριστεί και να ελεγχθεί εξίσου καλά με το χερσαίο εδαφικό σύνορο. Στις μέρες μας, κάποια χώρα μπορεί να ορίσει τα θαλάσσια σύνορα, τα υγρά ίχνη της, μέσω ανεπτυγμένων τεχνολογικών μεθόδων, όπως των συστημάτων γεωγραφικών πληροφοριών¹², που παρέχουν τη χαρακτηριστική δυνατότητα της σύνδεσης της χωρικής με την περιγραφική πληροφορία. Αυτή η ραγδαία εξέλιξη των τεχνολογιών επιτήρησης και ελέγχου της κινητικότητας ανθρώπων ή/και αγαθών εφαρμόζεται όλο και περισσότερο σε πλανητικό, εθνικό ή τοπικό επίπεδο (Τρουμπέτα, 2012: 14-15).

Για τους/ις συνομιλητές/ήτριές μου, ντόπιες/οι Μυτιληνιές/οί, το ζήτημα του συνόρου και του περάσματος, κυρίως για τη γεωγραφική περιοχή Λέσβου-Τουρκίας ήταν κεντρικό. Μερικοί απ' αυτούς μου ανέφεραν ότι το νησί της Λέσβου είναι «πέραςμα», «δίοδος», «πλατφόρμα» για τους πρόσφυγες και τους μετανάστες και ότι επί της ουσίας δεν υπάρχουν σύνορα. Ακόμα, τα σύνορα και η διάσχισή τους, αρκετές φορές, συνδέονται με το θέμα της επικινδυνότητας¹³, αλλά και του τρόπου που πραγματοποιούν οι πρόσφυγες και οι μετανάστες το ταξίδι τους προς την Λέσβο και κατ' επέκταση προς την Ευρώπη. Ο Στέργιος αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Λέω αυτοί που είναι στις παραλίες και σώνουν τους ανθρώπους αυτούς, εκεί που κάθονται ,ας πούμε, που είναι μέσα στη θάλασσα με τα φουσκωτά, με τα τζετ σκι, με το ένα με το άλλο, δεν μπορούν να πάνε απέναντι, στα παράλια, και να πουν σε αυτούς τους ανθρώπους που περιμένουν να φύγουν ότι: “Ξέρετε κάτι; Είναι επικίνδυνο να περάσεις από τη θάλασσα! Αν πέσεις στο γυαλό, πνίγηκες, χάθηκες. Και να βρείτε μια άλλη διέξοδο, από πάνω, από τη Βόρεια Ελλάδα, π.χ,*

¹². Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα συστήματα γεωγραφικών πληροφοριών (ΣΓΠ ή GIS)

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%8D%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CE%93%CE%B5%CF%89%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD_%CE%A0%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%B9%CF%8E%CE%BD (τελευταία πρόσβαση 5/4/2017).

¹³. Πολιτισμικά αλλά και πολιτικά ορίζεται κάθε φορά το τι συνιστά σύνορο, ενώ τα σύνορα, τα περάσματα, τα όρια ενέχουν κίνδυνο. Περί αυτού, μιλάει η Μ. Douglas στο βιβλίο της «Καθαρότητα και Κίνδυνος» και λέει ότι οι αντιλήψεις για το μιαρό και τα ταμπού δεν αποτελούν παρά κανόνες, οι οποίοι προστατεύουν ανθρώπους και κοινωνίες από την αμφιβολία της ακεραιότητας της ύπαρξής τους. Εν ολίγοις, δημιουργούν σύνορα διαχωρισμού μεταξύ ηθικού και κοινωνικού διασφαλίζοντας την κοινωνική-κοινωνική και θρησκευτική –τελετουργική ισορροπία.

από στεριά». Έχει και από εκεί σύνορα για να περάσουν Ευρώπη! Γιατί γίνεται αυτό το πράγμα;...Γιατί να πνίγονται 20, 30 παιδάκια; Για ποιο λόγο; Και μου το παίζουν εμένα σωτήρες;...Το νησί μας εδώ πέρα το έχουν κάνει πλατφόρμα! Γιατί το δικό μου το νησί να μου το κάνουν πλατφόρμα; Δεν το χτίσαμε μαζί! Για ποιο λόγο; Γιατί τα άλλα τα κοσμοπολίτικα νησιά δεν τα κάνουν πλατφόρμα;...Λοιπόν, απλά είναι. Έχουμε έναν πρωθυπουργό που είπε ότι δεν έχουμε σύνορα. Από την στιγμή που δεν υπάρχουν σύνορα, είναι λογικό να κάνουν ό,τι θέλουν, απλά είναι τα πράγματα».

Ένα άλλο στοιχείο που συνδέεται με την επικινδυνότητα και πολλές φορές επιφέρει το θάνατο δεν αφορά μόνο τα σύνορα, αλλά τα μέσα που χρησιμοποιούν οι πρόσφυγες και οι μετανάστες για να διασχίσουν τη θάλασσα, είναι η ποιότητα των φουσκωτών σκαφών, των βαρκών, και των διάφορων πλωτών με τα οποία προσπαθούν να φτάσουν στα παράλια της Ελλάδας. Το ταξίδι που πραγματοποιούν οι πρόσφυγες και οι μετανάστες για να περάσουν τα σύνορα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις συνθήκες που επικρατούν στο θαλάσσιο περιβάλλον, αλλά και γενικότερα στα καιρικά φαινόμενα που μπορεί να αντιμετωπίσουν, όπως έντονος αέρας ή/και ιδιαίτερα χαμηλές θερμοκρασίες. Βέβαια, μια άλλη αιτία θανάτου αυτών των ανθρώπων, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού και η οποία έχει πιο πολιτικό χαρακτήρα, είναι η εμπλοκή ενός κρατικού μηχανισμού και πολλές φορές ενός ευρωπαϊκού μηχανισμού συνοριοφυλακής, του λιμενικού σώματος το οποίο μέσω διαφόρων πρακτικών, καταστολής και ελέγχου, εμποδίζει τη διάσχιση των συνόρων. Χαρακτηριστικό απόσπασμα αυτών των σκέψεων είναι τα λεγόμενα της Ελένης: «Αλλά πάλι ήταν παράλογο γιατί καθόμασταν και ξοδεύαμε πόρους και ενέργεια να μαζέψουμε βρεγμένους, τλαιπωρημένους, εξαθλιωμένους και νεκρούς, ενώ θα μπορούσαμε να πούμε ότι βάζουμε όλη αυτή την ενέργεια και φέρνουμε τους ανθρώπους αυτούς με τα φέρυ-μποτ (ferry boat) και τελειώνει η ιστορία. Δηλαδή για ποιο λόγο; Πραγματικά! Αφού φτάνανε! Και αφού περνάγανε! Φέρ' τους κανονικά δεν χρειάζεται, αυτό είναι αηδία και είναι και ζόδεμα, τους βάζαμε σε ρίσκο. Εντάξει, πιο πριν υπήρχαν και τα πουσμπακ (push-back) και οι επιχειρήσεις απωθήσεων και πέρσι υπήρχαν αλλά σε πολύ μικρότερο βαθμό. Πολύ μικρότερο από ότι ήταν τα προηγούμενα χρόνια, αλλά πριν ήταν οι επιχειρήσεις τα οποία αυτά είναι καθαρά εγκλήματα ας πούμε. Που δεν είναι καταγεγραμμένα, που δεν είναι ξεκάθαρα και που υπάρχουν όμως, γιατί τόσες μαρτυρίες δεν μπορεί να ήταν όλες αποκρήματα φαντασίας. Έχουμε το Φαρμακονήσι το

οποίο είναι πολύ χαρακτηριστικό, αλλά αυτό που περιέγραψαν στο Φαρμακονήσι το έχουν περιγράψει πάρα πολλοί πρόσφυγες να τους έχει συμβεί. Και πάρα πολλοί μιλάνε για ανθρώπους που έπεσαν στη θάλασσα είτε από την Φρόντεξ (Frontex), είτε από το λιμενικό, που τους πετάζανε και φύγανε. Υπάρχουν μαρτυρίες πάρα πολλές, κανένας δεν κάθισε να...και που τις καταγράψαν τα ριπόρτ (report) τις αρνούνται γιατί δεν έχεις αποδείξεις και δεν μπορείς να έχεις αποδείξεις. Ποιες είναι οι αποδείξεις; Εμείς είχαμε μαρτυρίες στο ΠΙΚΠΑ από πρόσφυγες που μας έλεγαν ότι έσκασε βάρκα χωρίς διακριτικά επάνω μας και δεν ήταν η πρώτη φορά που το άκουγα. Και όχι τώρα, αλλά από το 2001 υπήρχαν τέτοια περιστατικά. Τους πετάγαν κανονικά η Φρόντεξ (Frontex) μέσα και φεύγανε. Υπήρξαν επίσης και πολύ πιο συγκεκριμένα εγκλήματα και πολύ πιο επικίνδυνα. Γιατί εκεί δεν είναι απλά αδιαφορία, αδιαφόρησα γιατί είναι πρόσφυγας ή γιατί είναι μετανάστης να τον ψάξω ή να τον βρω ή να τον θάψω ή να τον βοηθήσω, εκεί είναι τον σκότωσα! Δεν φαντάζομαι ότι είναι πολλοί αυτοί που τα κάνουν αυτά, ειδικά όταν πρόκειται για παιδιά ας πούμε. Αλλά το Φαρμακονήσι ήταν μια πολύ χτυπητή περίπτωση».

Κεφάλαιο 4: Τα νεκρά σώματα των προσφύγων.

4.1) Το κράτος και οι μηχανισμοί του.

Το κράτος είναι η συγκροτημένη πολιτική οντότητα με συγκεκριμένα σύνορα, γεωγραφικά όρια εντός της οποίας βρίσκεται ένα πολιτικά οργανωμένο σύνολο ανθρώπων που είναι εγκατεστημένο και το οποίο εξουσιάζεται, κυβερνάται από το ίδιο το κράτος. Βέβαια, θα μπορούσαμε να πούμε αντί για κράτος, το εδαφικό κράτος, αλλά οι ιδέες του κράτους και της εδαφικής κυριαρχίας στη σύγχρονη πρακτική και θεωρία έχουν καταστεί συνώνυμες, και γι' αυτόν το λόγο η διατύπωση «εδαφικό κράτος» ενέχει πλεονασμό. Παρότι το κράτος δεν είναι ορατό, γίνεται αντιληπτό τόσο από τους κυβερνώντες, που θέτουν σε εφαρμογή και υλοποιούν την εξουσιαστική του δύναμη, όσο και από τους κυβερνώμενους, που την υφίστανται. Για τον M. Weber το κράτος είναι ο φορέας που διεκδικεί το μονοπώλιο στα μέσα καταναγκασμού και στη χρήση τους μέσα στην επικράτειά του (Bauman, 2004: 88-89). Ο Κ. Καστοριάδης, από την δική του οπτική, επιστρά την προσοχή μας και μιλάει για την πολύ διαδεδομένη συνήθεια της σύγχυσης του κράτους με την κοινωνική εξουσία. Μάλιστα, ο ίδιος λέει χαρακτηριστικά ότι το κράτος αποτελεί μια οντότητα διαχωρισμένη, διασπασμένη από τη συλλογικότητα η οποία είναι θεσμοθετημένη με τέτοιο τρόπο, ούτως ώστε να εξασφαλίζει τη σταθερότητα αυτού του διαχωρισμού. Παράλληλα, ο κρατικός μηχανισμός συνεπάγεται μια διαφορετική, ξεχωριστή «γραφειοκρατία» η οποία μπορεί να είναι είτε πολιτειακή, είτε θρησκευτική, είτε στρατιωτική. Λίγο διαφορετικά, ο κρατικός μηχανισμός είναι μια ιεραρχική οργάνωση γραφειοκρατικού τύπου, που είναι σε θέση να συγκεντρώσει, να εστιάσει και να αναπτύξει δια μέσου ενός απεριόριστου εύρους αρμοδιοτήτων και καθηκόντων που κατέχει (Καστοριάδης, 2010). Συνεπώς, η νομοθετική και εκτελεστική κυριαρχία του σύγχρονου κράτους δεν θα μπορούσε να μην υφίσταται διότι χτίστηκε, δομήθηκε επάνω στα θεμέλια της στρατιωτικής, οικονομικής και πολιτισμικής κυριαρχίας.

Η μεταχείριση και ερμηνεία αυτών των νεκρών σωμάτων από την πλευρά των αξιωματούχων του κράτους είναι μια διαδικασία η οποία σε μεγάλο βαθμό εμπεριέχει

την έννοια της «ιδιότητας του θανατο-πολίτη» αναφορικά με τις διαφορετικές μορφές που μπορεί να εκλάβει η επίσημη αναγνώριση ενός νεκρού προσώπου (Green, 2012: 139-140). Με τον όρο «ιδιότητα του θανατο-πολίτη» περιγράφεται η θέση ενός προσώπου απέναντι στο κράτος σε συνθήκες θανάτου και όχι ζωής (Sariola, Simpson, 2013). Βέβαια, στην περίπτωση των νεκρών προσφύγων και μεταναστών ένας ακόμη όρος, η «θανατο-πολιτική» του Agamben, είναι χρήσιμος, παρότι εναντιώνεται στον προηγούμενο όρο, διότι σύμφωνα με αυτόν το κράτος προκαλεί θάνατο ή μάλλον παράγει έναν ζωντανό θάνατο (*homo sacer*), συνήθως πριν από τον φυσικό θάνατο με αποτέλεσμα να υποβιβάζει το ζωντανό πρόσωπο και την αξία της ζωής του (Agamben, 1998). Ο *homo sacer* αποδίδει την έννοια της ζωής στο θάνατο, μιας ζωής εγκαταλελειμμένης στο νόμο. Ο Άλλος, στην συγκεκριμένη περίπτωση ο πρόσφυγας-μετανάστης, ορίζει μια κατηγορία της οποίας η πολιτική υπόσταση καταργείται και μαζί της παύει κάθε ιδιότητα του ανθρώπινου. Με άλλα λόγια, οι ζωές των προσφύγων και των μεταναστών δεν αξίζουν να βιωθούν και κατά συνέπεια ο θάνατος τους δεν αξίζει το πένθος (Μακρυγιάννη, 2008: 53). Επίσης, σχετικά με το θάνατο και τη θνησιμότητα, ο Φουκώ ισχυρίζεται ότι η εξουσία συνδέεται με τη θνησιμότητα και όχι με το θάνατο (ό.π: 96). Ταυτόχρονα, η Παπαγαρουφάλη ισχυρίζεται ότι η επιβολή της άνωθεν εξουσίας εξαρτάται από τη συναίνεση των πολιτών και ότι κάθε θεσμός δεν εγγράφεται απλώς στα σώματα των μελών από τα πάνω, αλλά συν-γράφεται καθώς συν-βιώνεται από τα μέλη της κοινωνίας (Παπαγαρουφάλη, 2012: 35 & 332).

Η συνομιλήτριά μου Ελένη δηλώνει emphaticά: *«Εεε, τα αίτια θανάτου είναι πολιτικά καθαρά! Αυτό δεν υπάρχει κάτι άλλο σε αυτό, δεν υπάρχει. Εντάξει είναι κάποιοι λίγο πιο τυχεροί, κάποιοι είναι πιο άτυχοι, κάποια ναυάγια είναι πιο συγκεκριμένα φαίνεται να υπάρχουν πιο πολλές αιτίες που να εμπλέκονται οι αρχές. Είναι πραγματικά ένα ρατσιστικό φαινόμενο αυτό, δηλαδή όταν αντιμετωπίζεις το θάνατο αυτών των ανθρώπων σαν κάτι διαφορετικό από τον θάνατο κάποιων άλλων ανθρώπων είναι μια υλοποίηση του ρατσισμού και του φασισμού, ας πούμε. Γιατί αυτοί οι άνθρωποι, η αξία της ζωής τους είναι πολύ χαμηλότερη από την αξία της ζωής κάποιων άλλων. Δεν θα τους ψάξεις, δεν θα τους δημιουργήσεις διαδικασίες να τους αναζητήσεις, να τους καταγράψεις, να τους τιμήσεις, να τους αποδώσεις την ιστορία τους στους συγγενείς τους, δεν, δεν, δεν. Γιατί δεν τους ψάχνει κανείς δεν βγαίνει κανένα ελικόπτερο να κοιτάξει όπως θα κοιτάγε αν ήταν*

ένα ναυάγιο για κάποιους Ευρωπαίους, ή για κάποιους Έλληνες που θα είχαν χαθεί. Όλα αυτά παίζουν, δεν ψάχνουν πραγματικά για αυτούς τους ανθρώπους, κανείς δεν ψάχνει όπως θα ψάχναν αν ήταν άλλοι. Ψάχνουν καμιά φορά αν είναι οι κάμερες αλλά και αυτό δεν, σταματάνε πολύ γρήγορα οι ενέργειες διάσωσης και οι ενέργειες εξεύρεσης και τα λοιπά ή αναζήτησης. Ε, δεν υπάρχει διαδικασία για αναζήτηση αγνοουμένου σαφώς και να τηρείται και δεν υπάρχει σεβασμός σε αυτή τη διαδικασία. Είναι ένα..., νομίζω ότι είναι ένα από τα πολύ βασικά ζητήματα καταπάτησης ανθρωπίνων δικαιωμάτων ας πούμε που ανεχόμαστε και άρα ανοίγουμε την πόρτα σε κάτι που είναι πολύ τρομακτικό. Έχουμε το Φαρμακονήσι το οποίο είναι πολύ χαρακτηριστικό, αλλά αυτό που περιέγραψαν στο Φαρμακονήσι το έχουν περιγράψει πάρα πολλοί πρόσφυγες να τους έχει συμβεί. Και πάρα πολλοί μιλάνε για ανθρώπους που έπεσαν στη θάλασσα, είτε από την Φρόντεξ (Frontex)¹⁴, είτε από το λιμενικό που τους πετάζανε και φύγανε. Εμείς είχαμε μαρτυρίες στο ΠΙΚΠΑ από πρόσφυγες που μας έλεγαν ότι έσκασε βάρκα χωρίς διακριτικά επάνω τους και δεν ήταν η πρώτη φορά που το άκουγα. Και όχι τώρα, αλλά από το 2001 υπήρχαν τέτοια περιστατικά. Γιατί εκεί δεν είναι απλά αδιαφορία, αδιαφόρησα γιατί είναι πρόσφυγας ή γιατί είναι μετανάστης να τον ψάξω ή να τον βρω ή να τον θάψω ή να τον βοηθήσω, εκεί είναι τον σκότωσα!».

Επίσης, από τα λεγόμενα της Ελένης προκύπτει η σημασιολόγηση του εαυτού και της ύπαρξης της διάκρισης του μη εαυτού, του άλλου. Μια διάκριση που βασίζεται σε μια έννοια άμυνας ως εξουδετέρωσης του μη εαυτού, όπως λειτουργεί το ανοσοποιητικό σύστημα στους οργανισμούς απέναντι στην εξόντωση της εξωτερικής απειλής που πρόκειται να προσβάλλει το εσωτερικό τους (Αθανασίου, 2011: 520). Εδώ, η εξωτερική απειλή είναι οι πρόσφυγες και οι μετανάστες που έχουν τον ρόλο του Άλλου, ενώ ο Εαυτός είναι το εθνικό κράτος το οποίο προστατεύεται μέσω των σωμάτων ασφαλείας, λιμενικού, που διαθέτει. Ακόμα, η Ελένη επισήμανε και τον τρόπο με τον οποίο μεταχειρίζεται η κρατική εξουσία τα νεκρά σώματα αυτών των ανθρώπων που ανήκουν σε μια ετερότητα, έναντι του νεκρού σώματος που ανήκει σε κάποιον Ευρωπαίο ή κάποιον Έλληνα. Επάνω σε αυτήν την πρόταση η S. Green, σε σχετική της μελέτη,

¹⁴. Ο Frontex είναι ο Οργανισμός Ευρωπαϊκής Συνοριοφυλακής και Ακτοφυλακής, αποστολή του είναι να βοηθά τα κράτη μέλη της Ε.Ε. και τις συνδεδεμένες χώρες Σένγκεν στη διαχείριση των εξωτερικών συνόρων τους. Επίσης, συμβάλλει στην εναρμόνιση των συνοριακών ελέγχων σε ολόκληρη την ΕΕ.

τονίζει ότι όντως υπάρχει διαφορετική διαδικασία και αντιμετώπιση των πτωμάτων των προσφύγων και των χωρίς έγγραφα μεταναστών από τη συνοριακή φυλακή, συγκριτικά με αυτή που ακολουθείται στην περίπτωση ενός νεκρού τουρίστα στην Ελλάδα (Green, 2012: 144-147).

Με άλλα λόγια, κάποιος/α πολύ εύκολα μπορεί να εντοπίσει τις διαφορετικές διαδικασίες που ακολουθούνται στην περίπτωση που βρεθεί μια σορός ενός τουρίστα και σε αυτή ενός πρόσφυγα-μετανάστη, αλλά και να διαπιστώσει τη διαφορετική αξία που αποδίδεται στις δύο αυτές σορούς. Δηλαδή, από τη μια ο νεκρός τουρίστας χάρει ειδικής μεταχείρισης από τις τοπικές αρχές μέσω μιας σειράς από εξαιρετικά δαπανηρές, χρονοβόρες και πολύπλοκες νομικές και γραφειοκρατικές διαδικασίες. Ενώ, στον αντίποδα, ο νεκρός πρόσφυγας-μετανάστης εξαιρείται από την αρμόζουσα αντιμετώπιση που εφαρμόζεται στους «Ευρωπαίους», στους «Έλληνες» και κατ' επέκταση στην διαδικασία αυτή δεν υπάρχει καμία προσπάθεια να αναγνωριστεί η σορός του, αλλά ούτε και να ανευρεθούν τυχόν συγγενείς του. Και στις δύο περιπτώσεις, το νεκρό σώμα, το πτώμα είναι αυτό που αποτελεί το βασικό, προσδιοριστικό στοιχείο εξακρίβωσης των στοιχείων της σορού, είναι το κλειδί το οποίο θα μπορέσει να ξεκλειδώσει και να εκκινήσει τις διάφορες νόμιμες ή μη διαδικασίες που αφορούν τον τρόπο μεταχείρισής του (ό.π: 146).

Από την άλλη πλευρά όμως, ο Γεράσιμος παρουσιάζει μια διαφορετική εικόνα από αυτήν που περιέγραψε η Ελένη και εστιάζει τόσο στο έργο που πραγματοποίησε το λιμενικό σώμα τα τελευταία χρόνια στην περιοχή της Λέσβου, αλλά και στο ποιες είναι οι διαδικασίες που οφείλουν να γίνουν από τη μεριά του λιμενικού όταν εντοπίζεται κάποιος νεκρός πρόσφυγας-μετανάστης. Ο Γεράσιμος είναι συνταξιούχος πυροσβέστης και νυν υπάλληλος σε γραφείο τελετών και έχει πάει αρκετές φορές να περισυλλέξει νεκρούς πρόσφυγες και μετανάστες που είχαν ξεβραστεί στις ακτές του νησιού. Ακόμα, από τα λεγόμενα του Γεράσιμου προκύπτει ο τρόπος με τον οποίο το λιμενικό σώμα λειτουργεί στην περίπτωση που βρεθεί κάποιο πτώμα είτε γνωστών, είτε αγνώστων στοιχείων. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει ο Φουκώ, στην εποχή της νεωτερικότητας εμφανίζονται νέες τεχνικές κυβερνησιμότητας οι οποίες σχετίζονται πλέον με την αριθμητική μέτρηση, την καταγραφή στοιχείων, τις πληθυσμακές στατιστικές. Για την

επίτευξη αυτών των τεχνικών, αλλά και για την εξισορρόπηση της εξουσίας ο ρόλος των σωμάτων ασφαλείας διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο μιας και ένας από τους βασικούς στόχους τους είναι να επιτρέψει στις δυνάμεις του κράτους να αναπτυχθούν και να διατηρήσουν την καλή τάξη. Παράλληλα, ο ίδιος δηλώνει ότι οι στατιστικές μέθοδοι είναι ένα κοινό μέσο στην ισορροπία της σχέσης της εξουσίας και σωμάτων ασφαλείας, διότι και οι δύο ασχολούνται με τις δυνάμεις και τους πόρους των κρατών, αλλά και με τις μετρήσεις του πληθυσμού (Elden, 2007: 572-573).

Ο Γεράσιμος περιγράφει -με (E) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Γ) ο Γεράσιμος-: «-Γ: Πήγαινε το λιμεναρχείο πρώτα, φωτογράφιζε το πτώμα και όλα αυτά που πρέπει να γίνουν γιατί μπορεί κάποιος να τους αναζητήσει αυτούς. Τη στιγμή αυτή τους έπαιρνε φωτογραφία και μετά πιο καθαρά το πρόσωπο και ξέρανε, προσπαθούσαν να μάθουν μάλλον το λιμεναρχείο. Το λιμεναρχείο ξέρει τα πάντα! Όλες τις ταυτότητες, όλες τις φωτογραφίες έχει, τα πάντα για τον κάθε πεθαμένο, γιατί αυτονών αρμοδιότητα είναι!

-E: Και για το λιμενικό εσείς τι άποψη έχετε;

-Γ: Το λιμενικό έκανε υπεράνθρωπες προσπάθειες! Δηλαδή τους έπεσε ένα βάρος που δεν τους αναλογούσε. Ήρθε το λιμενικό με δυο σκαφάκια μικρά να σώσει χιλιάδες κόσμο, δεν γίνεται! Αλλά επειδή είναι σώμα ασφαλείας δεν μπορούσε, αν δηλαδή κάποιοι άλλοι πες δήμος και οι υπάλληλοι του δήμου κατεβαίνουν σε απεργίες ότι δεν γίνεται. Αλλά δεν έχει δικαίωμα το λιμενικό ή εγώ ως πυροσβέστης να πω ότι δεν πάω να σβήσω τη φωτιά γιατί είναι τεράστια όταν στέλνεις εμένα με ένα άτομο ακόμα. Είμαι υποχρεωμένος με δύο άτομα, με δύο ενώ θα έπρεπε να είμαστε σαρανταδύο. Έτσι και το λιμενικό! Τραγικές καταστάσεις, δηλαδή όσο σκυλί και γάιδαρος να είσαι να βλέπεις ένα παιδάκι μέσα στη θάλασσα να τσιρίζει, μια γυναίκα να την βλέπεις να πνίγεται, ποιον να πρωτοσώσεις; Έρχονται να πιαστούν στο σκάφος, μέσα στο λιμενικό είναι πέντε άτομα και ούτε καν παραπάνω δεν θα είναι, πας να πιάσεις τον έναν και δίπλα πνίγονταν τρεις, ποιον να πιάσεις; Γίνεται να πιάσεις συγχρόνως 5 άτομα; Δεν γίνεται! Αφού έχεις δυο χέρια. Αυτοί πρέπει να τράβηξαν πολύ άσχημες καταστάσεις. Ένας μάλιστα έμεινε και ανάπηρος που είχε πέσει μέσα και τον πήρε η προπέλα. Το πόσο δύσκολο είναι να πέσεις μέσα, άμα λίγο κουνάει το σκάφος, εσύ έχεις το νου σου να σώσεις κόσμο και άμα φύγεις και λίγο από μέσα. Άσε που άμα πέσεις μέσα υπάρχει ο κίνδυνος να αρπαχτούν όλοι από πάνω σου και

να σε πάρουν κάτω. Δεν παίζεται, δεν θα ήθελα να βρεθώ ποτέ σε αυτήν την κατάσταση. Ποτέ! Δεν θα ήθελα να το κάνω αυτό το πράγμα ποτέ».

Από την άλλη ο υπολιμενάρχης Μυτιλήνης, ο Δημοσθένης, -ο οποίος δέχτηκε να μου «μιλήσει»¹⁵ για το έργο του λιμενικού σώματος, αλλά και των πρακτικών που εφαρμόζε το λιμενικό όταν υπήρχε κάποιο ναυάγιο με νεκρούς πρόσφυγες και μετανάστες στα ελληνικά θαλάσσια ύδατα στην περιοχή του βόρειο-ανατολικού Αιγαίου-, ήταν πολύ πιο επιφυλακτικός στις διατυπώσεις του. Πριν από την «επίσημη» συνάντησή μας είχε προηγηθεί μια άλλη άτυπη συζήτηση, όπου και ορίστηκε το «επίσημο» ραντεβού για τη συνέντευξη, στην οποία ο ίδιος μου ζήτησε να δει την φοιτητική μου ταυτότητα (πάσο) ώστε να εξακριβώσει ότι πράγματι έχω πάει να του μιλήσω με αυτήν την ιδιότητα. Στη συνάντησή μας ο Δημοσθένης με υποδέχτηκε στο γραφείο του, που βρίσκεται στο λιμεναρχείο Μυτιλήνης, φορώντας την μπλε στολή σύμφωνα με τις προδιαγραφές του λιμενικού η οποία αποτελείται από φούτερ με τσέπες, παντελόνι με ιμάντες προσαρμογής στην μέση καθώς και μεγάλες τσέπες στα πλαϊνά, σκούφο με το σχετικό σήμα και μαύρες αρβύλες. Επίσης, δεν δέχτηκε να τον ηχογραφήσω, λέγοντας μου ότι απαγορεύεται. Ο λόγος του ήταν υπηρεσιακός και προσπάθησε να μην «ξεφύγει» από αυτόν. Οι σημειώσεις από το εθνογραφικό μου ημερολόγιο την ημέρα που βρέθηκα και συζήτησα μαζί του είναι ενδεικτικές: *«Αφού χαιρετηθήκαμε μου λέει να του πω τι ακριβώς θέλω να μάθω, έτσι και εγώ μπαίνω στη διαδικασία να του εξηγήσω το θέμα της διπλωματικής μου και του λέω πως εστιάζω στο θέμα των νεκρών προσφύγων, αλλά και στο θέμα του θανάτου γενικότερα. Αμέσως εκείνος παίρνει τον λόγο και μου λέει πως το λιμενικό ακολουθεί υπηρεσιακές διαδικασίες, ένα πρωτόκολλο δηλαδή το οποίο τους το στέλνει το υπουργείο και στο οποίο υπουργείο δίνουν αυτοί αναφορά μετά από κάθε αποστολή διάσωσης. Δηλαδή, μου λέει, όταν εντοπίζεται ένα πτώμα το λιμενικό σώμα οφείλει μόνο να το συνοδεύσει μέχρι την ακτή-στεριά και από εκεί και πέρα θα το παραλάβει ή το ΕΚΑΒ ή κάποιο γραφείο τελετών. Αυτό εξαρτάται από το πόσο προχωρημένη ή όχι είναι η σήψη του πτώματος και τα πτώματα τοποθετούνται σε ειδικές πλαστικές σακούλες. Επίσης, μου λέει ότι αυτός δεν γνωρίζει τις περαιτέρω*

¹⁵. Η χρήση εισαγωγικών γίνεται διότι ο υπολιμενάρχης Μυτιλήνης μου μίλησε μέσω της σιωπής του και της επανάληψης των λεγόμενων του, στοιχεία τα οποία επικρατούσαν σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της συνέντευξης.

διαδικασίες που συμβαίνουν όταν τα πτώματα φύγουν από την αρμοδιότητα του λιμενικού. Ακόμα, τον ρώτησα αν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία που να απεικονίζουν πιο γενικά την κατάσταση και μου είπε ότι αυτοί, ως λιμενικό, δεν κρατάνε τέτοια αρχεία και ότι αυτά τα στέλνουν στο υπουργείο το οποίο είναι αρμόδιο και βέβαια, αυτά τα αρχεία είναι υπηρεσιακά αρχεία και είναι εμπιστευτικά, οπότε εγώ δεν μπορώ να έχω πρόσβαση. Τέλος, μου έκανε εντύπωση το γεγονός ότι, από όσο θυμάμαι, δεν ανέφερε ούτε μια φορά τη λέξη πρόσφυγας, μετανάστης, λαθρομετανάστης και απλά απευθυνόταν σε αυτούς ως πτώματα, μόνο μια φορά μου είπε για το θέμα με τους συγγενείς ότι οι Ιρακινοί έχουν αναζητήσει πτώματα στο παρελθόν και όχι κάποια άλλη εθνικότητα...».

Σε αυτό το απόσπασμα από το εθνογραφικό μου ημερολόγιο μπορεί κάποιος/α να διακρίνει ότι οι Αρχές οι οποίες ασχολούνται, σε ένα πρακτικό επίπεδο, με τα νεκρά σώματα των προσφύγων και των μεταναστών τα συμπεριλαμβάνουν σε ένα καθεστώς «γυμνού θανάτου» όπως θα ισχυριζόταν ο Agamben. Μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες το λιμενικό σώμα φαίνεται να μετατρέπει ένα πτώμα από ενδείκτη¹⁶ ενός προσώπου σε ένα καθαρά υλικό αντικείμενο (Green, 2012: 137). Επίσης, στη συζήτησή μου με τον Δημοσθένη για τα συγκεκριμένα νεκρά σώματα δεν έγινε νύξη σχετικά με το θέμα του θρήνου και της απώλειας, απηχώντας τη παρατήρηση της J. Butler για τα νεκρά σώματα των οποιονδήποτε Άλλων, των οποίων η απώλεια δεν είναι απώλεια, δεν θεωρείται απώλεια, οι ζωές τους δηλαδή δεν είναι αξιοθρήνητες και συνεπώς πολύτιμες (Butler, 2009: 24). Ακολούθως, όπως μου περιέγραψε ο Γεράσιμος, αλλά και όπως θυμάμαι να μου λέει ο Δημοσθένης, οι γραφειοκρατικές διαδικασίες μεταχείρισης αυτών των άψυχων σωμάτων, το λεγόμενο πρωτόκολλο (φωτογραφίες των πτωμάτων, φωτογραφίες του προσώπου του πτώματος, συλλογή των προσωπικών αντικειμένων του νεκρού π.χ ταυτότητα, διαβατήριο, κ.α) που οφείλει να εφαρμόσει το λιμενικό σώμα φαίνεται να επαληθεύουν τις σκέψεις της Butler σχετικά με την έλλειψη πένθιμης τελετουργίας, αλλά και να επιβεβαιώνουν τον Agamben για το θέμα της «γυμνής ζωής» (Green, 2012: 137-138).

Ένας άλλος συνομιλητής μου, ο αντιδήμαρχος καθαριότητας Λέσβου, ο Κώστας,

¹⁶. Βάσει της σημειολογίας του Saussure ο ενδείκτης παραπέμπει στο τρίπτυχο: σύμβολο, εικόνα και δείκτης (Green, 2012: 137).

ήταν πολύ δεκτικός στο να μου μιλήσει και να μου εξηγήσει τη θέση που έχει ο Δήμος Λέσβου απέναντι στο θέμα των νεκρών προσφύγων-μεταναστών. Παραθέτω ένα απόσπασμα από τη συνέντευξη μαζί του: «-Κώστας: Κοιτάζετε από την αρχή που παρουσιάστηκαν οι προσφυγικές ροές σε αυξημένη ...με ...κόσμο και τα λοιπά, ο δήμος Λέσβου, και ειδικά η υπηρεσία καθαριότητας, πρωτοστάτησε προκειμένου να κρατήσει και τις ισορροπίες με τους ντόπιους, τους λέσβιους πολίτες, αλλά και να μην γίνει το νησί ένα...ας πούμε μια κόλαση, μια χωματερή. Να μην ξεφύγει η κατάσταση με λίγα λόγια! Σε αυτό απάνω ρίξαμε πολύ βάρος οπότε είπαμε το τμήμα της καθαριότητας, είπαμε παρόν. Σταθήκαμε δίπλα στους πολίτες, δίπλα στους πρόσφυγες, δίπλα στις υπηρεσίες και θεωρώ ότι όπως συνομολογούν και ξένοι και ντόπιοι ότι το διαχειριστήκαμε σε έναν πολύ καλό βαθμό. Βέβαια πέρσι το '15 τον Οκτώβριο μιας και θέλετε να αναφερθούμε εκεί, προς τα τέλη Οκτωβρίου είχαμε το μεγάλο ναυάγιο στην περιοχή του Μολύβου με έναν άγνωστο αριθμό πτωμάτων, τουλάχιστον 70 και πολλούς κινδύνους. Εκεί λοιπόν άρχισε ένας Γολγοθάς για τις υπηρεσίες του Δήμου, το που θα βρούμε χώρο να ταφούν αυτοί οι άνθρωποι και να ξεκουραστούν. Όλοι αρνητικοί, όλοι...εν πάσει περιπτώσει, δεν καθίσαμε να δούμε τι λέει ο νόμος είχαμε κάποιο ελαιόκτημα δημοτικό, το οποίο πήρε μια απόφαση το τοπικό συμβούλιο στο Κάτω Τρίτος και εκεί λοιπόν δημιουργήσαμε ένα νεκροταφείο δημοτικό, όχι προσφυγικό! Δημοτικό! είναι βασικό αυτό, οπότε εκεί ενταφιάστηκαν οι πρόσφυγες. Γιατί αν μπλέκαμε στα γρανάζια του νόμου, οι αδειοδοτήσεις πρέπει να σκεφτείτε ότι πέρασαν ήδη 2 χρόνια και ακόμα δεν έχουμε αδειοδοτηθεί».

Μέσα από τα λόγια του Κώστα μπορεί κανείς/καμία να εντοπίσει διάφορα στοιχεία σχετικά με την αντιμετώπιση των νεκρών σωμάτων των προσφύγων και των μεταναστών από τη μεριά του Δήμου Λέσβου. Το πρώτο που μπορεί να αντιληφθεί κάποιος/α για το Δήμο Λέσβου είναι ότι επί της ουσίας ο Δήμος ασχολήθηκε σοβαρά με το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα μόνο όταν άρχισαν να αυξάνονται σε αριθμό οι ροές των μετακινούμενων ανθρώπων στο νησί, ενώ πιο πριν, από ό,τι φαίνεται, δεν είχε εμπλακεί σε τέτοιο βαθμό. Η ενασχόληση του Δήμου με τις προσφυγικές και μεταναστευτικές εισροές έφτασε στο αποκορύφωμά της στα τέλη του 2015, όταν συνέβη ένα πολύνεκρο ναυάγιο κοντά στις ακτές του Μολύβου, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα να αναγκάσει, κατά κάποιον τρόπο, τις υπηρεσίες του Δήμου να αναλάβουν δράση ώστε να βρεθεί ένας χώρος ταφής για αυτά τα 70 πτώματα του ναυαγίου. Πράγματι, ο Δήμος

Λέσβου, και μάλιστα το Τμήμα Καθαριότητας, χειρίστηκε τότε το θέμα με το ναυάγιο και βρήκε έναν χώρο εκτός της πόλης της Μυτιλήνης για να μπορέσουν να αναπαυθούν τα νεκρά σώματα των ανθρώπων αυτών. Για τον συγκεκριμένο χώρο ταφής, που βρίσκεται στο Κάτω Τρίτος, παραθέτω περισσότερα στο επόμενο κεφάλαιο (βλ. 5.2: *Ο χώρος ενταφιασμού των Άλλων*). Βέβαια, η μεταναστευτική κίνηση στη Λέσβο υπήρχε πολλά χρόνια πιο πριν, δηλαδή ήδη από τις αρχές του 21ου αιώνα. Παρ' όλα αυτά ο Δήμος Λέσβου φαίνεται να μην είχε ασχοληθεί σοβαρά με αυτό το ζήτημα.

Συνεχίζοντας, από τα λεγόμενα του Κώστα προκύπτει για ακόμη μια φορά ο διαχωρισμός του «Εμείς» από τους «Άλλους», αλλά και η ισορροπία που πρέπει να επέλθει μεταξύ αυτών των δύο, του Εμείς και των Άλλων, ώστε να μην επικρατήσει μια γενικότερη κατάσταση που θα θύμιζε συνθήκες χωματελής. Τέλος, ο Κώστας, όταν μιλάει για τη δημιουργία του νέου νεκροταφείου στο Κάτω Τρίτος, επισημαίνει τη στάση που τήρησε ο Δήμος Λέσβου απέναντι στο θέμα του νόμου, της γραφειοκρατίας και των αδειοδοτήσεων, αλλά και της διεκπεραίωσης των λοιπών διοικητικών υποθέσεων που αφορούσαν τη νομιμοποίηση αυτού του χώρου. Χαρακτηριστικά ο ίδιος τονίζει την ύπαρξη της έντονης γραφειοκρατίας που παρατηρείται να επιβάλλουν τα σύγχρονα κράτη, η οποία απαιτεί την διεκπεραίωση πλήθους χρονοβόρων διαδικασιών που δυσχεραίνουν τις όποιες κρατικές ή ιδιωτικές υποθέσεις. Η στάση που υιοθέτησε ο Δήμος Λέσβου απέναντι σε αυτήν, ήταν να μην τη λάβει και ιδιαίτερα υπόψιν του!

4.2) Η ποσοτικοποίηση του θανάτου.

Σε αυτό το υποκεφάλαιο θα αναφερθώ και θα αναλύσω λίγο περισσότερο έναν άλλο κρατικό μηχανισμό ο οποίος σχετίζεται με την ποσοτικοποίηση του θανάτου και διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στο ζήτημα των νεκρών προσφύγων και μεταναστών. Πιο συγκεκριμένα, θα μιλήσω για τη θεσμική θέση και το ρόλο που έχει ο Θεμιστοκλής, ο ιατροδικαστής του δημοσίου νοσοκομείου Μυτιλήνης, αλλά και του έργου που επιτελεί, όταν φτάνουν σε αυτόν τα νεκρά σώματα αυτών των ανθρώπων. Ένας ακόμη άντρας προστίθεται στους συνομιλητές μου μέσω της θεσμικής του θέσης

ως γιατρός ο οποίος προσπαθεί να βρει την αλήθεια του νεκρού σώματος, πτώματος. Το πτώμα μάλιστα, ορίζεται ως ο τόπος εγγραφής των αιτιών θανάτου, ο ανατομικός χώρος μετατρέπεται σε χώρο αιτιών (Μακρυγιάννη, 2008: 27).

Ας δούμε λίγο πιο εστιασμένα το πλαίσιο μέσα στο οποίο έλαβε χώρα η συζήτηση με τον Θεμιστοκλή, αλλά και τον χώρο στον οποίο πραγματοποιούνται οι διαδικασίες της νεκροψίας-νεκροτομής. Με τον Θεμιστοκλή συναντήθηκα στο γραφείο του στο νεκροτομείο του νοσοκομείου Μυτιλήνης, εντύπωση όμως μου έκανε το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος ιατρικός χώρος βρίσκεται εκτός του κεντρικού κτηρίου του νοσοκομείου. Ο Μ. Φουκώ, στο βιβλίο του *Η γέννηση της κλινικής*, υποστηρίζει ότι ενώ η αρχιτεκτονική του ιατρικού ιδρύματος έπαιρνε μορφή σε καθορισμένες πολιτισμικές τοποθεσίες, όπως κλινική και νοσοκομείο ή αίθουσα θεραπείας και χειρουργείο, το αντικείμενο μελέτης του, δηλαδή τα ανθρώπινα σώματα, γινόταν όλο και πιο ασαφές. Ακόμα, ο ίδιος θεωρεί ότι με την έλευση της νεωτερικότητας το σώμα έγινε ένα στατικό γεγονός μπροστά στο εκπαιδευμένο βλέμμα του γιατρού, ο οποίος θα αντλούσε όλες τις οπτικές πληροφορίες που αυτό είχε να του προσφέρει (Foucault, 1975: 97). Στην ουσία, η εμφάνιση της κλινικής ιατρικής απαιτεί από το κλινικό βλέμμα να είναι αναλυτικό και, παράλληλα, φορέας μιας γλώσσας που μιλούν τα ίδια τα πράγματα βυθισμένα στη σιωπή τους (Ρήγου, 1993: 127). Στην συγκεκριμένη περίπτωση το κλινικό βλέμμα του ιατροδικαστή μέσα από την εξουσία και τη γνώση που κατέχει μπορεί και εκμαιεύει από το «σιωπηλό» πτώμα όλες τις απαραίτητες πληροφορίες που απαιτούνται για να βρει τα αίτια θανάτου του. Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να αναφέρω μια φράση που είχε πει ο Pier Paolo Pasolini¹⁷ σχετικά με τους νεκρούς και τη σιωπή τους, η οποία νομίζω ότι συνοψίζει ένα μεγάλο μέρος αυτών που προανέφερα: «*It isn't that the dead don't speak, it's just that we forget how to listen*», δηλαδή, «Δεν είναι ότι οι νεκροί δεν μιλάνε, είναι απλά ότι εμείς (οι ζωντανοί) ξεχνάμε πώς ν' ακούμε».

Επιπρόσθετα, το νοσοκομείο, ως ένας τόπος συστηματικής παρατήρησης, είναι μια εστία εξουσίας. Οι γιατροί, ήδη από τον 17ο αιώνα, καθίστανται από τις ισχυρότερες κοινωνικές ομάδες παραγωγής εξουσίας. Με την εμφάνιση της μοντέρνας επιστημονικής

¹⁷ . Γνωστός Ιταλός σκηνοθέτης, ποιητής, σεναριογράφος, συγγραφέας, ηθοποιός, κ.α., του οποίου ο θάνατος ήταν πολιτική δολοφονία πιθανώς από φασίστες που ενοχλήθηκαν από την τελευταία του ταινία «Σαλό ή 120 Μέρες στα Σόδομα».

ιατρικής, οπότε γεννιέται η νεκροψία, ο θάνατος πλέον ενσωματώνεται στην ιατρική σκέψη. Το νεκρό ανθρώπινο σώμα, το πτώμα δηλαδή, μέσα από τη διαδικασία της αποσύνθεσης και της σήψης του, φωτίζει την τελευταία αλήθεια για τη ζωή (Ρήγου, 1993: 74-76). Με αναφορά στα παραπάνω, αλλά και στον παράγοντα της θάλασσας, που κατέχει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην αποσύνθεση των νεκρών σωμάτων ο Θεμιστοκλής θα πει -με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Θ) ο Θεμιστοκλής: «-Θ: Η διαδικασία περιλαμβάνει να ανοιχτεί ο νεκρός. Η νεκροψία περιλαμβάνει να δεις εξωτερικά, εξωτερικά να δεις το πως είναι ο νεκρός τι έχει, αν έχει χτυπήματα εξωτερικά το ένα, το άλλο. Και μετά είναι η νεκροτομή που βλέπεις εσωτερικά και όργανα. Όλα τα όργανα και τον εγκέφαλο! Υπάρχουν διάφορα στάδια σήψης όπως σαπωνοποίηση, μουμιοποίηση, προχωρημένη σήψη όλα αυτά δηλαδή, αρχίζει πρασινίζει και τέτοια πράγματα. Είναι αναλόγως το πόσο καιρό έχει μείνει μέσα στη θάλασσα. Αρχόμενη σήψη έχουμε όταν αρχίζει και πρασινίζει, όταν πρασινίζει ολόκληρος υπάρχει η προχωρημένη σήψη. Υπάρχει η μουμιοποίηση όταν γίνεται μαύρος, μαυρίζει όλος μετά από πολύ καιρό. Τα στάδια αυτά υπάρχουν μέχρι να λιώσει σιγά σιγά ο νεκρός, γιατί λιώνει. Μπορεί να βρεις και οστά. Και είναι αναλόγως αν είναι θερμό το περιβάλλον παίζει διαφορετικό ρόλο. Εντάξει, εμείς κοιτάζουμε τις κυψελίδες στους πνεύμονες και αναλόγως, κοιτάζουμε τα βάρη. Γενικώς παίζουν πολλά ρόλο, παίζουν πάρα πολλά ρόλο είναι και αναλόγως και αν είναι κρύα η θάλασσα, αν υπάρχει και υποθερμία, παίζουν πάρα πολλά ρόλο.

-Ε: Δηλαδή ένα σωστό αρχείο τι περιλαμβάνει για έναν νεκρό άνθρωπο;

-Θ: Τα πάντα! (γέλια) Από τα παπούτσια, όλα, τι νούμερο παπούτσι φοράει, αν φαίνεται το νούμερο, αν φαίνεται η μάρκα, όλα! Φωτογραφίες του νεκρού, το DNA του, τα ρούχα του ή αν είχε προσωπικά αντικείμενα. Όλα, όλα τα πάντα αυτά!».

Με αναφορά σε όλα αυτά που μου αναφέρει ο Θεμιστοκλής στην κουβέντα μας συγκεντρώνονται διάφορα/ες στοιχεία, πληροφορίες για τον τρόπο που εξετάζεται ένα πτώμα το οποίο εντοπίζεται σε κάποια ακτή ή μέσα στη θάλασσα. Στην πράξη μόλις οι Αρχές επιληφθούν την ανεύρεση ενός πτώματος το οποίο δεν πέθανε από φυσικά αίτια εκδίδουν παραγγελία νεκροψίας-νεκροτομής προκειμένου να συμπεριλάβουν τη σχετική έκθεση που συμπληρώνεται από τον ιατροδικαστή στο προανακριτικό υλικό. Όταν ένα πτώμα φτάσει στα χέρια του ιατροδικαστή ο ίδιος θα ξεκινήσει τη διαδικασία της

εξέτασής του η οποία περιλαμβάνει πρώτα τη νεκροψία και έπειτα, αν κριθεί απαραίτητο, τη νεκροτομή.

Ειδικότερα, η νεκροψία είναι η εξέταση του πτώματος για την διαπίστωση των αιτιών θανάτου του καθώς και των συνθηκών υπό τις οποίες συνέβη αυτός και αρκετά συχνά για την ταυτοποίηση του νεκρού ανθρώπου. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της προσεκτικής επισκόπησης και ψηλάφησης του πτώματος. Όταν όμως, η νεκροψία δεν επαρκεί για τον σκοπό αυτό, τότε θεωρείται απαραίτητη η νεκροτομή, καθώς αποτελεί τον ασφαλέστερο τρόπο καθορισμού των αμφισβητούμενων γεγονότων. Ακόμα, με τη νεκροψία μπορεί ο ιατροδικαστής να προσδιορίσει κατά προσέγγιση το χρόνο θανάτου του εκλιπόντος. Κατά τη νεκροψία γίνεται φωτογράφιση και λήψη των δακτυλικών αποτυπωμάτων του νεκρού, αν είναι εφικτό φυσικά, περιγραφή των ενδυμάτων και απέκδυση. Τέλος, περιγράφονται λεπτομερώς τα πτωματικά φαινόμενα, οι παθολογικές αλλοιώσεις, οι κακώσεις και οι ιατροφαρμακευτικοί χειρισμοί.

Αφού ολοκληρωθεί η διαδικασία της νεκροψίας ακολουθεί η διαδικασία της νεκροτομής του πτώματος, η ανατομική εξέταση του νεκρού σώματος, για την εύρεση των πιθανών αιτιών θανάτου και η οποία μπορεί να προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες, πληροφορίες τόσο στη Δικαιοσύνη όσο και στην Ιατρική. Πιο συγκεκριμένα, με τον όρο νεκροτομή εννοούμε τη διάνοιξη όλων των κοιλοτήτων του σώματος και των οργάνων που περιλαμβάνονται σε αυτές, δηλαδή της κεφαλής, του θώρακος, της κοιλίας, συμπεριλαμβανομένων και άλλων λεπτομερειών που αφορούν το νεκρό σώμα. Έπειτα, από αυτήν τη διαδικασία εκτελείται δειγματοληψία βιολογικών υλικών και στη συνέχεια παραγγέλλονται εργαστηριακές εξετάσεις, όπως παθολογοανατομικές, τοξικολογικές, βιοχημικές, μικροβιολογικές, αιματολογικές, DNA κλπ.

Ο Θεμιστοκλής επάνω στο θέμα του νεκρού σώματος και των αιτιών θανάτου ισχυρίζεται το εξής, με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Θ) ο Θεμιστοκλής: «-Θ: *Εμείς ψάχνουμε να βρούμε τις αιτίες θανάτου. Την αιτία θανάτου! Από τι πέθανε κάποιος, αν ήταν ένα τροχαίο από τι πέθανε από το τροχαίο ή όχι από το τροχαίο ή από κάποια άλλα αφηνίδια προβλήματα. Ένας θάνατος στη θάλασσα, από τι προήλθε ο θάνατος από πνιγμό ή έπαθε έμφραγμα και μετά βυθίστηκε στην θάλασσα.*

-E: Ωραία, κατάλαβα. Αλλά και γενικότερα ως άνθρωπος εσείς πως την αντιλαμβάνεστε αυτήν την έννοια του θανάτου;

-Θ: Ο νεκρός μιλάει από μόνος του! Όπως είχε πει ένας καθηγητής μου.

-E: Ο νεκρός μιλάει από μόνος του; Δηλαδή;

-Θ: Έτσι είχε πει ένας καθηγητής μου ότι ο νεκρός μιλάει από μόνος του. Σου δίνει τι πρέπει να δεις και τι να κάνεις. Ειδικά στις νεκροψίες, νεκροτομές γίνονται σε όλους τα ίδια, δηλαδή μια νεκροψία, νεκροτομή θα γίνει και στον έναν και στον άλλο. Όπως γίνεται στον Έλληνα, έτσι θα γίνει και στον πρόσφυγα και στον μετανάστη σε οποιονδήποτε».

Με άλλα λόγια, το νεκρό σώμα γίνεται ένα ζωντανό κείμενο το οποίο αφηγείται το μαρτύριο και τον βιωμένο τρόπο, δηλαδή το σώμα συνεπάγεται θνητότητα, είναι τρωτό, υποδηλώνει και αποκτά εμπρόθετη δράση μέσω του μετασχηματισμού της οδυνηρής εμπειρίας σε δράση και δίνοντας ένα άλλο νόημα στους όρους συγκρότησης και πρόσληψης της κοινωνικής πραγματικότητας (Μακρυγιώτη, 2008: 48, 543).

Κεφάλαιο 5: Η τελευταία κατοικία.

5.1) Το Νομικό πλαίσιο

Κατά τη διάρκεια των περισσότερων συζητήσεων, συνεντεύξεων με τους συνομιλητές και τις συνομιλήτριές μου τους/τις έθετα, με διάφορες παραλλαγές, την εξής ερώτηση, η οποία αφορούσε την ισχύουσα ελληνική νομοθεσία για τα νεκροταφεία, τους ενταφιασμούς αλλόθρησκων σε αυτά και το κατά πόσο οι ίδιοι/ες που εμπλέκονται επαγγελματικά είχαν επίγνωση επ' αυτής, «Εγώ ήθελα να ρωτήσω κάτι άλλο, σχετικά με τη νομοθεσία που ισχύει εδώ στην Ελλάδα, το νομοθετικό πλαίσιο ορίζει τίποτα για τις ταφές των μεταναστών;» ή «Αυτό είναι παράνομο από τη νομοθεσία;» ή «Υπάρχει κάποια σχετική νομοθεσία με το θέμα ας πούμε της ταφής εδώ πέρα των ανθρώπων αυτών, ξέρετε;». Ο Θάνος, ιδιοκτήτης γραφείου τελετών στην πόλη της Μυτιλήνης, σχολιάζει: «Δεν μπορείς να πεις ότι είναι παράνομο...και δεν ξέρουμε αυτοί που θάβουμε τι είναι! Αν είναι μουσουλμάνοι ή χριστιανοί. Αυτό δεν το ξέρουμε! Το 90% δεν το ξέρουμε. Από κάπου μπορείς να βρεις μια...από την περιτομή μπορείς να βρεις κάποια άκρη. Αλλά και αυτό δεν είναι σίγουρο, δεν είναι σωστό γιατί ξεκινάει κάποιος μουσουλμάνος και καταλήγει να είναι χριστιανός ή ξεκινάει ως χριστιανός τη ζωή του κάποιος και μετά γίνεται μουσουλμάνος. Δεν μπορείς να ξέρεις ο άνθρωπος αυτός που πέθανε το τι είναι.» Ενώ μια άλλη απάντηση η οποία έρχεται να αναρέσει την απάντηση του Θάνου, μου την έδωσε ο Χάρης, ένας από τους υπεύθυνους του νεκροταφείου του Αγίου Παντελεήμονα, με απόλυτη σιγουριά και ήταν η εξής: «Μα απαγορεύεται, το λέει ρητά ο νόμος! Ενταφιασμός σε κοιμητήρια χριστιανικά απαγορεύονται όχι μόνο μουσουλμάνοι, αλλά και άλλοι, έχει πόσα άτομα εκεί μέσα! Όλα είναι παράνομα! Παράνομα ενταφιάζονται οι μουσουλμάνοι εκεί πέρα ήταν χωνευτήρι καταρχήν. Όλα παράνομα είναι Χριστίνα όπως και να το κάνεις, μη γυρεύεις ψύλλο στα άχυρα. Οπου και να το πας να το πεις είναι για να γελάς». Ταυτόχρονα ο άλλος υπεύθυνος του ίδιου κοιμητηρίου, ο Σταύρος μου έδωσε μια διαφορετική απάντηση από ότι ο συνεργάτης του, παρόλο που εργάζονται μαζί με τον Χάρη στον ίδιο χώρο τα τελευταία 6 χρόνια, «Όχι, δεν ξέρω τι λέει η νομοθεσία. Για χριστιανοί και μουσουλμάνοι; Δεν τα ξέρω αυτά. Για να τις φέρνουν εδώ πέρα...τι να σε πω δεν ξέρω τώρα, αν πρέπει να θάβονται μαζί χριστιανοί με μουσουλμάνοι.»

Παρατηρείται λοιπόν, ότι στις ενδεικτικές αυτές απαντήσεις που μου έδωσαν οι συνομιλητές μου τις χαρακτηρίζει μια αίσθηση ασάφειας, ή μάλλον επικρατεί ένα «κλίμα» διάδοσης ανεξακρίβωτων και αστήρικτων φημών γύρω από αυτό το θέμα. Από τη μια μεριά η έντονη αυτή φημολογία στηρίζεται, ίσως, στις θρησκευτικές πεποιθήσεις, στις προσωπικές απόψεις ή σε ελλειπή ή σε λανθασμένη γνώση, ενημέρωση των πληροφορητών μου. Από την άλλη μεριά όμως, επικρατεί μια σύγχυση για το ποια νομοθεσία ισχύει διότι το κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα ανήκει στα φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης τα οποία αποτελούν ίδρυμα νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου που διέπεται από τις διατάξεις του Ν.Δ. 3414/55 και του Α.Ν. 2039/39. Δηλαδή, τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου είναι αυτά τα οποία ιδρύονται και λειτουργούν κατά τους κανόνες του ιδιωτικού δικαίου, ρυθμίζουν τις σχέσεις των ιδιωτών μεταξύ τους με στόχο πάντοτε την εξυπηρέτηση ορισμένου σκοπού, ο οποίος είναι αυτονόητο ότι προσδιορίζεται από τους ίδιους τους ιδιώτες. Συνεπώς, δεν είναι ξεκάθαρο το αν εφαρμόζεται σε αυτήν την περίπτωση ο κανονισμός λειτουργίας δημοτικών κοιμητηρίων του δήμου Λέσβου, ο οποίος έχει ως αντικείμενο την καθιέρωση κανόνων για τη διοίκηση, τη διαχείριση και τη λειτουργία των δημοτικών κοιμητηρίων του δήμου Λέσβου.

Πιο συγκεκριμένα, η λειτουργία γενικά των δημοτικών κοιμητηρίων διέπεται από τους παρακάτω νόμους και διατάξεις: 1) Του Β.Δ της 24/9-20/10/1958 (ΦΕΚ 171 Α-άρθρο 19) «περί κωδικοποίησης εις ενιαίον κείμενον νόμου των ισχυουσών διατάξεων περί των προσόδων των Δήμων και Κοινοτήτων». 2) Από τον Α.Ν. 582/28-9-1968, (άρθρο 4 παραγρ. 1, ΦΕΚ 225Α) «περί Δημοτικών και Κοινοτικών Κοιμητηρίων». 3) Από τον ΑΝ 445/68 «περί Νεκροταφείων & Ενταφιασμού Νεκρών (ΦΕΚ 130 Α)». 4) Του άρθρου 11 του Β.Δ 318/1969 (ΦΕΚ 212 Α) «περί βεβαιώσεως και εισπράξεως των εσόδων των Δήμων και Κοινοτήτων». 5) Από το ΠΔ 210/75 (ΦΕΚ 63 Α) «περί ταριχεύσεως, μεταφοράς και ταφής νεκρών και οστών ανθρώπων». 6) Του Π.Δ. 933/1975 (ΦΕΚ 297 Α.) 7) Του Ν. 547/1977 (Φ.Ε.Κ 56/23-2-1977 τεύχος Α') «περί διοικήσεως των μη ενοριακών ναών των κοιμητηρίων». 8) Της Υγειονομικής Διάταξης Α5/1210/78 (ΦΕΚ 424/Β) απόφαση των Υπουργών Εσωτερικών και Κοινωνικών Υπηρεσιών «περί όρων για την ίδρυση Κοιμητηρίων». 9) Του κανονισμού 8/1979 (άρθρο 14, ΦΕΚ 1/1979 τεύχος Α) της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδας «περί ιερών ναών και

κοιμητηρίων». 10) Του Π.Δ 1128/11-12-80 (ΦΕΚ 284/15-12-80 τ. Α΄) «περί καθορισμού αποστάσεων για την ίδρυση ή επέκταση Κοιμητηρίων». 11) Από τα άρθρα 34, 35, 966 και 970 του Αστικού Κώδικα. 12) Του Ν. 2508/97 (άρθρο 29, ΦΕΚ 124Α) 13) Του άρθρου 75 και 79 του Ν. 3463/2006 (ΦΕΚ 114 Α) «Κώδικας Δήμων & Κοινοτήτων», όπως αυτός τροποποιήθηκε και ισχύει. 14) Του Ν. 3448/2006 (άρθρο 35) «αποτέφρωση». 15) Του άρθρου 65 του Ν.3852/2010 (ΦΕΚ 17 Α ή ΦΕΚ 87/7-10-2010) «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης & της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης». 16) Από τον Οργανισμό Εσωτερικής Υπηρεσίας του Δήμου Λέσβου και από κάθε άλλη σχετική διάταξη. 17) Της σχετικής περί εσόδων Ο.Τ.Α νομοθεσίας. 18) Της εκάστοτε ισχύουσας περί δημοτικών κοιμητηρίων νομοθεσίας. 19) Και από κάθε άλλη σχετική διάταξη Νόμου που δεν αντιστρατεύεται τον κανονισμό αυτό.

Ορισμένοι/ες όμως, νόμοι και διατάξεις που ρυθμίζουν τη λειτουργία των δημοτικών κοιμητηρίων, θα μας απασχολήσουν σχετικά με το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο και το τι προβλέπεται μέσα σε αυτό για τον ενταφιασμό των προσφύγων-μεταναστών. Ειδικότερα, όσον αφορά τις ταφές, τους άπορους, τα νήπια, τους αλλόθρησκους, βάσει του άρθρου 6 του Νόμου 582/1968 -ΦΕΚ 225/Α/28-9-1968 ισχύει ότι τα κοιμητήρια είναι προορισμένα δια τον εντός αυτών ενταφιασμού παντός νεκρού, ασχέτως θρησκευάτος ή εθνικότητας. Ο Δήμος υποχρεούται όπως παραχωρεί εντός των ως άνω κοιμητηρίων, χώρων για τον ενταφιασμό παντός θανόντος δημότη ή μη, ανεξαρτήτως αν ο θανών είναι ημεδαπός ή αλλοδαπός, χριστιανός ή μη, καταβάλλοντας τα οικεία τέλη και δικαιώματα όπως ορίζει το άρθρο 17 παραπάνω. Επομένως, φαίνεται να είναι πλέον πιο ξεκάθαρο το τοπίο σχετικά με τη νομιμότητα, την παρανομία, την ελληνική νομοθεσία και τον ενταφιασμό των προσφύγων-μεταναστών.

5.2) Ο χώρος ενταφιασμού των Άλλων.

Σε αυτό το υποκεφάλαιο θα αναλύσω λίγο παράπανω τον χώρο ταφής των νεκρών προσφύγων και μεταναστών στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα. Πριν όμως από αυτό θα ήταν χρήσιμο να αναφερθώ, εν συντομία, στα φιλανθρωπικά

καταστήματα Μυτιλήνης, διότι διαδραματίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στον ενταφιασμό των νεκρών προσφύγων-μεταναστών, σχεδόν όλα τα χρόνια που σημειώνονται προσφυγικά, μεταναστευτικά ρεύματα στο νησί της Λέσβου. Αρχικά, τα φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης, και όχι Λέσβου, είναι ίδρυμα νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου που διέπεται από τις διατάξεις του Ν.Δ. 3414/55 και του Α.Ν. 2039/39. Σκοπός τους είναι να διαχειρίζονται τις περιουσίες των δωρητών οι οποίοι έχουν αφήσει διάφορα κινητά, ακίνητα και διάφορα ελαιοκτήματα στο ίδρυμα. Το συμβούλιο αποτελείται βάσει νόμου από όλους τους εκπροσώπους της κοινωνίας της Μυτιλήνης και πρόεδρος είναι ο εκάστοτε μητροπολίτης Μητροπόλεως Μυτιλήνης. Αυτό το συμβούλιο, το οποίο είναι κατά βάση ανδροκρατούμενο, είναι αρμόδιο να αποφασίζει για διάφορες/α δωρεές ή κληρονομίες ή φιλοδωρήματα που αφήνουν για παράδειγμα οι πλούσιοι σε φτωχούς φοιτητές για να μπορούν να σπουδάσουν. Ακόμα, τα φιλανθρωπικά καταστήματα είναι υπεύθυνα για την διαχείριση του ορφανοτροφείου θηλέων και του γηροκομείου Μυτιλήνης. Ο σκοπός τους είναι, με λίγα λόγια, να γίνονται δωρεές προς τις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες. Τέλος, το προσωπικό που απασχολούν τα φιλανθρωπικά καταστήματα είναι περίπου 65 άτομα μόνιμοι υπάλληλοι ενώ εποχιακά γίνονται προσλήψεις περίπου 20 επιπλέον ατόμων. Πέραν όμως όλων αυτών των καθηκόντων, που οφείλουν να εκπληρώσουν τα φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης, έχουν στην κατοχή τους και τα δύο νεκροταφεία της πόλης. Το πρώτο είναι του Αγίου Παντελεήμονα, στο οποίο θα δώσω περισσότερη έμφαση για τον χώρο ταφής των Άλλων, και το δεύτερο είναι της Αγίας Κυριακής.

Αρχίζοντας, θα ήθελα να διευκρινήσω τον τρόπο με τον οποίο έχει διαιρεθεί, χωρισθεί σε τρεις κατηγορίες το συγκεκριμένο κοιμητήριο. Το βασικό κριτήριο που χρησιμεύει στην/στον επιλογή/ διαχωρισμό των κατηγοριών των τάφων είναι κυρίως το οικονομικό ζήτημα. Ειδικότερα, όταν κάποιος/α διαβεί την κεντρική είσοδο του νεκροταφείου και εισέλθει μέσα το πρώτο πράγμα που θα αντικρίσει είναι ένας μεγάλος, κεντρικός διάδρομος ο οποίος από τη μια διευκολύνει την πρόσβαση των επισκεπτών στους τάφους και από την άλλη χωρίζει το κοιμητήριο σε κατηγορίες τάφων. Στην πρώτη κατηγορία η οποία βρίσκεται στα δεξιά του διαδρόμου, όπως βλέπει κάποιος/α το κοιμητήριο καθώς πορεύεται εντός του, ενώ έχει περάσει την κεντρική είσοδο, θεωρείται πιο «καλή» διότι ταυριάζει πιο πολύ στην ελίτ των ντόπιων νεκρών λόγω του ότι ο νεκρός

βλέπει από το πρωί τον ήλιο και όχι από το μεσημέρι και μετά, κάτι το οποίο συμβαίνει στην δεύτερη κατηγορία. Σε αυτήν την κατηγορία η τιμή της επινοικίασης του τάφου για τρία χρόνια ανέρχεται στα 500 ευρώ. Στη δεύτερη κατηγορία η οποία βρίσκεται στα δεξιά του διαδρόμου, όπως μου αναφέρει ένας συνομιλητής μου αστειευόμενος ο νεκρός βλέπει τον ήλιο μετά το μεσημέρι, η τιμή που πρέπει να καταβάλλει κάποιος/α στα φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης για να ενταφιαστεί για τρία χρόνια είναι 350 ευρώ. Η τελευταία, η τρίτη, κατηγορία και η «χειρότερη» βρίσκεται στο βάθος του κοιμητηρίου, στο τέλος του διαδρόμου, στην περιφέρεια δηλαδή του κοιμητηρίου, εκεί όπου δεν υπάρχει το ορατό το οποίο συλλέγεται, ταξινομείται και καθίσταται ταυτόχρονα αντικείμενο παρατήρησης και επιτήρησης. Σε αυτό το σημείο λοιπόν, ενταφιάζονται όλοι οι κοινωνικά παρείσακτοι και στην οποία ο τάφος¹⁸ για τα τρία χρόνια στοιχίζει, μόνο, 15 ευρώ. Εδώ παρατηρείται να υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ των δυο ακραίων τιμών, δηλαδή ανάμεσα στα 500 ευρώ της πρώτης κατηγορίας και των 15 ευρώ της τρίτης κατηγορίας, οι οποίες αυτές τιμές αναφέρονται στην επινοικίαση του τάφου για τρία χρόνια και όχι στην αγορά του. Ο χώρος, εν ολίγοις, ως κοινωνική συνθήκη αποτελεί ένα σύστημα διακρίσεων, ένα διαφοροποιητικό σύστημα, ακόμα και στην ταξινομική ταυτοποίηση και την ετερογένεια των νεκρών σωμάτων, ανθρώπων.

Με άλλα λόγια, έστω και νεκροί, μέσω της χρήσης του χώρου τα άτομα δρουν και ορίζονται από τις δράσεις τους, δηλαδή δεν βρίσκουν απλώς στο χώρο τη θέση τους που τους ανήκει εξαιτίας της κοινωνικής τους ταυτότητας αλλά κατοικώντας μέσα στον τάφο επιβεβαιώνουν, αρθρώνουν και τροποποιούν ταυτότητες που ορίζουν τα άτομα ακριβώς ως υποκείμενα μιας πρακτικής, της κατοίκησης. Η κατοίκηση είναι αυτή που «εκκρίνει», σχηματίζει και νοηματοδοτεί το χώρο της (Σταυρίδης, 2010: 198-201). Ακόμα, ο νεκρός οφείλει να πληρώσει τον χώρο που θα του παραχωρηθεί για το χρονικό διάστημα των τριών ετών για να λιώσει το σώμα του. Ανάλογα όμως με το ποιος ήταν ή με το ποιος θεωρείται ότι ήταν ο νεκρός στην περίοδο μεταξύ της γέννησης του και του θανάτου του, ανάλογα κιόλας θα πρέπει να ενταφιαστεί. Υπάρχει δηλαδή μια πολιτική οικονομία του σώματος παρόλο που το σώμα βρίσκεται στη νεκρική του κατάσταση. Ακόμα και νεκρός οφείλεις να είσαι οικονομικό κέρδος το οποίο είναι απαραίτητο για τη συνέχιση της

¹⁸. Μπορεί κάποιος/α να αποκτήσει μια εικόνα από αυτούς τους τάφους στο www.gettyimages.co.uk. Αναζήτηση: «images of migrant graves in Mytilene».

επιχειρηματικής δραστηριότητας αυτών που σε θάβουν ή έστω αυτών που σου προσφέρουν έναν χώρο για να μετατραπεί το σώμα σου σε τροφή για τα σκουλήκια και λίπασμα για το χώμα. Το κοιμητήριο δηλαδή, κατά τον Agies, γίνεται ο τόπος όπου η εξουσία αφήνει τα σημάδια της ακόμα και στα νεκρά σώματα (Ρήγου, 1993: 143).

Αυτό σημαίνει ότι η πολιτική επένδυση του νεκρού σώματος, όπως θα ισχυριζόταν ο Μ. Φουκώ, συνδέεται με την οικονομική του χρησιμοποίηση (Μακρυνιώτη, 2004: 125-128). Βάσει του ίδιου ισχυρισμού το σώμα μετατρέπεται σε χρήσιμη δύναμη μόνο αν γίνει σώμα παραγωγικό και καθυποταγμένο, κάτι το οποίο παρατηρείται να μην συμβαίνει στα νεκρά σώματα των προσφύγων τα οποία δεν είναι παραγωγικά, δεν επιφέρουν κέρδος και χρήματα στα φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης όποτε είναι άχρηστα και γι' αυτό καταλήγουν στα αζήτητα. Εδώ θα ήθελα να παραθέσω ένα απόσπασμα από τα λεγόμενα του Γεράσιμου το οποίο περιγράφει όσα έχω προαναφέρει, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί με (Γ) ο Γεράσιμος και με (Ε) η ερευνήτρια:

«Γ: Πάνω στον Άγιο Παντελεήμονα υπάρχουν 3 κατηγορίες ταφών. Η γ' κατηγορία 15 ευρώ στοιχίζει η ταφή και στην ουσία δεν πάει κανείς εκεί γιατί είναι ότι το χειρότερο. Η β' κατηγορία είναι 350 ευρώ η ταφή, ο χώρος όχι η ταφή, ο χώρος! Για να πάρεις τον χώρο, τον λάκκο για να μπει μέσα ο άνθρωπος. Και 500 ευρώ είναι η πρώτη θέση. Αυτό το πράγμα είναι εκμετάλλευση και δεν συμβαίνει κάπου αλλού. Άμα γίνει η ταφή σε κάποιο κοινοτικό κοιμητήριο, σε οποιοδήποτε, πας στον Δήμο πληρώνεις 50 ευρώ και τέλειωσες. Σε άλλες εκκλησίες που έχουν τα εκκλησιαστικά εξαρτάται από τον παπά, 50 ευρώ ξέρω 'γω. Αλλά μιλάμε για μικρά νεκροταφεία που να έχει χώρο για 10-15 τάφους και η εκκλησία πρέπει να έχει άνθρωπο να το καθαρίζει, να το φροντίζει, για τη συντήρηση. Με τα φιλανθρωπικά, μιλάμε τώρα για χιλιάδες άτομα μέσα, όπου βγαίνει ο ένας και μπαίνει ο άλλος και πάει λέγοντας.

-Ε: Και οι μετανάστες που...;

-Γ: Από εκεί ξεκινάει το θέμα, διότι όταν εσύ εισπράττεις τόσα λεφτά από αυτήν τη διαδικασία, όσο ήταν λίγοι οι μετανάστες τους βάζαν επάνω στα ορεινά του νεκροταφείου, το είχαν αναλάβει οι άνθρωποι μέσα και οι...

-Ε: Εκεί είναι η γ' κατηγορία;

-Γ: Ποια γ'; Ακόμα χειρότερα!

-Ε: Ποια η δ';

-Γ: Ναι! (γέλια) Είναι τίποτα. Πάνω εκεί που ήταν πεταμένοι όλοι, εκεί που δεν υπήρχε κανείς, ας πούμε, πηγαίνουν και τους θάβανε. Το νεκροταφείο είναι τεράστιο και εκεί, ας πούμε, στα ορεινά, που δεν υπήρχε κανείς, τους βάζανε, γιατί δεν βγαίνουν αυτοί. Όταν όμως πλήθυναν αυτοί, έπιασε να γεμίζει ο χώρος εκεί και να κατεβαίνουν προς τα κάτω και, επειδή οι μουσουλμάνοι δεν κάνουν εκταφή, άρα ο χώρος αυτός δια παντός έχει τελειώσει, και “δεν μπορώ να τον εκμεταλλευτώ εγώ οικονομικά”».

Αναφορικά με τον χώρο των νεκρών προσφύγων και μεταναστών επικρατεί μια έντονη φημολογία στα λεγόμενα των συνομιλητών/τριών μου για το τι ήταν αυτός ο χώρος πριν ενταφιαστούν εκεί οι ξένοι Άλλοι. Κάποιοι/ες από τους συνομιλητές/τριες μου ισχυρίζονται ότι ο χώρος εκεί ήταν λάκκος¹⁹, το πρώην χωνευτήρι²⁰ του νεκροταφείου, χαρακτηριστικό απόσπασμα είναι αυτό του Χάρη ο οποίος είναι υπεύθυνος στο κοιμητήριο, πάλι με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Χ) ο Χάρης:

«-Ε: Παλιά εκεί προτού ξεκινήσει αυτό το θέμα με τους νεκρούς μετανάστες, βάζαν άλλους χριστιανούς;

-Χ: Εκεί πέρα ήταν λάκκος, λάκκος εκεί πέρα υπήρχε χωνευτήρι, το χωνευτήρι του κοιμητηρίου. Στην διάλεκτο τη δικιά μας λέγεται χωνευτήρι που πάνε τα οστά όταν κάποιος δεν επιθυμεί τα οστά για να τα κρατήσει να πληρώνονται κάνει υπεύθυνη δήλωση α'βαθμού συγγενής και πάνε στο χωνευτήρι τα οστά. Κατάλαβες;

-Ε: Μετά τα 3 χρόνια δηλαδή γίνεται η εκταφή;

¹⁹. Ο λάκκος διευκολύνει το πέρασμα της σάρκας (υγρασίας) από το μέσα στο έξω στη διαδικασία της αποξήρανσης. Η (δι)πολικότητα σάρκας-οστών δεν βασίζεται μόνο στην αντίθεση υγρού-ξηρού, αλλά και του πάνω-κάτω. Τα οστά στην εκταφή μετατοπίζονται από τα κάτω προς τα επάνω, ενώ η διάλυση της σάρκας μέσα στο λάκκο υπονοεί μια κίνηση από τα πάνω προς τα κάτω. Με άλλα λόγια, το νόημα του υγρού-ξηρού μετατοπίζεται, όταν αυτά τροποποιούνται από την τοποθεσία και την κατεύθυνση (Σερεμετάκη, 1994: 334).

²⁰. Το χωνευτήρι είναι ένα βαθύ πηγάδι, εντός του νεκροταφείου, στο οποίο οι εκταφείς κατά τη διαδικασία της εκταφής ρίχνουν τα οστά που δεν έχουν λιώσει τελείως ή τα οστά που δεν θέλει κάποιος συγγενής του νεκρού να τα βάλει σε φυλάκιο.

-X: Η εκταφή²¹ αντί να τα φυλάσσουν τα οστά, εγώ επιθυμώ για παράδειγμα ή Ιεχωβάδες πάνε στα χωνευτήρια, όταν τις βγάζεις τις μάρτυρες του Ιεχωβά. Και παλιά ήταν μικρό το κοιμητήριο δεν είχε τόσο κόσμο και ήταν απάνω, απάνω ήταν λάκκος! Και ρίχναν τα οστά μέσα.

-E: Και μετά αφού ήρθαν οι μουσουλμάνοι αυτά τα οστά που ήταν ήδη στο χωνευτήρι τι γίναν;

-X: Εκεί μέσα είναι! Τι θες να γίναν τα οστά; Γίνονται τίποτα; Αλλάζουν θέση αυτά τα πράγματα; Σου είπα όλα είναι παράνομα! Όλα είναι παράνομα! Παράνομα ενταφιάζονται οι μουσουλμάνοι εκεί πέρα ήταν χωνευτήρι καταρχήν».

Ακούγοντας τα λόγια του Χάρη μου γεννήθηκε η απορία τι γίνεται σε περίπτωση που κάποιος συγγενής τους αναζητήσει, πώς θα βρει τα οστά του νεκρού του ανθρώπου και πώς θα ξέρει ότι είναι τα σωστά; Βέβαια, συγκεκριμένη απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν έλαβα από τον Χάρη, αλλά ούτε και από τους υπόλοιπους/ες συνομιλητές/τριες μου. Ο Θάνος ο οποίος είναι ντόπιος, ιδιοκτήτης γραφείου τελετών και ασχολείται με αυτό το επάγγελμα τα τελευταία 40 χρόνια, έχοντας θάψει αρκετούς ανθρώπους στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα μου λέει το εξής, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί:

«-E: Α, γιατί εμένα μου λέγανε ότι εκεί επάνω, στην γ' κατηγορία που τους έχουν βάλει, ήταν το χωνευτήρι το παλιό.

-Θ: Όχι, ψέματα! Δεν υπάρχει κανένα χωνευτήρι εκεί. Εκεί πάνε τα άλειωτα, αυτά που δεν έχουν λιώσει στα 3 χρόνια τα πάνε εκεί επάνω και περιμένουν να λιώσουν για να τα κατεβάσουν κάτω να τα βάλουν στο οστεοφυλάκιο.

-E: Δηλαδή ο χώρος παλιά εκεί επάνω, πριν ενταφιαστούν οι πρόσφυγες, τι ήταν;

-Θ: Εκεί ο χώρος αυτός ήταν τρίτης θέσεως για τα μπατιράκια τα Μυτιληνιά και τους μάρτυρες του Ιεχωβά. Θαβόταν όλοι εκεί και από τη στιγμή που τα νεκροταφεία

²¹. Είναι ιδιαίτερα οδυνηρή η πρακτική της εκταφής καθώς και η πρακτική της διάλυσης των οστών στα ονομαζόμενα χωνευτήρια των κοιμητηρίων οι οποίες έρχονται σε ρήξη με τις ορθόδοξες θρησκευτικές παραδόσεις, οι οποίες όμως έχουν γίνει αποδεκτές από όλους/ες, ως πρακτική και κοινωνική αναγκαιότητα (Ρέγκας, 2005: 7).

χωρίστηκαν στις εκκλησίες, τα φιλέτα τα πήρε η εκκλησία και τα σαράβαλα ο δήμος. Τα φιλέτα που έχουν κέρδος, τα νεκροταφεία, τα έχουν πάρει οι εκκλησίες και τα φιλανθρωπικά. Αυτά που δεν έχουν έσοδα, τα νεκροταφεία, τα πήρε ο δήμος που είναι κατεστραμμένα και τα παίρνει να τα κάνει χώμα».

Συνεπώς, φαίνεται ότι μέσα στο πέρασμα των χρόνων ο χώρος του κοιμητηρίου αποκτά νέο νόημα, έχει αλλάξει, υπάρχει μια χωροχρονική σχέση, ο χώρος ορίζεται συναρτήσει του χρόνου. Η νεωτερικότητα καθιστά δυνατή μια νέα σχέση, ότι ο χώρος ως πολλαπλά αρθρωμένος, μεταμορφούμενος, μπορεί να εγκλείει διαφορετικά επίπεδα χρονικών συσχετίσεων, δηλαδή δραστηριοποιεί την κατασκευή μιας πολλαπλής χρονικής εμπειρίας (Σταυρίδης, 2006: 30). Ακόμα, η χωρική εικόνα του κοιμητηρίου βοηθά στη δημιουργία και στη διατύπωση μιας πολύ σημαντικής πρότασης, ότι η εξουσία ταξινομεί, μοιράζει, οριοθετεί και ελέγχει τα νεκρά σώματα που κατοικούν εντός του. Με δύο λόγια, στο χώρο του κοιμητηρίου, αυτοί που το διαχειρίζονται και είναι αρμόδιοι για αυτόν, τα φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης δηλαδή, οριοθετούν εντός του μια επιτηρούμενη περιοχή στην οποία εγκλείονται οι «επικίνδυνοι Άλλοι», είτε αυτοί είναι αλλόθρησκοι, είτε είναι ξένοι, είτε είναι οι κοινωνικά μη κανονικοί-αποδεκτοί. Η ετερότητα αυτή λοιπόν ορίζεται μόνο στο επισφαλές πεδίο της σύγκρισης, είναι το ένα σκέλος μιας συσχέτισης και το άλλο είναι το «ταυτόν», η ταυτότητα (Σταυρίδης, 2010: 253). Έτσι, η ετερότητα μπορεί να προσδιορίζεται σε σχέση με το χρόνο (η ετερότητα του τότε με το τώρα), αλλά και σε σχέση με το χώρο (η ετερότητα χώρων που διακρίνονται από σύνορα, όρια ή αποστάσεις). Δηλαδή, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, γίνεται η προσπάθεια η ετερότητα να περιοριστεί και να ελεγχθεί σε χωροχρονικές διαστάσεις.

Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να παραθέσω ένα απόσπασμα από τα λεγόμενα της Ελένης αναφορικά με τη σχέση του χρόνου, του χώρου, αλλά και της ετερότητας των νεκρών προσφύγων-μεταναστών που ενταφιάζονταν στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί:

«-Ελένη: Ναι, ναι. Αρχές Δεκέμβρη κάναμε τις τελευταίες κηδείες στον Άγιο Παντελεήμονα, εκεί μέχρι τις 15 Δεκέμβρη έκλεισε ο Άγιος Παντελεήμονας, γέμισε και μετά πήγαν στο Κάτω Τρίτος.

-E: Ναι, αλλά πως και γέμισε αφού έχει χώρο επάνω στον Άγιο Παντελεήμονα;

-Ελένη: Γέμισε; Κοίταξε εντάξει, αντικειμενικά είχαν βρει ένα χώρο που ήταν το έκτο...φαντάζομαι στον Άγιο Παντελεήμονα έχεις πάει;

-E: Ναι.

-Ελένη: Εεε, είναι ο χώρος εκεί που βάζουν τους άπορους και τους άθρησκους ή άλλων θρησκείων και για αυτό βάλανε και αυτούς εκεί. Είναι το κομμάτι δηλαδή που δεν έχει θέση, δεν πληρώνεις τη θέση.

-E: Α, είναι δωρεάν;

-Ελένη: Ναι, είναι το κομμάτι που δεν πληρώνεις στο νεκροταφείο. Για τους άπορους και αυτά και δώσαν αυτό το κομμάτι για να βάλουν τους πρόσφυγες εκεί, δεν πληρώνεις τη θέση. Και νομίζω αντικειμενικά αν εξαιρέσεις εκείνο το χώρο που κάνουν τώρα τους ομαδικούς τάφους που αυτό ήταν επιλογή τους, οικογενειακούς, όχι ομαδικούς. Κατά τα άλλα νομίζω πραγματικά ότι δεν είχαν χώρο για άλλα 70 άτομα, αντικειμενικά και ήταν ήδη 80, 100, δεν ξέρω και εγώ πόσα. Και ήταν και επιλογή, ήταν ένα νεκροταφείο της εκκλησίας».

Συνεχίζοντας με το θέμα του χώρου του ενταφιασμού των «Άλλων» βάσει των λεγόμενων της Ελένης προκύπτει ένας άλλος χώρος που αφορά τον ενταφιασμό των νεκρών σωμάτων των προσφύγων-μεταναστών και ο οποίος διαφέρει από το χώρο που υπήρχε για την ταφή αυτών των ανθρώπων στο νεκροταφείο του Αγίου Παντελεήμονα. Ο χώρος που αναφέρεται η Ελένη είναι το Κάτω Τρίτος. Για τον συγκεκριμένο χώρο δεν κάνει λόγο μόνο η Ελένη, αλλά και οι υπόλοιποι/ες συνομιλητές/τριες μου.

Ας δούμε όμως λίγο πιο αναλυτικά, αν και σύντομα, κάποια πράγματα που σχετίζονται με αυτόν τον χώρο. Το Κάτω Τρίτος βρίσκεται ανάμεσα σε δυο λόφους και είναι ένα κλασικό παραδοσιακό χωριό με τον βυζαντινό ναό των Ταξιαρχών του 15ου αιώνα να δεσπόζει στην κεντρική πλατεία του. Το χωριό αυτό απέχει 15,5 χιλιόμετρα από την πρωτεύουσα του νησιού, τη Μυτιλήνη και άρα από το νεκροταφείο του Αγίου Παντελεήμονα. Για να προσεγγίσει κάποιος/α το Κάτω Τρίτος προερχόμενος/η από τη Μυτιλήνη μπορεί μέσω δύο δρόμων οι οποίοι ο ένας είναι ο περιφερειακός και ο άλλος

είναι ο «παλιός» δρόμος. Ανεξάρτητα από ποιον δρόμο θα ακολουθήσει κάποιος/α θα συναντήσει κάνοντας μια μικρή παράκαμψη τα δύο νεκροταφεία που ανήκουν στο συγκεκριμένο χωριό. Το ένα κοιμητήριο είναι το κοινοτικό νεκροταφείο στο οποίο ενταφιάζονται οι ντόπιοι νεκροί και το άλλο, που απέχει ούτε 100 μέτρα από το κοινοτικό, είναι το «μουσουλμανικό» ή το «προσφυγικό» νεκροταφείο στο οποίο ενταφιάζονται τα τελευταία δύο χρόνια οι νεκροί πρόσφυγες και μετανάστες. Μάλιστα, βάσει των λεγόμενων του αντιδημάρχου Λέσβου, του Κώστα, ο ίδιος υποστηρίζει ότι το «μουσουλμανικό» νεκροταφείο είναι δημοτικό και όχι προσφυγικό. Παραθέτω το απόσπασμα από τη συνέντευξη μου μαζί του, με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Κ) ο Κώστας:

«-Ε: Ερωτήσεις; Ωραία! Ερώτηση ας πούμε θα μπορούσε να ήταν πέρσι (2015) με το θέμα των αρκετών ναυαγίων που υπήρχαν κοντά στο νησί, παραχωρήθηκε ένας χώρος στο Κάτω Τρίτος.

-Κ: Ναι, σωστά.

-Ε: Αυτό τώρα πως προέκυψε;

-Κ: Κοιτάζτε από την αρχή που παρουσιάστηκαν οι προσφυγικές ροές σε αυξημένη με κόσμο και τα λοιπά ο δήμος Λέσβου και ειδικά η υπηρεσία καθαριότητας πρωτοστάθηκε προκειμένου να κρατήσει και τις ισορροπίες με τους ντόπιους, τους λέσβιους πολίτες, αλλά και να μην γίνει το νησί ένα...ας πούμε μια κόλαση, μια χωματερή. Να μην ξεφύγει η κατάσταση με λίγα λόγια! Σε αυτό απάνω ρίξαμε πολύ βάρος οπότε είπαμε το τμήμα της καθαριότητας, είπαμε παρόν. Σταθήκαμε δίπλα στους πολίτες, δίπλα στους πρόσφυγες, δίπλα στις υπηρεσίες και θεωρώ ότι όπως συνομολογούν και ξένοι και ντόπιοι ότι το διαχειριστήκαμε σε έναν πολύ καλό βαθμό. Βέβαια πέρσι το '15 τον Οκτώβριο μιας και θέλετε να αναφερθούμε εκεί, προς τα τέλη Οκτωβρίου είχαμε το μεγάλο ναυάγιο στην περιοχή του Μολύβου με έναν άγνωστο αριθμό πτωμάτων, τουλάχιστον 70 και πολλούς κινδύνους. Εκεί λοιπόν άρχισε ένας Γολγοθάς για τις υπηρεσίες του Δήμου, το που θα βρούμε χώρο να ταφούν αυτοί οι άνθρωποι και να ξεκουραστούν. Όλοι αρνητικοί, όλοι...εν πάσει περιπτώσει, δεν καθίσαμε να δούμε τι λέει ο νόμος είχαμε κάποιο ελαϊόκτημα δημοτικό, το οποίο πήρε μια απόφαση το τοπικό συμβούλιο στο Κάτω Τρίτος και εκεί

λοιπόν δημιουργήσαμε ένα νεκροταφείο δημοτικό, όχι προσφυγικό! Δημοτικό! είναι βασικό αυτό, οπότε εκεί ενταφιάστηκαν οι πρόσφυγες. Γιατί αν μπλέκαμε στα γρανάζια του νόμου, οι αδειοδοτήσεις πρέπει να σκεφτείτε ότι πέρασαν ήδη 2 χρόνια και ακόμα δεν έχουμε αδειοδοτηθεί. Άλλωστε ο χώρος εκεί πέρα είναι εκτός κατοικημένης περιοχής αφενός και αφετέρου είναι εκεί δίπλα και το κοινοτικό νεκροταφείο. Είναι πάρα πολύ κόντα, 100 μέτρα διαφορά.

-Ε: Κατάλαβα, και εδώ στον Άγιο Παντελεήμονα για ποιο λόγο δεν συνεχίστηκαν να ενταφιάζονται;

-Κ: Γιατί αφενός δεν φτάνουν τα μνήματα και αφετέρου θεωρήσαμε ως δημοτική αρχή ότι αυτοί οι άνθρωποι καλό θα ήταν να έχουν τον δικό τους χώρο».

Για το νεκροταφείο αυτό, από το συγκεκριμένο απόσπασμα εξάγονται διάφορες επιπλέον πληροφορίες που το περιγράφουν, το χαρακτηρίζουν και ταυτόχρονα δίνουν μια ιστορική διάσταση σχετικά με τον τρόπο, αλλά και τον χρόνο κατά τον οποίο δημιουργήθηκε. Αφορμή για την εύρεση ενός χώρου που θα μπορούσαν να ταφούν οι νεκροί πρόσφυγες ήταν ένα πολύνεκρο ναυάγιο το οποίο σημειώθηκε κοντά στις βόρειες ακτές της νήσου Λέσβου, στην περιοχή του Μολύβου, στις 28 Οκτωβρίου του 2015. Εκτιμάται από τις αρμόδιες αρχές ότι ο αριθμός των επιβαινόντων προσφύγων ήταν πάνω από 100-150 άτομα εκ των οποίων πολλοί αγνοούμενοι. Από αυτούς μόνο οι 70 σοροί εντοπίστηκαν και ενταφιάστηκαν στο νεκροταφείο του Κάτω Τρίτος. Άλλωστε, όπως μου λέει ο Κώστας έπρεπε από τη μια να βρεθεί ένας χώρος στον οποίο θα μπορούσαν να είναι πλέον συγκεντρωμένοι οι νεκροί και από την άλλη ο χώρος στον Άγιο Παντελεήμονα στον οποίο ενταφιάζονταν μέχρι τότε ήταν κορεσμένος από τα νεκρά σώματα των προσφύγων. Ο χώρος αυτός ήταν ένα χωράφι, ένα δημοτικό ελαιοκτήμα που προορίζονταν να γίνει το μελλοντικό νεκροταφείο για την ανάπαυση των νεκρών σωμάτων και ψυχών των προσφύγων. Βέβαια, από τις κουβέντες που είχα με άλλους/ες συνομιλητές/τριες μερικοί/ες από αυτούς/ες υποστηρίζουν ότι ο χώρος αυτός δεν ήταν δημοτικό χωράφι αλλά ότι ήταν ένα χωράφι που άνηκε στην ιδιοκτησία του δημόσιου νοσοκομείου Μυτιλήνης. Χαρακτηριστικό απόσπασμα είναι αυτό από τη συνέντευξή μου με τον Βασίλη ο οποίος ισχυρίζεται το εξής, πάλι με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Β) ο Βασίλης:

«-B: Στο Κάτω Τρίτος αυτό το χωράφι ήταν του νοσοκομείου και το έδωσε για να γίνει νεκροταφείο.

-E: Ποιο χωράφι; Στο Κάτω Τρίτος;

-B: Ε, βέβαια! Χωράφι είναι, τι είναι;

-E: Και ήταν του νοσοκομείου;

-B: Ναι, ιδιοκτησία του νοσοκομείου που το έδωσε για να γίνει νεκροταφείο και για να πάνε οι άνθρωποι να τους βάλουν εκεί πέρα. Τώρα ποιος πλήρωσε και ποιος όχι, τρέχα γύρευε! (γέλια)».

Ανεξάρτητα λοιπόν από το γεγονός του σε ποιον/α ανήκει αυτό το χωράφι το θέμα είναι ότι παραχωρήθηκε για να πραγματοποιηθούν οι ταφές των νεκρών προσφύγων και μεταναστών κατόπιν του ναυαγίου της 28ης Οκτωβρίου του 2015. Ο χώρος αυτός είναι οριοθετημένος, περιφραγμένος με συρμάτινο φράχτη και αποκλείει κάθε εξωτερική πρόσβαση. Υπεύθυνοι για αυτόν το χώρο είναι δύο άνδρες, ο ένας είναι ο αντιδήμαρχος Καθαριότητας Λέσβου, ο Κώστας, και ο άλλος είναι ο Μουσταφά²² ο οποίος τα τελευταία χρόνια τελεί τα καθήκοντα του «μουφτή»²³. Αυτοί οι δύο άνδρες έχουν στην κατοχή τους τα κλειδιά του λουκέτου που ασφαλίζουν την εξωτερική πόρτα του νεκροταφείου και είναι αυτοί που αποφασίζουν για το πότε θα λειτουργεί, αλλά και για το ποιος/α θα μπορεί να το επισκέπτεται. Μάλιστα, όπως μου λέει ο Κώστας, για την πρόσβαση και την επισκεψιμότητα στο χώρο του νεκροταφείου από τους συγγενείς είναι αυτός αρμόδιος. Παραθέτω το αντίστοιχο απόσπασμα από τη συνέντευξή μου μαζί του, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί με (Κ) ο Κώστας και με (Ε) η ερευνήτρια:

«-E: Ωραία, σχετικά με τους συγγενείς των νεκρών μεταναστών, εσείς αντιμετωπίσατε κάποιο θέμα;

-Κ: Κανένα θέμα, ίσα, ίσα οι άνθρωποι μας ευχαρίστησαν. Είναι επισκέψιμος ο χώρος σε

²² . Ο Μουσταφά είναι εθελοντής στη Λέσβο, φοιτητής στο Πανεπιστήμιο Κομοτηνής με καταγωγή από την Αίγυπτο στην οποία ολοκλήρωσε τις σπουδές του σε μια μουσουλμανική ιερατική σχολή.

²³ . Στον συγκεκριμένο όρο αναφέρομαι παρακάτω στο 7ο κεφάλαιο σχετικά με τα ταφικά έθιμα στο Ισλάμ (βλ. 7.2: *Η Ταφική τελετή στη θρησκεία του Ισλάμ*).

όποιον από τους συγγενείς θέλει να μεταβεί εκεί πέρα. Έχουμε διαμορφώσει εκεί πέρα έναν νεκροταφείο με όλα τα πρότυπα, με τα ονόματά τους, με αριθμημένα τα πάντα γιατί έχουμε και πολλούς αγνοούμενους. Το 70% εκεί πέρα είναι αγνοούμενοι, δεν ξέρουμε ούτε ονόματα, ούτε τίποτα, πιθανόν όλη η οικογένεια να έχει πνιγεί και να έχει θαφτεί εκεί πέρα. Οποιος τους αναζητήσει μπορούμε, έχουμε κρατήσει στοιχεία DNA προκειμένου να τον βρούμε. Ήδη έχουμε βρει δύο και σε κάθε αίτημα που γίνεται από συγγενή το ψάχνουμε».

Από τα λεγόμενα του Κώστα προκύπτει μια ακόμη πληροφορία για αυτόν το χώρο η οποία σχετίζεται με τη διαμόρφωσή του. Επάνω σε αυτήν την τοποθέτηση ένας άλλος συνομιλητής μου ο Γεράσιμος ο οποίος είναι υπάλληλος σε γραφείο τελετών μου λέει το εξής, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί:

«-Γ: Νομίζω ότι μέσω του Δήμου βρέθηκε ένας χώρος στο Κάτω Τρίτος αλλά αυτό θα το μάθεις από τον Δήμο. Δεν ξέρω αν είναι αγορά από τους μουσουλμάνους, αν είναι παραχώρηση, αν είναι το σιδηρόδρομο δεν ξέρω, ένας πολύ μεγάλος ελαιώνας ήταν και στον οποίο κάναν ένα...βγάλανε τα δέντρα και είναι κάτω το χώμα σκέτο.

-Ε: Α, τα βγάλανε τα δέντρα;

-Γ: Ναι, προφανώς τα βγάλανε γιατί είναι το υπόλοιπο μέρος έχει γεμάτο ελιές και άρα εκεί μάλλον τα βγάλανε. Και πρέπει να είναι και γυμνό το μέρος εκεί, το σημείο. Ένας μεγάλος χώρος όπως ας πούμε το σιδηρόδρομο της Μυτιλήνης και πλέον γίνονταν εκεί οι ταφές. Λοιπόν, όταν τους πήγανε εκεί στο νεκροταφείο αυτό, εκεί έγινε μια πλήρης οικοδομή. Δηλαδή κάνανε σπιτάκι για να έχουν τα εργαλεία τους, απ' έξω βάλανε νερό, έχουν μια μεγάλη σκάφη δηλαδή 2,5 μέτρα μήκος και οι μουσουλμάνοι τους πλένουν. Και εμείς τα κάναμε παλιά αλλά τώρα καταργήθηκαν όλα σε εμάς, δεν γίνεται πια».

Τα δύο τελευταία αποσπάσματα, του Κώστα και του Γεράσιμου, μας δίνουν πληροφορίες για τον τρόπο που έχει δομηθεί το νεκροταφείο στο Κάτω Τρίτος. Το συγκεκριμένο νεκροταφείο το έχω επισκεφθεί και εγώ στα πλαίσια της επιτόπιας έρευνας και όπως και οι συνομιλητές μου παρατήρησα τον χώρο ενταφιασμού αυτών των νεκρών ανθρώπων. Ειδικότερα, στο εσωτερικό του χώρου υπάρχει ένα σπιτάκι το οποίο λειτουργεί ως αποθήκη όπου φυλάσσονται τα αντικείμενα, τα εργαλεία τα οποία χρησιμοποιούνται κατά τη διάρκεια της ταφής των νεκρών. Μάλιστα, όταν πήγα στο

νεκροταφείο είδα ότι τα περισσότερα εργαλεία που υπήρχαν δίπλα από το σπιτάκι-αποθήκη ήταν κυρίως φτυάρια, γκαζμάδες, τσάπες και άλλου είδους σκαφτικά μέσα. Ακόμα, στο ίδιο μέρος με τα εργαλεία υπήρχαν ένας μεγάλος ηλιακός θερμοσίφοντας, μια μεταλλική σκάφη πλυσίματος και ένα λάστιχο ποτίσματος μεγάλου μήκους. Τα αντικείμενα αυτά είναι ο απαραίτητος εξοπλισμός για το λουτρό του νεκρού σώματος, που περιλαμβάνεται στα ταφικά τελετουργικά έθιμα της μουσουλμανικής θρησκείας, στα οποία αναφέρομαι εκτενέστερα σε σχετικό υπο-κεφάλαιο (βλ. 7.2: *Η Ταφική τελετή στη θρησκεία του Ισλάμ*). Επίσης, στο ίδιο σημείο του νεκροταφείου υπήρχαν διάφορα κομμάτια μαρμάρου στα οποία αναγράφονται τα στοιχεία του νεκρού και τα οποία τοποθετούνται στο μπροστινό μέρος του κάθε τάφου έτσι ώστε να γίνεται μια καταγραφή και μια ταξινόμηση αυτών των πτωμάτων.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να επισημάνω το γεγονός ότι μου έκανε τρομερή εντύπωση η πολύ καλή οργάνωση που επικρατεί στο συγκεκριμένο κοιμητήριο συγκριτικά με αυτό του Αγίου Παντελεήμονα. Στο νεκροταφείο του Κάτω Τρίτους όλα τα μνήματα βρίσκονται σε σειρές και γραμμές, δηλαδή σε μια πλήρη στοίχιση όπου το ένα μνήμα τοποθετείται δίπλα στο άλλο καλύπτοντας μια σειρά-γραμμή περίπου 15-20 τάφων και μετά ακολουθεί η επόμενη σειρά-γραμμή με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Όλα τα μνήματα ισαπέχουν το ένα από το άλλο, δίχως να δημιουργείται κάποιου είδους συμφόρησης, μεγάλης συγκέντρωσης των τάφων σε ένα μέρος του κοιμητηρίου. Όλα τα μνήματα φαίνεται να έχουν μια συγκεκριμένη θέση μέσα στο χώρο, αλλά και στο χρόνο του νεκροταφείου του Κάτω Τρίτους, κάτι το οποίο δεν παρατηρείται να συμβαίνει στον χώρο ανάπαυσης των νεκρών σωμάτων των προσφύγων στον Άγιο Παντελεήμονα. Πράγματι, στον Άγιο Παντελεήμονα κυριαρχεί μια πιο άναρχη, χαοτική κατάσταση ως προς την ταξινόμηση και την εύρεση των τάφων που αναπαύονται τα νεκρά σώματα των «Άλλων». Στο επόμενο υπο-κεφάλαιο δίνω λίγο περισσότερη έμφαση επάνω σε αυτό το ζήτημα. Παράλληλα, όσον αφορά το θέμα της καθαριότητας του χώρου τα δύο νεκροταφεία πάλι διαφέρουν το ένα με το άλλο διότι στο νεκροταφείο του Κάτω Τρίτους επικρατεί ένα πιο «καθαρό», προσεγμένο περιβάλλον στο οποίο είναι δύσκολο να εντοπίσει κάποιου είδους απόρριμα, σκουπίδι. Από την άλλη όμως, οι συνθήκες που υπερισχύουν στον χώρο ταφής των προσφύγων στον Άγιο Παντελεήμονα είναι αυτές ενός παρατημένου, εγκαταλελειμμένου, ατημέλητου, βρώμικου, μέσα στα χορτάρια, στα

μπάζα και στα σκουπίδια χώρου.

5.3) *Αριθμοί και νεκρά σώματα: Ο «επί πληρωμή» αφανισμός συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων δίχως να χυθεί αίμα.*

Αναρωτιέμαι πόσοι αριθμοί μπορούν να χαρακτηρίζουν ένα σώμα και κυρίως όταν αυτό το σώμα βρίσκεται στη νεκρική του κατάσταση. Νομίζω ότι αυτή η ερώτηση δεν μπορεί να έχει μια συγκεκριμένη απάντηση, αλλά πολλές και διάφορες. Με μια γρήγορη αναζήτηση στο διαδίκτυο ο πιο απλός ορισμός που δίνεται για την έννοια του αριθμού είναι ο εξής: *Ένας αριθμός είναι ένα μαθηματικό αντικείμενο που χρησιμοποιείται για υπολογισμό, κατάταξη στοιχείων και μέτρηση (Wikipedia)*²⁴. Αυτός ο ορισμός είναι αρκετά βοηθητικός στο να μπορέσω να προσεγγίσω- αναλύσω κάποιες σκέψεις, που προέκυψαν από την επιτόπια έρευνα της διπλωματικής, επάνω στο νεκρό σώμα και των αριθμών που το περιγράφουν από διαφορετικές οπτικές.

Η πρώτη σκέψη που μου γεννήθηκε σχετικά με τα νεκρά σώματα των προσφύγων, ενώ συζητούσα με τους ανθρώπους που δέχτηκαν να συνομιλήσουν μαζί μου, ήταν ότι υπάρχει μια έντονη φημολογία γύρω από το πόσα νεκρά σώματα προσφύγων και μεταναστών είναι ενταφιασμένα στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα όλα αυτά τα χρόνια που παρατηρούνται προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές στο νησί της Λέσβου. Οι συνομιλητές/τριες μου εκτιμούν ότι οι ροές αυτές ξεκίνησαν στις αρχές του 21ου αιώνα, δηλαδή στο χρονικό διάστημα 2000-2002, οι οποίες με την πάροδο των χρόνων είχαν μια ανοδική τάση ως προς την ποσότητα των ανθρώπων που έφταναν στη Λέσβο. Το κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα είναι το πρώτο νεκροταφείο της πόλης της Μυτιλήνης και το μεγαλύτερο λόγω του χώρου, αλλά και του αριθμού των ενταφιασμένων ανθρώπων. Ο συγκεκριμένος χώρος ανάπαυσης, σωμάτων και ψυχών, ανήκει στα φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης στα οποία έχω ήδη προαναφερθεί.

²⁴. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την έννοια του αριθμού βλέπε <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CE%B9%CE%B8%CE%BC%CF%8C%CF%82> (τελευταία πρόσβαση 9/5/2017).

Σχετικά με τον αριθμό των νεκρών σωμάτων των προσφύγων και μεταναστών που είναι θαμμένα στον Άγιο Παντελεήμονα το εύρος των τιμών που προέκυψε μέσα από τις συνεντεύξεις κυμαινόταν από 8 μέχρι άνω των 150 ατόμων. Θα παραθέσω δύο αποσπάσματα στα οποία φαίνεται αυτή η διαφορά των ακραίων αυτών τιμών. Το πρώτο απόσπασμα πρόερχεται από τη συνέντευξή μου με τον αντιδήμαρχο Λέσβου, τον Κώστα, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί: «-Ε: Και στον Άγιο Παντελεήμονα πόσοι είναι περίπου οι ενταφιασμένοι πρόσφυγες; -Κ: Πρέπει να έχει καμιά 8-10, κάπου εκεί». Ενώ ο Παντελής ο οποίος ασχολείται με την περισυλλογή των πτωμάτων από τις ακτές της Λέσβου από τις αρχές των προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών που παρατηρούνται στο νησί μου λέει το εξής, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί: «-Ε: Επάνω στον Άγιο Παντελεήμονα περίπου πόσοι είναι οι νεκροί; -Π: Πάνω από 50, πάνω από 100, πάνω από 100 άτομα! Στην αρχή ξεκινάνε, δηλαδή από το 2001, 2002 ξεκινήσαν και βγαίνουν, δηλαδή είχε 5 νεκρούς, 10 νεκρούς, μετά 15. Περίπου για μια δεκαετία καμιά 150αριά άτομα είχα υπολογίσει, για μια δεκαετία, δηλαδή μέχρι το 2012 καμιά 150αριά άτομα. Ναι, περίπου 150 άτομα. Αλλά το τελευταίο πια ήταν το ξαφνικό! Και εκεί πλέον γέμισε ο χώρος επάνω στο σημείο αυτό γιατί δεν τους βγάζανε. Αυτούς δεν τους βγάζουνε, παραμένουν εκεί».

Το πρώτο που μπορεί να διαπιστώσει κάποιος/α είναι ότι υπάρχει ένα πολύ μεγάλο χάσμα ακραίων τιμών εντός αυτού του διαστήματος αν αναλογιστεί ότι μετράμε ανθρώπινα πτώματα τα οποία υποτίθεται ότι καταγράφονται από επίσημους φορείς, θεσμούς και όχι νεκρά μυρμήγκια ή τους κόκκους άμμου που χωρούν σε μια χούφτα. Επίσης, αυτές οι δύο τιμές προέρχονται από τα λεγόμενα ενός αντιδημάρχου ο οποίος είναι δημοτικός σύμβουλος της πλειοψηφίας και ορίζεται με απόφαση του Δημάρχου, δηλαδή από τον επικεφαλής μιας διοικητικής ενότητας ενός φορέα που έχει και ασκήει εξουσία. Αλλά και από τα λεγόμενα ενός υπαλλήλου-ιδιοκτήτη γραφείου τελετών ο οποίος έχει ασχοληθεί αρκετά με το ζήτημα των νεκρών σωμάτων των προσφύγων και των μεταναστών από τις αρχές του 21ου αιώνα που παρατηρούνται προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές στη Λέσβο.

Η επόμενη σκέψη που μου γεννήθηκε και η οποία είναι απόρροια της προηγούμενης είναι το που βρίσκονται αυτά τα πτώματα από τη στιγμή που δεν υπάρχουν μέσα στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα ως τάφοι και όταν δεν

επιτρέπεται η εκταφή των νεκρών στη θρησκεία του Ισλάμ. Και ότι για ακόμη μια φορά μιλάμε για μνήμη σώματος, μιας και η υλικότητα του σώματος-πτώματος δεν υπάρχει.

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας μου επισκέφθηκα τον χώρο του συγκεκριμένου νεκροταφείου δυο-τρεις φορές ώστε να μιλήσω με τους υπεύθυνους ενταφιαστές, αλλά και για να δω τον χώρο που ενταφιάζονταν τα τελευταία 15 χρόνια (περίπου από το 2000 μέχρι το 2015) οι νεκροί πρόσφυγες και μετανάστες. Στον χώρο του κοιμητηρίου που διατίθεται για την ταφή αυτών των ανθρώπων, ο οποίος σαφώς και διαφέρει από τον υπόλοιπο, ενώ προσπάθησα να κοιτάζω με προσοχή και για αρκετή ώρα δεν κατάφερα να καταμετρήσω όλους τους τάφους διότι ήταν τελείως διάσπαρτοι και εξαφανισμένοι, είχαν γίνει ένα με το έδαφος. Σίγουρα όμως μέτρησα πάνω από 8 τάφους, αλλά πολύ λιγότερους από 150. Στην ερώτησή μου για το πόσοι είναι οι ενταφιασμένοι πρόσφυγες-μετανάστες η απάντηση του υπεύθυνου νεκροθάφτη, του Χάρη, ο οποίος εργάζεται σε αυτό το κοιμητήριο τα τελευταία έξι χρόνια, ήταν ότι ξέρω 'γω, ότι βλέπεις εδώ πέρα που έχουν πιάσει όλον τον τόπο. Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα από τη συνέντευξη μου με τον Χάρη, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί:

«-Ε: Επάνω δηλαδή πόσα μνήματα μπορεί να είναι;

-Χ: Ξέρω εγώ; Όσα είναι αυτά που βλέπεις, τώρα αν έχει και άλλα...

-Ε: Δηλαδή πάνω από 200; , κάτω από 200;

-Χ: Ούτε εγώ ξέρω πόσα είναι, έχει πολλά αφού έχει πιάσει όλο τον τόπο επάνω».

Επάνω σε αυτήν τη σκέψη υπήρχαν διάφορες αντιμαχόμενες απόψεις όσον αφορά τα λεγόμενα των συνομιλητών και των συνομιλητριών μου. Μερικοί/ές υποστήριζαν ότι σίγουρα, μέσα σε όλα αυτά τα χρόνια που έρχονται οι πρόσφυγες στη Λέσβο εκ των οποίων κάποιοι πνίγονται και ενταφιάζονται στο νησί, θα έχουν γίνει κάποιες εκταφές ή ότι θα έχουν γίνει κάποιου είδους μαζικοί τάφοι ή ότι κάποιοι από αυτούς τους τάφους θα έχουν χαθεί λόγω της μη σηματοδότησής τους. Χαρακτηριστικό απόσπασμα είναι αυτό από τη συνομιλία μου με την Ελένη:

«-Ε: Ναι, και στον Άγιο Παντελεήμονα πόσοι είναι περίπου οι ενταφιασμένοι;

-Ελένη: Δεν έχω μετρήσει αλλά πρέπει να είναι γύρω στο...κοίτα στον Άγιο Παντελεήμονα είναι πάνω από 100-150, αλλά αυτούς που βρίσκεις τώρα είναι καμιά 60αριά, 70αριά μάξιμουμ (maximum). Και αυτό νομίζω έχει να κάνει με το ότι έχει γίνει προφανώς κάποια εκταφή, ή δεν έχει γίνει, δεν έχει σηματοδοτηθεί που ήταν θαμμένοι και χάθηκαν, νομίζω ή έγινε εκταφή. Γιατί από το '07 (2007) και μετά, από το '07 και πριν δεν έχουμε τάφους, ενώ ξέραμε ότι είχαμε νεκρούς που είχαν θαφτεί. Και στην Αγία Κυριακή δεν βρίσκεις κανέναν».

Ένας από τους συνομιλητές μου ο οποίος είναι ντόπιος, έχει γραφείο τελετών και ασχολείται πολλά χρόνια με αυτό το επάγγελμα ισχυρίζεται ότι το πρώην χωνευτήρι είναι το μέρος όπου ενταφιάζονται οι πρόσφυγες και οι μετανάστες στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα. Ακόμα, ο αριθμός των νεκρών προσφύγων και των μεταναστών είναι άγνωστος, κανείς δεν ξέρει. Υπάρχουν πολλά άγνωστα πτώματα των οποίων τα οστά καταλήγουν με τα αζήτητα οστά των ντόπιων νεκρών. Ο χώρος όπου είναι ενταφιασμένοι οι πρόσφυγες και οι μετανάστες προβλέπεται κανονικά για τον ενταφιασμό των άπορων ανθρώπων, των αλλόθρησκων κυρίως των Ιεχωβάδων, των άθρησκων και όλες αυτές οι «διαφορετικές» ομάδες ανθρώπων ενταφιάζονται στην τρίτη κατηγορία του κοιμητηρίου. Σχετικό απόσπασμα είναι η συνέντευξή μου με τον Θάνο, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί:

«-Ε: Επάνω περίπου πόσοι είναι οι ενταφιασμένοι πρόσφυγες;

-Θ: Άμα ξέραμε!!(γέλια)... Κανείς δεν ξέρει! Άκου να δεις, εκεί πέρα δεν μπορεί να βρει κανένας αριθμό διότι πήγαμε 3-4 γραφεία τελετών, κατεβάσαμε από τα χωριά και είναι πάνω από 20 χρόνια ιστορία αυτό το θέμα».

Συνεχίζοντας με τους αριθμούς που περιγράφουν ένα νεκρό σώμα το οποίο ανήκει σε έναν πρόσφυγα-μετανάστη υπάρχει ένας αριθμός που αναγράφεται κάποιες φορές επάνω στο μάρμαρο που τοποθετείται στην κεφαλή του νεκρού και είναι ο αριθμός πρωτοκόλλου. Ο αριθμός αυτός, για τον οποίο προσπάθησα μέσα από την επιτόπια έρευνα να αποσαφηνίσω το τι ακριβώς αναφέρει σχετικά με τα στοιχεία του νεκρού, δεν είναι ιδιαίτερα ξεκάθαρος. Μια από τις συνομιλήτριες μου, μου επισημαίνει ότι αυτός ο αριθμός αντιστοιχεί στον αριθμό υπόθεσης του λιμεναρχείου, κάτι για το οποίο όμως δεν ήταν απολύτως σίγουρη. Μια άλλη υπόθεση σχετικά με αυτόν τον αριθμό είναι ότι

δηλώνει τον αριθμό της ληξιαρχικής πράξης ή αλλιώς έναν άλλον αριθμό ο οποίος υποδεικνύει τον αριθμό βεβαίωσης θανάτου του νεκρού. Την βεβαίωση θανάτου την εκδίδει ο ιατροδικαστής στο νεκροτομείο του δημόσιου νοσοκομείου, δηλαδή ένας κρατικός φορέας. Το απόσπασμα από τη συζήτηση με την Ελένη είναι το εξής, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί:

«-Ε: Ο αριθμός τι εκπροσωπεί;

-Ελένη: Αριθμό υπόθεσης στο λιμεναρχείο. Ή κάτσε να δω, νομίζω ότι βγάζαν έναν αριθμό υπόθεσης επάνω τώρα δεν ξέρω αν είναι ο αριθμός ληξιαρχικής πράξης θανάτου όχι δεν είναι αυτός. Είναι η υπόθεση του λιμεναρχείου. Υπάρχουν διάφοροι αριθμοί, ένας αριθμός ήταν της ληξιαρχικής πράξης θανάτου, ένας άλλος αριθμός που μπορεί να το συνδυάσεις είναι η υπόθεση στο λιμεναρχείο και ένας άλλος αριθμός που βάζουμε είναι της ληξιαρχικής πράξης θανάτου, όχι, όχι, της βεβαίωσης θανάτου. Γιατί υπάρχει και η ληξιαρχική πράξη και υπάρχει και η βεβαίωση που δίνει το νεκροτομείο που είναι άλλος αριθμός».

Στα πρώτα χρόνια των προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών μέχρι και το 2006, 2007 από ότι προκύπτει από τα λεγόμενα των συνομιλητών/τριών μου δεν υπήρχε κάποιου είδους αρχείο που να καταγράφονται οι αριθμοί που προανέφερα για τους νεκρούς ενταφιασμένους πρόσφυγες και μετανάστες στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα, αλλά δεν υπήρχε κιόλας και σε κάποιον επίσημο κατάλογο ο αριθμός των πτωμάτων των προσφύγων-μεταναστών. Κατόπιν αυτής της διαπίστωσης από κάποιους φορείς, μη κρατικούς, έγινε μια προσπάθεια ώστε να μπορέσουν να συστηματοποιήσουν αυτήν την διαδικασία και να ταξινομήσουν, με διάφορα στοιχεία που μπορούσαν να συλλέξουν, τους νεκρούς ενταφιασμένους πρόσφυγες και μετανάστες στο συγκεκριμένο κοιμητήριο, όπως μου λέει παρακάτω η Ελένη. Παράλληλα, ο Βασίλης μου λέει το εξής: *«-Στον Άγιο Παντελεήμονα δεν έχουν κρατήσει αρχείο για το ποιους έχουν θάψει από τους πρόσφυγες».*

Όλα αυτά όμως που έχω παραθέσει και που θα συνεχίσω να παραθέτω, σχετικά με τους αριθμούς και το τι εκπροσωπούν για ένα πτώμα, θα ήταν δόκιμο να αναλογιστεί κάποιος/α ότι διαδραματίζονται σε έναν προστατευμένο, ελεγχόμενο, επιτηρούμενο

χώρο, όπως είναι αυτός του νεκροταφείου. Μάλιστα, αυτός ο χώρος έχει 1-2 μόνιμους υπεύθυνους υπαλλήλους οι οποίοι, εκτός του ότι ανοίγουν λάκκους για τους υποψήφιους νεκρούς, φροντίζουν τον χώρο ως προς την καθαριότητά του, αλλά και την τήρηση του ωραρίου που είναι επισκέψιμο το νεκροταφείο. Ακόμα, στις επαγγελματικές τους αρμοδιότητες είναι να παρατηρούν το ποιος μπαίνει μέσα στο κοιμητήριο αλλά και το ποιος βγαίνει. Ασκούν μια μορφή ελέγχου και καθορίζουν το τι θα γίνει εντός του χώρου του νεκροταφείου κατόπιν εντολής που τους δίνεται από τα φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης. Για τους υπεύθυνους είναι πολύ εύκολο να εφαρμόσουν τέτοιου είδους πρακτικές διότι το γραφείο τους βρίσκεται ακριβώς στην είσοδο του κοιμητηρίου και περιβάλλεται από πολλά και αρκετά μεγάλα παράθυρα.

Σε μια κουβέντα που είχα με έναν από τους υπεύθυνους τον Σταύρο όταν τον ρώτησα αν καταγράφονται κάπου, σε κάποιο αρχείο οι νεκροί πρόσφυγες και μετανάστες οι οποίοι είναι ενταφιασμένοι στον Άγιο Παντελεήμονα, η απάντηση που μου έδωσε ήταν ότι αυτός δεν έχει κάποιο τέτοιο τετράδιο που να γράφει και ότι μόνο ο Χάρης έχει κάπου ένα βιβλίο που σημειώνει κάθε τόσο. Ο Χάρης είναι ο άλλος υπεύθυνος τους κοιμητηρίου. Αναρωτιέμαι πως γίνεται να έχουν εξαφανιστεί τουλάχιστον οι μισοί θαμμένοι πρόσφυγες και μετανάστες μέσα σε λιγότερο από 15 χρόνια. Ο αριθμός δηλαδή, που αναφέρομαι για αυτά τα πτώματα κυμαίνεται μεταξύ 50-80 ατόμων, πτωμάτων το χρονικό διάστημα 2000-2012, περίπου. Το απόσπασμα από τη συνέντευξή μου με τον Σταύρο τον έναν υπεύθυνο από τους δύο του κοιμητηρίου είναι το εξής, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί:

«-Ε: Κατάλαβα. Εδώ εσείς έχετε κάποιο αρχείο που τα κρατάτε αυτά;

-Σ: Ο Χάρης έχει κάτι χαρτιά, ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, δεν ξέρω κάτι χαρτιά. Εγώ δεν έχω ασχοληθεί πολύ με αυτά. Έγραφα και εγώ μια φορά 14 (ανθρώπους), είχε γίνει ένα ναυάγιο το '13 (2013) πρέπει να ήταν με 25 νοματαίοι και έθαψα 14, δηλαδή ήμουν εκεί».

Όσον αφορά αυτήν την πρακτική της μη επίσημης καταγραφής του αριθμού των πτωμάτων αλλά και των υπόλοιπων αριθμών που περιγράφουν ένα πτώμα μια απάντηση που μου δόθηκε μέσα από τις συνεντεύξεις σχετίζεται με το οικονομικό ζήτημα. Λίγο πιο αναλυτικά, από τη στιγμή που οι νεκροί πρόσφυγες και μετανάστες δεν πληρώνουν τη

θέση τους, δηλαδή δεν επικοινωνούν τον τάφο που τους παρέχεται από τα φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης, τότε δεν μπορούν να καταγραφούν, να αποτυπωθούν σε κάποιο αρχείο γραπτά οι πληροφορίες και τα στοιχεία που σχετίζονται με αυτούς. Αυτή η απάντηση νομίζω ότι φέρνει στην επιφάνεια αρκετά ζητήματα τα οποία πηγάζουν και ευδοκιμούν από τη νεωτερικότητα και μετά. Το παρακάτω απόσπασμα είναι από τη συζήτηση που είχα με την Ελένη: *«Πήγα και ρώτησα και τους λέω έχετε κάποιο αρχείο που γράφετε τι έχετε θάψει, ποιους έχετε θάψει από τότε που αρχίσατε. Και λέει όχι, αυτοί δεν πληρώνουν. Αυτούς που πληρώνουν τη θέση τους. Δεν κατάλαβα τι εννοούσε ο ποιητής αλλά δεν φαίνεται να είχε αρχείο. Τώρα για τους τελευταίους, της περασμένης χρονιάς (2015) νομίζω ότι κάτι θα υπάρχει. Προσπαθήσαμε δηλαδή λίγο να συστηματοποιήσουμε τη διαδικασία με την έννοια ότι να δίνουμε το χαρτί του ληξιαρχείου, να πάμε να δούμε που είναι η θέση, που μπαίνει ο άνθρωπος, να βάζουμε έναν αριθμό. Δεν υπήρχαν αυτά πριν, δεν υπήρχαν αριθμοί».*

Παρατηρείται, για ακόμη μια φορά, η χρηματική αξία που έχει ένα σώμα έστω και νεκρό και το πόσο μεγάλης σημασίας είναι αυτό το γεγονός για τα πτώματα των προσφύγων και των μεταναστών τα οποία δεν πλήρωσαν για να ενταφιαστούν με αποτέλεσμα να εξαφανιστούν, να χαθούν χωρίς να ξέρει κανείς για την τύχη τους. Η τύχη αυτών των νεκρών σωμάτων συνδέεται και με την γενικότερη αδιαφορία η οποία επικρατεί στην κοινωνία, σύμφωνα με τον Γεράσιμο: *«-Γ: Εεε, ναι! Στιγμιαίο, όχι παροδικό. Στιγμιαίο! Συγκινήθηκα τώρα πέθανε το παιδί, ο φίλος μου και αύριο η ζωή μου τρέχει κανονικά. Και όλα αυτά είναι πακέτο στην κοινωνία.*

-Ε: Πακέτο;

-Γ: Ε ναι, γιατί στην κοινωνία υπάρχει αδιαφορία σε όλα».

Με άλλα λόγια, κανείς δεν νοιάζεται για αυτούς τους ανθρώπους, δεν ενδιαφέρεται και κατ' επέκταση δεν δρα ώστε να εξασφαλίσει έστω και τα στοιχειώδη για τα σώματα αυτά. Υπάρχει μια στάση από τους αρμόδιους φορείς η οποία δηλώνει μια ακινησία, ακαμψία, αδράνεια, μια άρνηση ως προς την ανάληψη ευθυνών και την δραστηριοποίηση για τις ενέργειες που απαιτούνται να εφαρμοσθούν ώστε να διασφαλιστεί η βασική υλική υπόσταση που χαρακτηρίζει κάθε άνθρωπο η οποία δεν

είναι άλλη από το σώμα του. Στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν μιλάω καν για το εν ζωή σώμα και τα δικαιώματα τα οποία υποτίθεται ότι έχει, αλλά αναφέρομαι στο νεκρό σώμα το οποίο αποτελείται στο σύνολό του από 206 οστά και τα μωρά παιδιά έχουν συνολικά 350 κόκκαλα. Συνεπώς πως γίνεται να μην γνωρίζει κανείς το που βρίσκονται τα οστά από τουλάχιστον πενήντα ανθρώπους των οποίων οι τάφοι έχουν εξαφανιστεί και μαζί με αυτούς το περιεχόμενό τους. Με μια απλή μαθηματική πράξη μπορεί να διαπιστώσει κάποιος ότι το σύνολο των οστών από 50 άτομα, ενηλίκων και όχι παιδιών, ισούται με 10.300 κόκκαλα. Ο Z. Bauman θεωρεί ότι δεν υπάρχει ασφαλέστερο μέρος να κρυφτεί κανείς από το πλήθος, μάλιστα όσο πιο μεγάλο και πυκνό τόσο το καλύτερο (Μακρυνιώτη, 2008:154). Αναρωτιέμαι το πόσο καλά μπορούν να κρύβονται, ή μάλλον να εξαφανίζονται τα οστά των προσφύγων και των μεταναστών στο πλήθος των οστών που ανήκουν στους ντόπιους.

Σε αυτό το σημείο προκύπτει-προστίθεται ένας ακόμη αριθμός που χαρακτηρίζει τα νεκρά σώματα των προσφύγων και μεταναστών και αφορά το μέγεθος των αγνοούμενων οστών ο οποίος, αν μη τι άλλο, είναι ένα φυσικό μέγεθος που δηλώνει μια ποσότητα, μια μάζα. Ένας πολύ απλός ορισμός που μαθαίνουμε στο σχολείο σχετικά με τη μάζα λέει ότι μάζα είναι το μέτρο της αδράνειας, δηλαδή όσο πιο μεγάλη είναι η μάζα μιας ποσότητας ύλης τόσο πιο μεγάλη είναι και η κινητική αδράνεια. Μάλλον στο παράδειγμα των πτωμάτων των προσφύγων η μάζα των οστών τους δηλώνει την κοινωνική κινητική αδράνεια, την ακινησία δηλαδή, που επικρατεί απέναντί τους από τους τοπικούς, κρατικούς και μη, φορείς.

Ένας άλλος αριθμός που χαρακτηρίζει τα πτώματα των προσφύγων-μεταναστών και όχι μόνο, αλλά και όλα τα σώματα, είτε ζωντανά είτε νεκρά δεν είναι άλλος από τον αριθμό του γενετικού υλικού που κουβαλάει, φέρει ο/η καθένας/καθεμία επάνω του/της. Εν ολίγοις, είναι ο γνωστός αριθμός DNA. Εδώ θα ήθελα να παραθέσω μερικές σύντομες πληροφορίες για το DNA οι οποίες θα βοηθήσουν στη κατανόηση της προσέγγισης που επιχειρείται. Η ποσότητα του DNA σε κάθε οργανισμό είναι σταθερή και δε μεταβάλλεται από αλλαγές στο περιβάλλον. Η ποσότητα του DNA είναι επίσης ίδια σε όλα τα είδη κυττάρων ενός οργανισμού όπως στην περίπτωση του ανθρώπου. Συνοπτικά οι λειτουργίες του γενετικού υλικού είναι πρώτον η αποθήκευση της γενετικής

πληροφορίας, δεύτερον η διατήρηση και η μεταβίβαση της γενετικής πληροφορίας από κυτταρο σε κύτταρο και από οργανισμό σε οργανισμό, που εξασφαλίζονται με τον αυτοδιπλασιασμό του DNA και τρίτον είναι η έκφραση των γενετικών πληροφοριών. Για κάποιον που δεν είναι εξοικειωμένος με αυτές τις πληροφορίες θα ήταν εύκολο να εξάγει το συμπέρασμα ότι το DNA σχετίζεται με επιστημονικούς κλάδους όπως η βιολογία, η ιατρική, η χημεία και όχι με τις κοινωνικές επιστήμες. Στο παράδειγμα όμως των νεκρών προσφύγων και μεταναστών αυτές οι επιστήμες αρχίζουν να συνομιλούν η μία με την άλλη ώστε να καταλήξουν σε ένα πόρισμα σχετικά με το τι συμβαίνει με αυτά τα πτώματα και ποια είναι η διαχείριση ενός νεκρού σώματος (α)γνώστων στοιχείων από κρατικές και μη, δομές.

Ειδικότερα, στην προκειμένη περίπτωση που αφορά τους νεκρούς πρόσφυγες και μετανάστες, όταν εντοπίζεται κάποιο πτώμα στη θάλασσα ή σε κάποια ακτή είτε από τις αρχές, είτε από τους ψαράδες μεταφέρεται υποχρεωτικά στο νεκροτομείο ενός δημόσιου νοσοκομείου ώστε να πραγματοποιηθεί η ιατροδικαστική εξέταση που απαιτείται. Σε κάθε περίπτωση, δηλαδή ανεξαρτήτως αν το πτώμα βρεθεί με κάποια επίσημα έγγραφα επάνω του όπως διαβατήριο ή ταυτότητα, θα πρέπει ο ιατροδικαστής να εκτελέσει, κατόπιν εισαγγελικής ή ανακριτικής αρχής, νεκροψία και νεκροτομή, εκδίδοντας σχετικό πόρισμα στο πλαίσιο της διερεύνησης των αιτιών θανάτου του νεκρού. Ένα από τα βήματα της κλινικής εξέτασης του νεκρού σώματος, κυρίως όταν είναι αγνώστων στοιχείων ή όταν δεν υπάρχει η παρουσία των συγγενών που να επιβεβαιώνουν τα στοιχεία του νεκρού ή όταν ο νεκρός βρίσκεται σε προχωρημένη σήψη και δεν αναγνωρίζεται, είναι και η λήψη DNA από τον ιατροδικαστή. Όπως μου αναφέρει χαρακτηριστικά ο ιατροδικαστής, ο οποίος διενεργεί τα τελευταία 4 χρόνια τις νεκροψίες και τις νεκροτομές στο νοσοκομείο Μυτιλήνης, «*Θεμιστοκλής: Εγώ το παίρνω το DNA και το στέλνω στην Αθήνα για ανάλυση. Το DNA μπορεί να είναι αίμα, μυς και οστό. Ανάλογα πως είναι ο νεκρός, το πως είναι. Αν είναι ο νεκρός της ίδιας μέρας μπορεί και από το αίμα. Αν είναι περισσότερες μέρες μπορεί να θέλει και μυ και αν είναι περισσότερες οστό. Υπάρχουν νεκροί που δεν αναγνωρίζονται, δεν φαίνονται στο πρόσωπο, είναι αλλοιωμένο το πρόσωπο. Και όταν υπάρχουν αλλοιώσεις δεν μπορείς να πεις με σιγουριά ότι ναι αυτός είναι. Οπωσδήποτε πρέπει να γίνει DNA, το DNA αποδεικνύει.*»

Η διαδικασία της ιατροδικαστικής εξέτασης, η οποία εκτός της νεκροψίας, νεκροτομής περιλαμβάνει και τη λήψη του DNA του νεκρού, τελείται στο νεκροτομείο ενός δημόσιου νοσοκομείου υπό το βλέμμα και τις ιατρικές γνώσεις του ιατροδικαστή. Η “αλήθεια” του νεκρού αποδεικνύεται μέσω του DNA του, ιδίως όταν αναφερόμαστε σε νεκρό αγνώστων στοιχείων και το οποίο είναι το μόνο που μπορεί να περιγράψει τον άγνωστο νεκρό. Πολλές από τις περιπτώσεις των νεκρών προσφύγων έχουν να κάνουν με μη αρτιμελή πτώματα ή με πτώματα σε ιδιαίτερα προχωρημένη σήψη με αποτέλεσμα να έχουν αλλοιωθεί τα χαρακτηριστικά τους και να μην αναγνωρίζονται από συγγενείς ή ακόμα και με οστά τα οποία έχουν ξεβραστεί σε κάποια ακτή. Συνεπώς, σε όλες αυτές τις μεταθάνατες καταστάσεις που μπορεί να βρεθεί ένα πτώμα αγνώστων στοιχείων το DNA είναι ο μόνος αριθμός που μπορεί να δηλώσει, να ταυτοποιήσει με επιστημονική σιγουριά για το ποιος είναι ο νεκρός, ασχέτως με το αν υπάρχουν ή όχι άλλα στοιχεία, δεδομένα που να φανερώνουν πληροφορίες για αυτόν.

Συνεχίζοντας, θα αναφερθώ και σε άλλους αριθμούς οι οποίοι μπορούν να περιγράψουν τα πτώματα των προσφύγων και μεταναστών και είναι αυτοί που εγγράφονται επάνω στα κομμάτια μαρμάρου που βρίσκονται στον τάφο του κάθε νεκρού. Ένας από αυτούς τους αριθμούς, ο οποίος δεν υπάρχει σε όλους τους τάφους των προσφύγων και μεταναστών, είναι η ημερομηνία ενταφιασμού/πνιγμού/εύρεσης του πτώματος. Κι εδώ πάλι οι πληροφορίες που μου δώσανε οι συνομιλητές/τριες μου έρχονται σε μια διαφωνία μεταξύ τους, διότι κάποιοι/ες ισχυρίζονται ότι αυτός αριθμός, η ημερομηνία δηλαδή, δεν αναφέρεται στην ημερομηνία ενταφιασμού του νεκρού, αλλά στην ημερομηνία που πνίγηκε ο νεκρός με την απόκλιση των συν, πλην 5 ημερών. Αυτή η ημερομηνία μπορεί να είναι αυτή που εκτιμάει ο ιατροδικαστής ότι πνίγηκε ο νεκρός, χωρίς πάλι να μπορεί να πει ο ιατροδικαστής με σιγουριά την ακριβή ημερομηνία, παρά να κάνει μια πιθανή εκτίμηση. Άλλοι ισχυρίζονται ότι αυτός ο αριθμός είναι η ημερομηνία που βρέθηκε, εντοπίστηκε το πτώμα και καταγράφηκε από τις αρμόδιες αρχές, λιμενικό σώμα, αστυνομία.

Τέλος, ένας άλλος αριθμός, που δηλώνει τη χρονική περίοδο ζωής του ανθρώπου, είναι η ηλικία του και η οποία εκτιμάται προσεγγιστικά στην περίπτωση των νεκρών προσφύγων, πάλι, από τον ιατροδικαστή. Όσον αφορά την ηλικία των πτωμάτων το

εύρος είναι πάλι αρκετά μεγάλο διότι από τις πληροφορίες που κατάφερα να συλλέξω, γραπτές και προφορικές, οι τιμές των ηλικιών κυμαινόταν από βρέφη 3-4 μηνών μέχρι ηλικιωμένους 75 χρονών. Αυτός ο αριθμός, η ηλικία δηλαδή, αναγράφεται κάποιες φορές επάνω στα μάρμαρα που τοποθετούνται στο μνήμα του νεκρού και κυρίως στα μνήματα των ενταφιασμένων από το 2012 και μετά. Βάσει όμως των λεγόμενων των συνομιλητών/τριών μου οι πιο συνηθισμένες ηλικίες των νεκρών προσφύγων ήταν ανάμεσα στα 20 και στα 30 έτη. Αυτές οι ηλικίες παρατηρούνται από τις αρχές των προσφυγικών-μεταναστευτικών ροών στη Λέσβο, ενώ με το πέρασμα των χρόνων και σε συνδυασμό με την αύξηση των εισερχόμενων αυτών ανθρώπων η ηλικιακή κλίμακα μεταβλήθηκε και τα τελευταία χρόνια συμπεριλαμβάνει βρέφη, παιδιά, νέους, μεσήλικες και ηλικιωμένους.

5.4) Ταυτότητες του νεκρού.

Εδώ θα αναλύσω λίγο παραπάνω τη σημασία αλλά και το πλήθος των ταυτοτήτων που χαρακτηρίζουν ένα νεκρό σώμα που ανήκει σε έναν πρόσφυγα-μετανάστη. Το μεγάλο ενδιαφέρον που παρουσιάζει αυτή η θεματική είναι ότι εμφανίζεται σε πρωτεύοντα ρόλο να επικρατεί η κατεξοχήν ταυτότητα του «λαθρομετανάστη/ες», ενώ η εθνική όσο και η θρησκευτική ταυτότητα εμφανίζονται δευτερεύουσες στο λόγο των συνομιλητών/τριών μου. Λίγο διαφορετικά, οι διακριτές, εξατομικευμένες, προσωπικές ταυτότητες φαίνονται να ακυρώνονται, να απαλείφονται και να αντικαθίστανται από μια γενικευμένη, ομοιογενοποιητική κατηγορία του «Άλλου», της ετερότητας. Την ίδια στιγμή επιμέρους ταυτοποιήσεις υπάρχουν όταν για παράδειγμα γίνεται η διάκριση ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους αναφορικά με την τοποθέτηση των νεκρών σωμάτων των προσφύγων και των μεταναστών μέσα στο χώρο του νεκροταφείου.

Ας δούμε λίγο πιο εστιασμένα τη λέξη ταυτότητα²⁵ η οποία έχει πολλές σημασίες, έννοιες, κατηγορίες, που προσδιορίζονται ως ένα σύνολο στοιχείων τα οποία προσδίδουν

²⁵. Ακολουθώντας τη θεωρία του Lacan, η Fuss προτείνει να δούμε «την ταυτότητα όχι σαν μια κατασκευή ή αποκλειστικά πολιτική, αλλά ως προσωρινή, συγκυριακή» (Fuss, 2006: 548).

συγκεκριμένη υπόσταση σε κάποιο/α άτομο/α ή σε κάποια ομάδα ατόμων. Αυτή η υπόσταση μπορεί να είναι εθνική, πολιτισμική, φυλετική, θρησκευτική, κ.α. Ακόμα, η ετερότητα ενισχύει την ταυτότητα, δηλαδή το Άλλο ως Ίδιο (Ρήγου, 1995: 17). Στην περίπτωση των νεκρών προσφύγων-μεταναστών που είναι ενταφιασμένοι στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα μπορεί κάποιος/α να συναντήσει όλες αυτές τις ταυτότητες οι οποίες αναφέρονται σε αυτούς, αλλά και να διαπιστώσει τη νοηματοδότηση μεταξύ του Εγώ/Εμείς και του/των Άλλου/ων. Ο E. Levinas υποστηρίζει ότι το Εγώ είναι η συνεχής αναζήτηση μιας ταυτότητας που σχηματίζεται μέσα στις μεταβολές, εκεί που ο ίδιος ο Εαυτός μας τρομάζει, διότι το Εγώ αισθάνεται το αποφασισμένο όριο του Άλλου, δηλαδή τη διαφορά μέσα από την οποία ο Άλλος συνεχώς μετατοπίζεται (ό.π: 22-28).

Σχετικά με την εθνική ταυτότητα²⁶ αυτών των νεκρών ανθρώπων ποικίλλει και αυτή, αλλάζει δηλαδή από συνομιλητή/τρια σε συνομιλητή/τρια. Για παράδειγμα, ο Θάνατος, αναφέρεται στους νεκρούς πρόσφυγες-μετανάστες ως οι Πακιστανοί: *«Υπάρχει μια νεκρή ζώνη, άκουσε τώρα, στο νεκροταφείο μέσα όπου απαγορεύεται να ανοίξουν τους τάφους και βάλανε τον Χάρη γιατί είναι οι Πακιστανοί μέσα θαμμένοι, οι μουσουλμάνοι»*.

Σε αυτό το σημείο έχει σημασία η ταυτότητα του νεκρού η οποία καθορίζει τον «επί πληρωμή» ενταφιασμό του. Αυτές οι ταυτότητες θα μπορούσαν να είναι διάφορες όπως η εθνική ταυτότητα που προσδιορίζεται ως ένα σύνολο στοιχείων τα οποία προσδίδουν συγκεκριμένη εθνική υπόσταση σε κάποιο/α άτομο/α ή σε κάποια ομάδα ατόμων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα η εθνική ταυτότητα που αναγράφεται επάνω στις ταφόπλακες που βρίσκονται, όσες βρίσκονται και υπάρχουν, στους τάφους των νεκρών προσφύγων και η οποία είναι αυτή

²⁶. Το εθνικό κράτος, όπως το γνωρίζουμε από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και μετά, απαιτεί μοναδικές και αποκλειστικές ταυτότητες. Το κράτος δημιουργεί Το Άτομο («ά-τομο») που έχει μία ταυτότητα. Παράλληλα, το κράτος χρειάζεται αυτή την ομοιογένεια για να διοικήσει αποτελεσματικότερα την επικράτεια του και για να δικαιώσει την ύπαρξή του (Gellner, 1983). Η μοιραία επικράτηση μιας μοναδικής ταυτότητας οδηγεί αφενός στον τονισμό της διαφορετικότητας αυτών που αποτυγχάνουν να επιβάλλουν τη δική τους ως κυρίαρχη, και αφετέρου σε θεσμικές ή άτυπες διακρίσεις των ποικίλων πληθυσμών. Συνεπώς, η συγκρότηση των σύγχρονων εθνικών κρατών κάνει κοινωνικά και πολιτικά σημαντική τη διαφορά. Τέλος, για τον Smith μια εθνοτική ομάδα είναι ένας διακριτός - βάσει ονόματος - πληθυσμός που μοιράζεται μύθους καταγωγής, ιστορίες και πολιτισμό, ο οποίος διατηρεί μια σχέση με μια συγκεκριμένη γεωγραφικά περιοχή και διακατέχεται από ένα αίσθημα αλληλεγγύης (Smith, 1986: 32).

του ΑΦΓΑΝΟΣ ή του ΑΒΓΑΝΟΣ ή του Α ΓΑΝΟΣ. Το γράμμα φ απουσιάζει από την τελευταία επιγραφή διότι με την πάροδο του χρόνου και λόγω του ότι οι τάφοι βρίσκονται σε εξωτερικό χώρο οι καιρικές συνθήκες ευνοούν το ξεθώριασμα του μαρκαδόρου με τον οποίο αναγράφονται επάνω στα κομμάτια μαρμάρου η εθνική ταυτότητα των προσφύγων, μεταναστών, λαθρομεταναστών, παράτυπων μεταναστών, δίχως χαρτιά μεταναστών. Επάνω σε αυτήν τη διαπίστωση ο Χάρης λέει: «-Χ: Να εδώ είναι ενταφιασμένοι (μου δείχνει με το χέρι του τον χώρο μέσα στο κοιμητήριο που βρίσκονται οι ενταφιασμένοι πρόσφυγες και μετανάστες), όλα έχουν σβήσει, όλα έχουν σβήσει, ας βγάλουν άκρη.

-Ε: Γιατί; Αυτά πώς;

-Χ: Ε, σβήγουν!

-Ε: Με τον καιρό;

-Χ: Ε, βέβαια! Εδώ είναι πόσο καιρό από το '15 (έτος 2015), 11.10.15 λέει.

-Ε: Πέρσι.

-Χ: Πέρσι! Λοιπόν είναι ένας χρόνος, κρατάει ένα χρόνο ο μαρκαδόρος; Τι θα κάνουμε; Αυτήν την δουλειά; Γράψε, σβήσε;».

Από τη πλευρά του, ο Γεράσιμος ο οποίος εργάζεται σε γραφείο τελετών μου αναφέρει, κατόπιν δικής μου ερώτησης, -με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια, ενώ με (Γ) ο Γεράσιμος,: «-Ε: Και εδώ πέρα τι εθνικότητες είναι οι περισσότεροι ενταφιασμένοι;

-Γ: Όλες, όλες! Πέρσι λέγανε ότι έχουν περάσει 85 εθνικότητες από το νησί. Τώρα έρχονται κυρίως μαύροι από ότι βλέπω, Σομαλοί και τα λοιπά. Αλλά η πλειοψηφία που πέρασε ήταν πάρα πολλοί Σύριοι, Ιρανοί και Ιρακινοί, αλλά κυρίως Σύριοι η συντριπτική πλειοψηφία. Μετά όταν χαλάρωσε κάπως από τον Ιανουάριο (του 2016) πιάσαν να έρχονται Πακιστανοί, γέμισε ο κόσμος τέτοιους.»

Ένας άλλος συνομιλητής μου ο Χάρης μου τους περιγράφει σχεδόν όλους τους νεκρούς πρόσφυγες και μετανάστες ως Αφγανούς με μια μικρή εξαίρεση αυτών που υπήρχαν αποδεικτικά στοιχεία που δήλωναν την εθνική ταυτότητα τους και η οποία μπορεί να ήταν Σύριοι, Ιρακινοί, Ιρανοί. Χαρακτηριστικά ο ίδιος, ο οποίος είναι

ενταφιαστής στο συγκεκριμένο κοιμητήριο τα τελευταία έξι χρόνια, μου λέει το εξής: «-*Χάρης: Όλοι αυτοί είναι Αφγανοί! Δεν είναι τώρα, άκουσε με Χριστίνα μην κοιτάς το πρόβλημα που το λένε και το δημιουργούν τώρα, δεν είναι από τώρα, αυτοί είναι όλοι λαθρομετανάστες. Όλα, όλα, όλα αυτά που βλέπεις εκεί πέρα στα φυλάκια είναι λαθρομετανάστες αγάπη μου. Δεν είναι τώρα το πρόβλημα, το πρόβλημα το δημιουργήσαν τώρα αυτοί*».

Στη συνέχεια της κουβέντας που είχα μαζί του ο ίδιος αναφέρεται στο ζήτημα των πολλών εθνικοτήτων, αλλά και της πληρότητας, αφθονίας αυτών στο χώρο του κοιμητηρίου. Με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Χ) ο Χάρης, έπειτα από ερώτησή μου ο ίδιος απαντάει:

«-Ε: Και εδώ στο νεκροταφείο σχετικά με το θάνατο των μεταναστών, πώς το βλέπεις;

-Χ: Έλα να σου πω Χριστίνα, εγώ δεν βλέπω...εγώ βλέπω ανθρώπους, αν το έβλεπα θρησκείες, όταν βλέπω ένα μωρό 12 μηνών μέσα στον τάφο ή 15 ή 7 ή, ή, ή, τι να κάθομαι να εξετάσω, τι εθνικότητα είναι; Αφού έχει γεμίσει εθνικότητες η Μυτιλήνη! Εδώ δεν θα γεμίσει; Εννοείται!».

Παράλληλα, στα λεγόμενα του Χάρη προκύπτει μια άλλη κατηγορία, ταυτότητα της οποίας το νόημα είναι πολιτισμικά και καταστασιακά ορισμένο και χαρακτηρίζει τα νεκρά σώματα των προσφύγων-μεταναστών που είναι ενταφιασμένα στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα και όχι μόνο, και δεν είναι άλλη από αυτή του «λαθρομετανάστη/ες». Η προσφώνηση αυτή είναι μια άλλη εννοιολόγηση μιας μορφής ετερότητας που συχνά συμπεριλαμβάνει τους πρόσφυγες-μετανάστες. Με τον όρο «λαθρομετανάστη/ες» ο Χάρης, όπως και άλλοι συνομιλητές μου, θέλει/ουν να περιγράψει/ουν τους ανθρώπους οι οποίοι μεταναστεύουν λαθραία, κρυφά, παράνομα, μυστικά σε μια άλλη χώρα, στην συγκεκριμένη περίπτωση στην Ελλάδα, και δεν ακολουθούν τις νόμιμες διαδικασίες μετανάστευσης. Ένα απόσπασμα που αναφέρεται σε αυτόν τον όρο είναι από την συνέντευξη με τον Παντελή ο οποίος είναι ιδιοκτήτης γραφείου τελετών και μου λέει ότι: *«Αλλά πάρα πολλοί, ειδικά από τους πρώτους, γιατί τώρα τα τελευταία 1-2 χρόνια αυτό δεν ήταν λαθρομετανάστες, αυτό ήταν ένα...μια απόβαση ρε παιδί μου. Δεν ήταν αυτό το κρυφό, ξέρεις! Αυτό που βγαίνουν κρυφά πριν. Τότε*

φορούσαν πολλά ρούχα γιατί ήταν πως να στο πω, ήταν δηλαδή σκαστοί, ήταν στα κρυφά να 'ρθουν, ενώ τώρα μπαίνουν μέσα στις βάρκες κανονικά, φανερά».

Σχετικά με αυτήν την ταυτότητα του «λαθρομετανάστη/ες» ο Γεράσιμος, που είναι υπάλληλος σε γραφείο τελετών, μου αναφέρει ένα ακόμη στοιχείο το οποίο πηγάζει από το ίδιο το κράτος και μου διηγείται ένα περιστατικό που έζησε. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι ο επίσημος όρος είναι «παράτυποι μετανάστες», αλλά ο κυρίαρχος ιθαγενής από χαμηλόβαθμους αστυνομικούς, μέσα μαζικής ενημέρωσης, πολιτικούς της άκρας δεξιάς, και μέρος του εντόπιου πληθυσμού είναι «λαθρομετανάστες». Πιο συγκεκριμένα, ο Γεράσιμος μου λέει: *«Πολλοί κατεβαίνουν από τον Μόλυβο από τον άλλο τον δρόμο, όχι μόνο από αυτόν για Μανταμάδο, παιδάκια να κουβαλάνε, ένα να το σέρνουν με μια χαρτόκουτα το άλλο να το έχει στην πλάτη και όλοι αυτοί ήταν λαθρομετανάστες. Αυτά τα κουλτουριάρικα, τα καινούργια, ξέρεις που λένε και τα λοιπά αυτά είναι...γιατί εγώ πήγα αυτόφωρο, γιατί όταν γυρίζαμε με τη γυναίκα μου, δηλαδή έπρεπε να είσαι σκυλί για να μην συγκινηθείς να βλέπεις τα παιδάκια. Είχαμε πάρει ψωμιά και μπουκάλια νερό και όπου βλέπαμε παρέα έτσι 5-10 άτομα με μωρά τους δίνανε ψωμί και νερό. Αλλά έτσι που πηγαίναμε βλέπουμε μια κοπέλα με έναν άνδρα ήταν ζευγάρι και ήταν και οι δύο χλωμοί προφανώς από αφυδάτωση και σταματάμε. Αυτοί μιλούσαν λίγα αγγλικά και μας λένε θα μας πάτε λίγο πιο κάτω γιατί η παρέα μας είναι πιο κάτω και λέω ναι, γιατί ήταν πολύ απλό και δεν είχε δημιουργηθεί ποτέ κάποιο θέμα και ούτε ξέραμε τι σημαίνει λαθρομετανάστης και αυτά και τους βάζουμε για να τους πάμε παρακάτω. Παρακάτω όμως ήταν η αστυνομία και με σταματάει και μου λένε ποιοι είναι αυτοί και με πιάνουν για διακίνηση λαθρομεταναστών. Αυτή είναι η κατηγορία! Κατάσχεση του αυτοκινήτου και με βάζουν εμένα στη κλούβα και με πάνε στην ασφάλεια. Κατάλαβες; Νόμος του κράτους είναι, όχι για αυτούς ειδικά, αλλά για οποιονδήποτε λαθρομετανάστη».*

Μια άλλη ταυτότητα που προέκυψε από την επιτόπια έρευνα είναι αυτή της θρησκευτικής ταυτότητας, μέσω της οποίας αρκετοί συνομιλητές/τριες μου απευθύνονται στους νεκρούς πρόσφυγες-μετανάστες για να τους περιγράψουν. Αυτή η ταυτότητα βέβαια, δηλώνει από τη μία μεριά την θρησκευτική ταυτότητα των ίδιων των συνομιλητών μου, είναι αυτό-αναφορική, ενώ από την άλλη, μέσω του έτερο-προσδιορισμού δηλώνει την θρησκευτική ταυτότητα των νεκρών προσφύγων-

μεταναστών. Με άλλα λόγια, βάσει πεποιθήσεων που έχουν κοινωνικά διαμορφωθεί και υιοθετούν, αντιλαμβάνονται συνειδητά ή ασυνείδητα οι συνομιλητές/τριες μου, η θρησκευτική ταυτότητα του Εγώ/Εμείς των συνομιλητών/τριών μου είναι αυτή του ότι είναι/είμαστε «Χριστιανός/οί» και ότι ο/οι Άλλος/οι είναι «Μουσουλμάνος/ου». Ο Θάνος χαρακτηριστικά μου περιγράφει ένα συμβάν, όταν είχε πάει μια φορά να περισυλλέξει κάποια πτώματα από ένα ναυάγιο που είχε γίνει κοντά στην περιοχή Πάμφιλα και μου λέει το εξής: *«Θα πεθάνω και δεν θα φύγουν από τα μάτια μου! 18 πτώματα δεν ήταν πνιγμένα καταρχήν, ήταν παγωμένα. Έτσι ήταν όλοι! (Μου δείχνει τα χέρια του να είναι σηκωμένα και ανοιχτά να κοιτάνε προς τα πάνω σαν να περιμένουν κάτι από το Θεό, από τον ουρανό). Να βλέπεις έναν άντρα δυο μέτρα να είναι έτσι, να κάθεται! (Η ίδια εικόνα με πάνω). Γιατί είναι και μουσουλμάνοι και βλέπουν τον Θεό τους, αυτοί είναι χειρότεροι από εμάς (εννοεί τους χριστιανούς).* Με αφορμή ένα άλλο περιστατικό, που μου λέει πάλι ο ίδιος δηλώνει, φανερώνει μια κανονικότητα, μια φυσιολογικότητα ως προς τη σωστή ταφή των πτωμάτων στον χώρο, αλλά όπως ορίζει και αρμόζει το τυπικό ταφικό τελετουργικό των χριστιανών, *«-Θάνος: Ήταν μεγάλο σόι και τα πτώματα τα θάψανε κανονικά. Αφού ήταν χριστιανοί τους θάψανε κανονικά στα μνήματα τα δικά μας στη δεύτερη θέση».*

Όσον αφορά τη θρησκευτική ταυτότητα των νεκρών προσφύγων και μεταναστών ο Θεμιστοκλής, που είναι ο ιατροδικαστής του δημόσιου νοσοκομείου Μυτιλήνης, μου επισημαίνει μια άλλη πτυχή της, την οποία δεν την είχα σκεφτεί προηγούμενως, και είναι αυτή των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων που μπορεί να φέρουν επάνω στο σώμα τους ή και μαζί τους οι νεκροί. Μετά από δική μου ερώτηση, με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Θ) ο ίδιος και μου λέει, με μια δόση έλλειψης σιγουριάς, ότι:

«-Ε: Οι περισσότεροι από αυτούς που ερχόντουσαν ήταν μουσουλμάνοι;

-Θ: Υπήρχαν και μουσουλμάνοι και χριστιανοί και κρυπτοχριστιανοί. Οι κρυπτοχριστιανοί είναι χριστιανοί αλλά δεν θέλουν να το δείξουν.

-Ε: Αυτό εσείς μπορείτε να το αναγνωρίσετε κάπως;

-Θ: Όχι, όχι δεν μπορείς να το αναγνωρίσεις. Εντάξει, οι μουσουλμάνοι έχουν το Κοράνι ή κάποιος μπορεί να είχε κάποιο σταυρό τατουάζ. Υπήρχαν και άνθρωποι που

αναγνωριστήκαν από τα τατουάζ, που βρεθήκαν δηλαδή! Εντάξει τις θρησκείες δεν μπορείς να τις ξέρεις, ότι τι θρησκεία είναι ο καθένας».

Πάντως, όποιες και να είναι οι σκέψεις των συνομιλητών/τριών μου γύρω από το θέμα της θρησκευτικής ταυτότητας του νεκρού, επιμένουν πως θα έπρεπε να μας απασχολεί περισσότερο «το τι πρέπει να κάνουμε από τη στιγμή που έχουμε πολλούς νεκρούς οι οποίοι πρέπει να ενταφιαστούν ανεξαρτήτως θρησκευύματος, διότι μυρίζουν και πίνουν χώρο». Ο Βασίλης, ο οποίος δουλεύει σε γραφείο τελετών μου τονίζει, αστειευόμενος, το εξής: *«Έεε, έτσι όχι επειδή είναι χριστιανοί ή μουσουλμάνοι, αυτό δεν παίζει κανέναν ρόλο, τώρα τρίχες κατσαρές. Τι θα πει τώρα μουσουλμάνος, τι θα πει χριστιανός, που θα τον πας τον άνθρωπο; Να τον αφήσεις απ' έξω επειδή είναι μουσουλμάνος, δεν θα τον θάψεις; Απλούστατα δεν έχει σταυρό. Δεν βάζεις σταυρό, όπως δεν βάζουν σταυρό οι ιεχωβάδες. Το κατάλαβες τι γίνεται; Δηλαδή σε έναν πόλεμο που γίνεται και σκοτώνονται οι στρατιώτες ξέρεις εσύ αν είναι χριστιανός ή μουσουλμάνος (γέλια). Όλα αχταρμάς εκεί πέρα! Τι μουσουλμάνος, τι χριστιανός, τι ιεχωβάδες, πάντως τους θάβουν, το ίδιο πράγμα είναι, δεν είναι το ίδιο πράγμα; Τι τα ψάχνεις μωρό μου; Άλλο παπαευαγγέλιο είναι αυτό! Είναι ένα νεκρό σώμα πρέπει να θαφτεί, τέλος. Τι μουσουλμάνος, τι χριστιανός, τι...; Απλούστατα δεν θα τον βάλουν στον χώρο που βάζουν τους χριστιανούς. Θα ανοίξουν ένα λάκκο να τον βάλουν μέσα και τέλειωσε. Τι θα ζυπνάνε το βράδυ και θα λένε ο ένας στον άλλον εγώ είμαι χριστιανός ή εγώ είμαι μουσουλμάνος; (γέλια)... Μέχρι να τον πάνε στο νοσοκομείο, να τον τακτοποιήσουν, να του ρίξουν τα φάρμακα, τα αυτά όλα, ήταν και τα άτομα τα οποία ήταν σε σήψη, τα οποία βρώμαγε ο τόπος....Πώς δεν μυρίζει; Και πάλι και τα φάρμακα που ρίχνεις άμα είναι πολύ καιρό μέσα πάλι μυρίζει. Αυτά κάνουν δουλειά αλλά για 1-2 μέρες άντε 3, αλλά άμα είναι μια εβδομάδα, 15-20 μέρες μέσα τι να του κάνει το φάρμακο μετά; Κατάλαβες; Για αυτό πέρσι είχαν πρόβλημα επάνω (εννοεί στο νεκροτομείο) και πήγαιναν και τους θάβανε».*

Κεφάλαιο 6: Μνήμη, νεκρό σώμα και θάλασσα.

Η ΘΑΛΑΣΣΑ²⁷

Ἡ θάλασσα εἶναι σὰν τὸν ἔρωτα:
μπαίνεις καὶ δὲν ξέρεις ἂν θὰ βγεῖς.
Πόσοι δὲν ἔφαγαν τὰ νιάτα τους –
μοιραῖες βουτιές, θανατερές καταδύσεις,
γράμπες, πηγάδια, βράχια ἀθέατα,
ρουφήχτρες, καρχαρίες, μέδουσες.
Ἄλιμονο ἂν κόψουμε τὰ μπάνια
Μόνο καὶ μόνο γιατί πνίγηκαν πεντέξι.
Ἄλιμονο ἂν προδώσουμε τὴ θάλασσα
Γιατὶ ἔχει τρόπους νὰ μᾶς καταπίνει.
Ἡ θάλασσα εἶναι σὰν τὸν ἔρωτα:
χίλιοι τὴ χαίρονται – ἓνας τὴν πληρώνει.

6.1) Απουσία ὕλης-Μνήμη σώματος.

Αφορμή για τη συγγραφή αυτού του υπο-κεφαλαίου υπήρξε η συνάντηση που είχα με τον τελευταίο συνομιλητή μου τον Παντελή, ο οποίος είναι ιδιοκτήτης γραφείου τελετών και ασχολείται με αυτό το επάγγελμα από το 1999. Ο Παντελής είναι 50 ετών, παντρεμένος και έχει εμπλακεί με το θέμα των νεκρών προσφύγων και μεταναστών από την αρχή των προσφυγικών-μεταναστευτικών εισροών στη Λέσβο, περίπου από το 2000, λόγω του ότι δούλευε τότε σε ένα γραφείο τελετών το οποίο ήταν το μοναδικό που είχε ασχοληθεί με την περισυλλογή και τον ενταφιασμό των νεκρών προσφύγων και μεταναστών. Ο Παντελής λοιπόν, ήταν ένας από τους βασικούς υπαλλήλους που πηγαίνανε και περισυλλέγανε τα πτώματα από τις ακτές, αλλά και μέσα από τη θάλασσα. Επάνω στην κουβέντα μας ο ίδιος μου περιέγραψε μια εικόνα σχετικά με τη θάλασσα, το «σώμα», την ύλη, τη μνήμη, τα δύσβατα σημεία που υπήρχαν πτώματα, την οποία

²⁷ . Ποίημα του 1962 από τον Ντίνο Χριστιανόπουλο ψευδώνυμο του Κωνσταντίνου Δημητριάδη, ο οποίος είναι γνωστός ποιητής, πεζογράφος, φιλόλογος και κριτικός από τη Θεσσαλονίκη.

πραγματικά δυσκολευόμουν να την φανταστώ, πόσο μάλλον να συνειδητοποιήσω την πραγματική της διάσταση. Χαρακτηριστικά μου λέει ο Παντελής μετά από δική μου ερώτηση-παρότρυνση, παραθέτω το απόσπασμα από την συνέντευξη, με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με το (Π) ο Παντελής:

«-Ε: Ναι, κατάλαβα. Εντάξει και εσείς τώρα είχατε πετύχει φαντάζομαι και πολύ δύσκολες περιπτώσεις.

-Π: Ναι! Με άτομα σε πολύ προχωρημένη σήψη, λιωμένοι, λιωμένοι τελείως από τη θάλασσα και φαγωμένοι από τα ψάρια.

-Ε: Ναι, οπότε αυτοί δεν ήταν αρτιμελής;

-Π: Όχι! Μια φορά θυμάμαι μέσα σε ένα παντελόνι, το είχε ξεβράσει η θάλασσα, μέσα σε ένα παντελόνι ήταν λεκάνη, η λεκάνη του ανθρώπου, τα μπούτια και ένα κομμάτι από τη σπονδυλική στήλη τόσο (μου δείχνει με τα χέρια του περίπου 20-30 εκατοστά). Ο άλλος άνθρωπος έλειπε, ήταν εξαφανισμένος και ήταν άσπρα τα οστά σαν το χαρτί. Ποιος ξέρει πόσους μήνες θα ήταν μέσα στη θάλασσα!

-Ε: Και το παντελόνι όμως υπήρχε;

-Π: Ναι, το παντελόνι. Και μέσα τα οστά ήταν στο παντελόνι, δεν είχε γίνει ο διαχωρισμός. Δηλαδή βαστούσαν μέσα στις ξέρες (μου δείχνει τα μπατζάκια στο παντελόνι του). Δύο μπούτια, η λεκάνη και ένα κομμάτι από τη σπονδυλική στήλη τόσο! Ναι, και θυμάμαι όταν το πήγαμε στο νεκροτομείο μας λέει ο ιατροδικαστής τι να το κάνουμε τούτο, τι να...και πήγαμε και το θάψαμε και αυτό στον Άγιο Παντελεήμονα».

Βάσει της περιγραφής του Παντελή για τα μέλη ενός σκελετού, όπως μπούτια, λεκάνη, σπονδυλική στήλη και κατ' επέκταση τα οστά ενός πρώην ζωντανού σώματος θα μπορούσαν να αποτελούν μια μορφή εκταφής²⁸ του λιωμένου-φαγωμένου νεκρού σώματος από το νεκροταφείο της θάλασσας. Στην ελληνική παράδοση το «πρώτο αντίκρισμα» γίνεται μέσω της εκταφής του νεκρού, η στιγμή της εκταφής μπορεί να είναι

²⁸. Παρά την περιορισμένη ενασχόληση με τον υλικό πολιτισμό, ξεχωριστή έμφαση φαίνεται να έχει δοθεί στην πρακτική της εκταφής με αποτέλεσμα πολλές και συχνά αντιθετικές ερμηνείες. Ο Danforth είδε τη διαδικασία αυτή ως έναν τρόπο άρνησης και μερικής νίκης απέναντι στην εμπειρία του θανάτου (Danforth, 1982).

για τον ίδιο τον εκταφέα μια στιγμή αποσταθεροποίησης της ψυχικής του ηρεμίας όταν βρίσκει τον νεκρό «αγνώριστο», λόγω της πλήρους αποσύνθεσης της σάρκας του (Σερεμετάκη, 1994: 336). Στο συγκεκριμένο παράδειγμα που μου αναφέρει ο Παντελής δεν φαίνεται να συμβαίνει κάτι τέτοιο, δηλαδή να προκαλείται μια σύγχυση στον ίδιο από το πρώτο αντίκρισμα στη θέα ενός σκελετού ο οποίος δεν είναι αρτιμελής από οστά. Αλλά μέσω της περιγραφής του ο Παντελής δείχνει να απορεί για το ποια πρέπει να είναι η τύχη αυτού του λειψού σκελετού και η οποία εν τέλει καταλήγει να είναι η ίδια με των άλλων νεκρών προσφύγων-μεταναστών, δηλαδή να (ξανά)θαφτεί στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα.

Όταν ο Παντελής μου περιέγραφε αυτήν την εικόνα ένα από τα πολλά που σκεφτόμουν ήταν ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση αλλά και όχι μόνο, δεν μπορούμε να μιλάμε για σώμα ή για σώματα. Εδώ το σώμα ή τα σώματα δεν υφίσταται ούτε καν σαν υλικότητα, πόσο μάλλον σαν ταυτότητα. Για τον Goffman το σώμα διαμεσολαβεί τη σχέση ανάμεσα στην ταυτότητα του εαυτού και την κοινωνική ταυτότητα του υποκειμένου (Μακρυγιάννη, 2004: 34). Πώς γίνεται λοιπόν να μιλάει κάποιος για σώμα όταν αναφέρεται σε μεμονωμένα μέλη ενός πρώην σώματος; Νομίζω ότι αυτό που υποστηρίζει η Sarah Green στο άρθρο της «*Απούσες λεπτομέρειες: Οι Διεθνικές Ζωές των χωρίς έγγραφα Νεκρών Σωμάτων στο Αιγαίο*» στον συλλογικό τόμο «*Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα: Διαβάσεις και Μελέτες Συνόρων*» είναι ότι τα νεκρά σώματα των μεταναστών-προσφύγων ανήκουν επί της ουσίας στο πουθενά. Η Green μιλάει για νεκρά σώματα τα οποία δεν μπορούν να ενταχθούν κάπου «εδώ», παρά μόνο στο πουθενά, δεν έχουν καμία αξία, άρα και καμία θέση στο «εδώ», αλλά στο κάπου «αλλού» (Green, 2012: 133-158). Μέσα από την κουβέντα που είχα με τον Παντελή και όχι μόνο, και μέσω των παραδειγμάτων που μου παρέθεσε ο ίδιος και οι υπόλοιποι/ες συνομιλητές/τριες μου, τα οποία δεν τα αναφέρω όλα εδώ, συνειδητοποίησα ότι, αντιθέτως με την Green, δεν υπάρχει η έννοια του σώματος ως ολότητα, ως υλικότητα, αλλά ως τμήματα-μέλη ενός πρώην σώματος, άρα δεν γίνεται να υπάρχει και η έννοια του πουθενά, του κάπου «εδώ» ή του κάπου «αλλού». Τα διάφορα μέλη-μέρη του σώματος προσλαμβάνουν συγκεκριμένο νόημα (Αθανασίου, 2011: 177). Η παραμόρφωση αυτή του σώματος δείχνει να έχει ένα βαθύτερο νόημα (ό.π.: 253). Δηλαδή, το υποτιθέμενο σώμα στο οποίο, λογικά, θα έπρεπε να ανήκουν τα μπούτια, η

λεκάνη, η σπονδυλική στήλη έχει μετατραπεί σε κάτι άλλο το οποίο δεν είναι σώμα πλέον, αλλά είναι μια μνήμη σώματος, θυμίζει κάτι σαν σώμα, φέρει χαρακτηριστικά σώματος. Και δεν θυμίζει ένα οποιοδήποτε σώμα, αλλά ένα ανθρώπινο σώμα. Η μνήμη είναι ιστορίες, όχι μόνο μία ιστορία. Η μνήμη είναι μια ενεργητική διαδικασία ανακατασκευής με βάση τα ίχνη ή τα σύμβολα του παρελθόντος και η οποία αποτελεί την προσπάθεια αναζήτησης νοήματος (Μπενβενίστε-Παραδέλλης, 1999: 11-33). Ακόμα, θα μπορούσε κάποιος/α να κάνει την σκέψη ότι, λόγω του παντελονιού, το οποίο θεωρείται συνήθως ανδρικό ρούχο, τα οστά που βρέθηκαν μέσα του θα αποτελούσαν μέρος ενός υπόλοιπου ανδρικού σώματος.

Για τον Μ. Φουκώ ο νεωτερικός άνθρωπος είναι ένα ζώο το οποίο η πολιτική του θέτει υπό αμφισβήτηση την ίδια του την ύπαρξη ως έμβιου όντος (Φουκώ, 1980: 143). Η S. Bordo θεωρεί ότι το σώμα στη δυτική φιλοσοφία είναι ο μη εαυτός, το ταπεινό υλικό που θεμελιώνει τον εαυτό στο εγκόσμιο πεδίο της ύπαρξης. Το σώμα είναι το ταπεινότερο, το πιο εξαχρειωμένο, το εμπόδιο στην ολοκλήρωση του εαυτού (Αθανασίου, 2011: 333). Η J. Butler ισχυρίζεται ότι το σώμα δεν έχει οντολογική υπόσταση εκτός των κοινωνικών πρακτικών και πολιτικών ρυθμίσεων που το συγκροτούν μέσα στο πλαίσιο της ετεροκανονιστικής και έμφυλης ιεραρχίας. Το σώμα υλοποιείται, παίρνει τη μορφή μέσω της οποίας αξιοδοτείται η υλικότητά του, μέσα από τις απαρνήσεις και τις απώλειες που επιτάσσει η υλοποίηση εκ μέρους του των ηγεμονικών ιδεωδών, αντιλήψεων (Butler, 1993: 28-32). Με άλλα λόγια, η υλικότητα είναι αυτή που αποτελεί ένα κατεξοχήν παραγωγικό αποτέλεσμα σχέσεων εξουσίας, κάτι το οποίο δεν παρατηρείται να υφίσταται στο παράδειγμα και στα λεγόμενα του Παντελή με τα νεκρά σώματα των προσφύγων και μεταναστών. Οι περιθωριακές και ασθενείς ομάδες, οι «Άλλοι» δηλαδή, περιλαμβάνονται στην τάξη της κοινωνίας μέσω της διαδικασίας του θανάτου τους και κατ' επέκταση της εξόντωσής τους, του αφανισμού τους.

Συνεπώς, φαίνεται ότι κάποιες φορές δεν είναι δυνατό να μιλάμε για σώμα-σώματα, αλλά ούτε για μη σώμα-σώματα, είναι μια ενδιάμεση κατάσταση η οποία μπορεί να μας διηγηθεί, ίσως, την διαδικασία της αποσύνθεσης και τον τρόπο θανάτου αυτού του ημι-σώματος. Του σώματος δηλαδή που έχει ασαφή όρια, του αβέβαιου, δεν

υπάρχει πλέον η σταθερότητα και το δεδομένο που το χαρακτηρίζει (Μακρυνιώτη, 2004: 15). Μιλάμε λοιπόν για πολλαπλά νοήματα του σώματος, αλλά και για πολλαπλά σώματα που χαρακτηρίζονται από ένα φάσμα διαφορετικότητων, η οικουμενική έννοια, κατηγορία σώμα χάνεται, διαλύεται και αντικαθιστάται από μια ρευστή και ανοιχτή σωματοποίηση η οποία στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι με τη μορφή της οστεοποίησης. Επίσης, αυτή η ενδιάμεση κατάσταση της μεταβολής, αλλαγής του σώματος δηλώνει και τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει η θάλασσα, το υγρό αυτό στοιχείο, με τους (μικρο)οργανισμούς που κατοικούν στο εσωτερικό της η οποία, όπως λέει ο Παντελής, σε λιώνει, σε τρώνε τα ψάρια και προκύπτει αυτό το ημι-σώμα, αυτή η μνήμη μιας γνώριμης υλικότητας.

Οι θαλάσσιοι μικροοργανισμοί οι οποίοι περιέχονται σε μεγάλους αριθμούς στο θαλάσσιο περιβάλλον είναι υπεύθυνοι για την υγεία των θαλασσών και των ωκεανών, διαμορφώνουν τη χημεία της θάλασσας και της ατμόσφαιρας. Με άλλα λόγια, ελέγχουν τη βιοχημεία του κόσμου στον οποίο κατοικούμε, είναι οι διαχειριστές του πλανήτη μας, διότι μέσω διάφορων διεργασιών που ακολουθούν μετατρέπουν τα σώματα των επίγειων οργανισμών σε στοιχειώδεις ουσίες όπως είναι ο ατμοσφαιρικός άνθρακας, το άζωτο, ο φώσφορος και το θείο διοχετεύοντας ένα μεγάλο μέρος τους στα ανώτερα τροφικά επίπεδα, που διαφορετικά θα χανόταν (Helmreich, 2009: 1-8). Εν ολίγοις, οι θαλάσσιοι μικροοργανισμοί ως πτωματοφάγοι συμβάλλουν στην αποσύνθεση των πτωμάτων, είναι αποικοδομητές της νεκρής ύλης, τα οποία πτώματα στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι τα νεκρά σώματα των προσφύγων και μεταναστών, και παράγουν μέσα από την τροφή τους ουσίες χρήσιμες για την εύρυθμη λειτουργία του πλανήτη.

Εκτός από τους θαλάσσιους οργανισμούς που συμβάλλουν στην πλήρη αποσύνθεση ενός σώματος, από ότι φαίνεται ο χρόνος είναι μια ακόμη παράμετρος που συμμετέχει ενεργά στον διαχωρισμό της σάρκας από τα οστά. Είχα διαβάσει κάπου ότι ο χρόνος είναι το παιδί του θανάτου, αλλά και της μεταθανάτιας διαδικασίας (Ρήγου, 1993: 226). Χαρακτηριστικά ο συνομιλητής μου, ο Παντελής, αναρωτιέται πόσους μήνες θα βρισκόταν το συγκεκριμένο ημι-σώμα μέσα στη θάλασσα ώστε να διαχωριστεί η σάρκα από τα οστά αλλά και ο ίδιος ο σκελετός να διαμελιστεί στα διάφορα μέλη του. Ο ρυθμός της σήψης του σώματος εξαρτάται από περιβαλλοντικούς παράγοντες, όπως είναι η

θερμοκρασία, η υγρασία, ο αέρας, το νερό, το θαλασινό νερό, αλλά και από την ίδια την αιτία που προκάλεσε το θάνατο. Ο χρόνος δηλαδή που απαιτείται για να διαλυθεί πλήρως ένα πτώμα ποικίλλει ανάλογα με τις συνθήκες του περιβάλλοντος και ακόμη με το αν το πτώμα έχει ταφεί ή αν έχει αφεθεί εκτεθειμένο πάνω στη γη ή μέσα στο νερό για να σαπίσει.

Στα πλαίσια της θανατοπολιτικής και της κουλτούρας του τρόμου που ασκούνται πάνω στα νεκρά σώματα και στα νεκρά ημι-σώματα των προσφύγων και μεταναστών, μου γεννιούνται σκέψεις, απορίες σχετικά με το ημι-σώμα ότι, ταυτόχρονα με την μη υλικότητά του, δεν μπορεί να γίνει και λόγος για τον θρήνο, για το κλάμα, για το πένθος. Αυτομάτως δηλαδή, οι έννοιες αυτές είναι ανέφικτες. Πώς μπορεί κάποιος να θρηνήσει τα κόκαλα από δύο μπούτια; Ή να κλάψει για μια ανθρώπινη λεκάνη; Γίνεται να πενήσει κάποιος μια σπονδυλική στήλη; Ή πόσο μάλλον να πενήσει τα 20 εκατοστά από μια σπονδυλική στήλη. Αξίζουν τον θρήνο 15-20 σπόνδυλοι μιας ραχοκοκαλιάς; Παρόλο που κάποιος ξέρει ή έστω θεωρεί ότι ξέρει, ότι ανήκουν σε κάποιον άνθρωπο αγνώστων στοιχείων ο οποίος πνίγηκε και ξεβράστηκε σε κάποια ακτή. Στην περίπτωση των νεκρών προσφύγων και μεταναστών ο μη θρήνος, το μη πένθος φαίνεται να συνδέεται με το γεγονός ότι δεν υπάρχουν εκείνοι, δηλαδή οι συγγενείς, φίλοι του νεκρού, που να μπορούν να ανασυνθέσουν, να ανασυστήσουν την εικόνα, το σώμα του/ης εκλιπόντος. Σχετικά με το θέμα του θανάτου, των εξαφανισμένων νεκρών, της αναζήτησής τους από τους συγγενείς τους και της μετακομιδής τους μιλάει ο A. Robben στην έρευνα που πραγματοποίησε στην περιοχή της Αργεντινής για την κρατική τρομοκρατία στον κόσμο των νεκρών²⁹. Ενώ για τους/ις υπόλοιπους/ες που δεν τον/ην γνώριζαν τον/ην νεκρό/ή, όπως είναι ο Παντελής ή ο ιατροδικαστής, πράγματι, δεν είναι παρά ένα οστό ή μια μάζα κάποιων οστών. Ταυτόχρονα, όπως μου αναφέρει και ο Παντελής, δημιουργούνται δύο σώματα, δύο άνθρωποι, ο «εδώ» άνθρωπος που βρέθηκαν τα οστά των ποδιών του, η λεκάνη του και ένα μέρος της σπονδυλικής του στήλης και ο «άλλος» άνθρωπος ο οποίος λείπει, εξαφανίστηκε, τον έλιωσε η θάλασσα.

Παράλληλα, όπως επισημαίνει και η Ν. Σερεμετάκη στο βιβλίο της *«Η τελευταία*

²⁹ . Βλέπε στο βιβλίο *Περί Θανάτου: Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, επιμέλεια Δ. Μακρυγιώτη, το σχετικό άρθρο «Κρατική τρομοκρατία στον κόσμο των νεκρών: Εξαφάνιση και μετακομιδή στην Αργεντινή», σελ: 291-310.

λέξη. Στις Ευρώπης τα άκρα: Διαίσθηση, θάνατος, γυναίκες», σχετικά με το θέμα της ταφής και της εκταφής στην ελληνική επικράτεια αντλώντας στοιχεία από την περιοχή της Μάνης, είναι η σκιά του νεκρού κατά το άνοιγμα του τάφου ώστε να πραγματοποιηθεί η εκταφή. Ειδικότερα, η ίδια ισχυρίζεται ότι η σκιά του νεκρού σώματος φέρει έναν εικονικό συσχετισμό με την προηγούμενη κοινωνική ταυτότητα του νεκρού αλλά και μια γνώριμη αίσθηση με το παρελθόν, με τον «ολόκληρο νεκρό». Άλλωστε, όπως προανέφερα, μέσω της εκταφής αυτών των οστών από το νεκροταφείο της θάλασσας ο Παντελής δεν μπορεί να ανασυνθέσει τον πρώην ολόκληρο νεκρό, απουσιάζει η κοινωνική ταυτότητα του νεκρού. Με άλλα λόγια, από τη μια η σκιά δείχνει ότι υπάρχει μια χρονική σχέση μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος και ταυτόχρονα, απεικονίζει τον διαχωρισμό της σάρκας από τα οστά του νεκρού. Επίσης, η σκιά είναι σκούρη, σκοτεινή και έρχεται σε αντίθεση με τα «λευκά», εξαγνισμένα οστά³⁰ (Σερεμετάκη, 1994: 337). Στο παράδειγμα που μου ανέφερε ο Παντελής φαίνεται ότι δεν υπάρχει αυτή η σκιά μιας και τα οστά του νεκρού δεν βρίσκονταν μέσα σε κάποιον λάκκο θαμμένα, αλλά απεναντίας ήταν ήδη σε εξωτερικό χώρο, ήταν σε μια ακτή. Το χρώμα των οστών όμως, ήταν άσπρο σαν χαρτί λόγω του ότι τα οστά βρίσκονταν πολύ καιρό μέσα στη θάλασσα και τα οποία κατέληξαν να ξεβραστούν σε μια ακροθαλασσιά. Ο Παντελής, όπως και ο κάθε εκταφέας, με το να συλλέγει και να τακτοποιεί τα οστά, δημιουργεί το «δεύτερο σώμα» του νεκρού. Στην συγκεκριμένη περίπτωση όμως, ο Παντελής δεν κατάφερε να δημιουργήσει ένα «δεύτερο σώμα» του νεκρού, διότι η περισυλλογή των οστών ήταν ενός μισού ανθρώπου, μιας και ο υπόλοιπος, ο άλλος άνθρωπος ήταν εξαφανισμένος. Συνεπώς, κατασκεύασε ένα δεύτερο ημι-σώμα το οποίο είχε χαρακτηριστικά, μέλη από ένα πρώην ολόκληρο ανθρώπινο σώμα.

Όσον αφορά το παράδειγμα του Παντελή και όχι μόνο, οι εικόνες αυτές συγκεντρώνουν όλα τα (πολυ)σημικά στοιχεία της αγροτικής, της θανατολογικής εσωτερικοποίησης, τις πολικότητες μεταξύ της ταφής-εκταφής, της σάρκας-οστών, του

³⁰ . Στην έρευνα που πραγματοποίησε ο Danforth σε ένα ορεινό χωριό της ηπειρωτικής Ελλάδας διαπίστωσε ότι για τους κατοίκους της Ποταμιάς, τα λευκά οστά που απομένουν αποτελούν σημάδια της ψυχικής άφιξης στον παράδεισο και συγχώρεσης των αμαρτιών, ενώ σηματοδοτούν το τέλος της μεθοριακής περιόδου για το πτώμα, την ψυχή και τους πενθούντες με το οστεοφυλάκιο να συμβολίζει την απόλυτη ενσωμάτωση στον κόσμο των νεκρών (Danforth, 1982: 33-37, 55-66).

υγρού-ξηρού, του θερμού-ψυχρού, του μέσα-έξω, του πάνω-κάτω. Πιο συγκεκριμένα, η Σερεμετάκη αναφέρει ότι στην γεωργία, οι πέτρες είναι για τη γη ό,τι είναι τα οστά για τη σάρκα στην εκταφή. Ο διαχωρισμός αυτός της πέτρας από τη γη και των οστών από τη σάρκα είναι πράξεις κάθαρσης. Η απομάκρυνση της πέτρας από τη γη είναι μια ενέργεια, μια κίνηση προς τα επάνω η οποία μετασχηματίζει την πέτρα από ένα απλό αντικείμενο σε πολιτισμικό τεχνούργημα. Επίσης, ο διαχωρισμός των πετρών από τη γη συμβολίζει μια διχοτόμηση από το ξερό στο υγρό. Αυτή η διαφοροποίηση του ξηρού από το υγρό παρατηρείται να συμβαίνει και στην εκταφή, όταν γίνεται ο διαχωρισμός των οστών από τη σάρκα. Ακριβώς όπως ένας οικοδόμος χτίζει έναν τοίχο από πέτρες, έτσι και ο εκταφείας χτίζει με την προσεκτική συναρμολόγηση των οστών ένα «νέο σώμα» (Σερεμετάκη, 1994: 364). Για ακόμη μια φορά, στο παράδειγμα που αναφέρει ο Παντελής κάτι τέτοιο φαίνεται να συμβαίνει με την περισυλλογή των ξηρών οστών τα οποία περισυλλέγονται από το υγρό περιβάλλον που επικρατεί σε μια ακτή. Από την άλλη όμως, φαίνεται κιόλας ότι ο Παντελής δεν μπορεί να δημιουργήσει με τα οστά που βρήκε ένα «νέο σώμα» κάτι που του το επιβεβαιώνει και ο ιατροδικαστής όταν τον παραπέμπει να το θάψει ξανά, αυτή τη φορά όμως στο χώμα, μέσα στη γη.

Τέλος, στην ελληνική κουλτούρα, το κεφάλι και το πρόσωπο θεωρούνται τα κέντρα του σώματος και οι τόποι προέλευσης του εαυτού (Σερεμετάκη, 1994: 340). Εδώ για ακόμη μια φορά, όπως και σε άλλα παραδείγματα που μου ανέφεραν οι συνομιλητές/τριές μου από τις άλλες συνεντεύξεις, λείπει το κεφάλι, το κρανίο, αυτή η απτή υλικότητα και κατ' επέκταση το πρόσωπο του νεκρού με αποτέλεσμα οι τόποι προέλευσης του εαυτού να είναι ανύπαρκτοι, να λείπουν και αυτοί. Κατά συνέπεια, ο νεκρός δεν υπάρχει για τους/ις συνομιλητές/ήτριές μου γιατί διαφεύγει όλων των κοινών γι' αυτούς/ές κωδικών/σημασιών. Στο πρόσωπο των προσφύγων-μεταναστών αποτυπώνεται η σωστή διαχείριση της οδύνης και του πόνου που υπάγεται στον δυτικό άνθρωπο, αλλά ταυτόχρονα προβάλλεται η πρωτόγονη εκδοχή της που αποτελεί γνώρισμα του μη δυτικού ανθρώπου (Τοπάλη, 2012: 98-99). Ο κοινωνιολόγος Abdelmalek Sayad υποστηρίζει ότι το «κεφάλι» είναι το δομικό αντίθετο του «σώματος», του κορμιού, συνεπώς αν το «σώμα» μιλάει και μάλιστα μιλάει πολύ, τότε αυτό συμβαίνει διότι το «κεφάλι» είναι «ασθενές» (ό.π: 110). Άρα, τα νεκρά σώματα των προσφύγων και μεταναστών έχουν να πουν σίγουρα πάρα πολλά, από τη στιγμή που το

κεφάλι απουσιάζει τελείως.

6.2) Αγνοούμενοι ή ανύπαρκτοι.

Σε αυτό το υπο-κεφάλαιο θα εξετάσω λίγο πιο διεξοδικά, αν και σύντομα, το ζήτημα των νεκρών σωμάτων τα οποία θεωρούνται αγνοούμενα και πολλές φορές ακόμη και ανύπαρκτα. Για αυτά τα δύο ζητήματα μου μιλήσανε σχεδόν όλοι/ες οι συνομιλητές/τριες μου κατά τη διάρκεια των συζητήσεων μας. Στις κουβέντες που είχα μαζί τους ήταν πολύ έντονο το στοιχείο της απουσίας του σώματος, αυτής της απτής ύλης και κατ' επέκταση η ύπαρξη της ελπίδας, κυρίως από τη μεριά των συγγενών, για το ενδεχόμενο να ζει ακόμα κάπου ο δικός τους άνθρωπος. Η ύπαρξη του σώματος συμβάλλει στα διάφορα στάδια του πένθους που φέρνει η απώλεια ενός ανθρώπου, βέβαια όταν δεν υπάρχει το σώμα τα στάδια αυτά δεν ακολουθούνται και κατά συνέπεια το τραύμα της απώλειας παραμένει ανοιχτό. Ακόμα, στα λεγόμενα των συνομιλητών/τριών μου ήταν πάλι κυρίαρχος ο παράγοντας της θάλασσας και της δράσης που ασκεί επάνω στα νεκρά σώματα. Σχετικά με αυτά τα ζητήματα το παρακάτω απόσπασμα από τη συνέντευξη μου με την Ελένη είναι αρκετά χαρακτηριστικό. Με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια:

«-Ελένη: (απόσπασμα από την απάντησή της σχετικά με το θέμα του θανάτου)...Δηλαδή αγνοούμενος σημαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις ότι είναι σίγουρο ότι έχει πεθάνει, αλλά όταν δεν έχεις το σώμα είναι πολύ εύκολο να ελπίζεις ας πούμε και δημιουργείται μια φιλολογία στην οικογένεια και δεν γίνεται η διαδικασία του πένθους. Αυτό το ανακάλυψα συζητώντας με τον τάδε από τη Βαβέλ που συζητάγαμε λίγο για τους αγνοούμενους τους πρόσφυγες και την υποστήριξη και τα λοιπά και μου είπε ότι το χειρότερο ότι σε κάθε, ότι κάθε χώρα, κάθε πολιτισμός έχει ένα από τα βασικά τελετουργικά, το τελετουργικό του θανάτου. Όλοι έχουμε τελετουργικά για να αντιμετωπίσουμε την ταφή! Και κατά συνέπεια όταν δεν γίνεται η ταφή είναι μια τρομερή...ένα τρομερό έλλειμμα και ψυχολογικά είναι πολύ δύσκολο να το αντιμετωπίσουν αυτοί που έχουν την απώλεια. Δηλαδή παραμένει, δεν ξεκινάει τη διαδικασία του πένθους και άρα μένει ένα πένθος ανοιχτό, το οποίο είναι και

το πιο δύσκολο να αντιμετωπίσεις ψυχολογικά. Αυτός μου είπε ότι μπορείς να το δεις αυτό και στις οικογένειες των ναυτικών που έχουν αγνοούμενους. Δεν το είχα συνδέσει ποτέ, και στα νησιά είναι πολλοί ας πούμε. Που δεν έχει βρεθεί το σώμα, δεν έχει βρεθεί το σώμα!

-E: Ναι, σίγουρα οπότε πάντα ελπίζεις ότι ο άλλος μπορεί να ζει;

-Ελένη: Ναι, πάντα! Είναι αυτό το πολύ, πολύ απτό που σε βοηθάει να το καταλάβεις και το είδα και εγώ στην προσωπική μου εμπειρία με τους πρόσφυγες, πέρσι (2015) ειδικά που ήταν πάρα πολλά τα περιστατικά και βιώνοντας και τα αιτήματα αυτών που έχουν αγνοούμενους και αυτών που μιλάνε για αγνοούμενους. Γιατί έχουμε μετά από χρόνια από το '13 (2013) ναυάγιο, οι συγγενείς που δεν είναι και πρώτου βαθμού δεν είναι ο πατέρας και η μάνα γιατί αυτοί έχουν χαθεί, για ένα ανηψάκι ακόμα ο θείος και η γιαγιά του λένε ότι αφού δεν βρέθηκε μπορεί να είναι κάπου, να είναι στη Λέσβο, να το έχουν απαγάγει, να το έχουν πάρει πίσω στην Τουρκία γιατί δεν βρέθηκε το σώμα του, ενώ βρέθηκε όλη η υπόλοιπη οικογένεια.

-E: Ναι, σε αυτές τις περιπτώσεις όμως ποια είναι τα εναλλακτικά σενάρια που μπορεί να υπάρχουν;

-Ελένη: Αυτό...το εναλλακτικό σενάριο είναι να κάνεις αρκετή δουλειά καταρχήν, να δουλευτεί αυτός ο άνθρωπος να πάρει υποστήριξη και να γίνει ένα εναλλακτικό τελετουργικό. Δηλαδή να κάνεις μια τελετουργία ταφής που το κάνουν επίσης κάποιοι, δηλαδή να ρίξεις λουλούδια στη θάλασσα, να κάνεις ένα μνημόσυνο, να κάνεις κάτι που να μπορέσεις να αρχίσεις να κάνεις μια διαδικασία. Να φτιάξεις ένα κάτι που θα είναι για εσένα, γιατί δεν υπάρχει το σώμα. Να κάνεις δηλαδή μια τελετουργία που θα σου ταιριάζει εσένα, που θα μπορέσεις να την...αλλά αυτό σημαίνει ότι θέλεις κιόλας να μπει. Πολλοί άνθρωποι δεν μπαίνουν γιατί έχουν την ελπίδα τους, είναι πολύ βαρύ! Τους είναι βαρύ και παγιδεύονται εκεί ανάμεσα. Ναι, αυτό είδα τουλάχιστον, το είδα ας πούμε σε πολύ βαριές απώλειες».

Αναφορικά με τα λεγόμενα της Ελένης μπορεί να διακρίνει κανείς/καμία τις διάφορες πτυχές, καταστάσεις που μπορεί να ζήσει κάποιος άνθρωπος που έχει χάσει έναν δικό του άνθρωπο, διότι δεν υπάρχει κάτι το σίγουρο, έστω αρνητικό, κακό, ή ο θάνατος που να επιβεβαιώνει την ίδια την απώλεια, είναι κάτι το οποίο μένει πάντα

μετέωρο. Με άλλα λόγια, φαίνεται να υπάρχει μια ενεργός απουσία λόγω του ότι δεν υπάρχει το ίδιο το σώμα, η υλικότητα αυτή που να δηλώνει το θάνατο, την απώλεια, αλλά είναι μια απουσία η οποία δεν μπορεί να κλείσει και παραμένει συνεχώς ενεργή καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του επιζήσαντα. Αυτό βέβαια για τον άνθρωπο που έχει επιβιώσει από ένα ναυάγιο με αγνοούμενους ή για κάποιους εν ζωή συγγενείς μπορεί να τους κάνει να χρειάζονται υποστήριξη, κυρίως ψυχολογική, για όλο το πέρασ της ζωής τους, επειδή είναι σαν μια ανοιχτή πληγή, σαν μια πληγή η οποία δεν κλείνει ποτέ, μια πληγή που συνεχώς αιμορραγεί. Αντίθετα, στο θάνατο υπάρχουν συγκεκριμένα πράγματα, διαδικασίες οι οποίες δηλώνουν ότι πέθανε κάποιος/α, υπάρχει δηλαδή ο αποχαιρετισμός του νεκρού. Σε αυτές τις διαδικασίες συμβάλλουν ιδιαίτερα οι τελετουργίες που η παράδοση έχει δημιουργήσει για να αποχαιρετούμε σταδιακά έναν νεκρό άνθρωπο, όπως είναι η πρακτική του μνημόσυνου³¹ ή της κηδείας. Ενώ, όταν κάποιος/α είναι αγνοούμενος/η ο άνθρωπος που μένει στη ζωή δεν ξέρει αν πρέπει να τον κλάψει, να τον θρηνήσει ή όχι, διότι για πολλά χρόνια μετά, όπως λέει και η Ελένη, υπάρχει η ελπίδα να βρεθεί κάπου ζωντανός αυτός ο άνθρωπος και να γυρίσει. Σε αυτές τις περιπτώσεις παρατηρούνται δύο πράγματα που φαίνεται να συνυπάρχουν, από τη μια μεριά υπάρχει αυτός ο πόνος για μια απώλεια, η οποία δεν φέρει όλα τα χαρακτηριστικά της απώλειας και ταυτόχρονα από την άλλη, υπάρχει ένα ψυχικό σθένος στους ζωντανούς που τους επιτρέπει να συνεχίζουν τη ζωή τους με την απώλεια.

Σχετικά με τα αγνοούμενα και νεκρά σώματα των προσφύγων και μεταναστών υπάρχουν στατιστικά στοιχεία που δηλώνουν ότι από το έτος 2014 μέχρι το έτος 2016, τα σώματα αυτά ανέρχονται στον αριθμό 9.969, εκ των οποίων τα 6.600, από το 2015 μέχρι το πρώτο εξάμηνο του 2016, είναι οι νεκροί στη Μεσόγειο θάλασσα³². Οι αριθμοί αυτοί φυσικά, αυξάνονται συνεχώς κάθε φορά που παρατηρούνται προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές στη γεωγραφική περιοχή της Μεσογείου. Υπάρχει δηλαδή ένα

³¹ . Ήδη από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια αναπτύχθηκαν τα μνημόσυνα τα οποία πραγματοποιούνται συγκεκριμένες μέρες μετά το θάνατο του νεκρού (τρεις μέρες, εννιά μέρες, σαράντα μέρες, τρεις μήνες, έξι μήνες, εννιά μήνες, ένας χρόνος, τρία χρόνια) στοχεύοντας στη διατήρηση της μνήμης του νεκρού και στην προσευχή για την ψυχή του. Αυτές τις τελετουργίες συνεχίζει να ακολουθεί η πλειοψηφία των Ορθόδοξων Ελλήνων είτε λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων είτε κοινωνικής αναγκαιότητας (Kaldi-Koulikidou, 2015: 111).

³² . Για περισσότερες πληροφορίες <http://www.mediterraneanmissing.eu/> (τελευταία πρόσβαση στις 10/5/2017).

ανθρωπιστικό πρόβλημα των αγνοουμένων προσφύγων και μεταναστών που χάνονται στην προσπάθεια τους να διασχίσουν το Αιγαίο Πέλαγος, αλλά και γενικότερα τη Μεσόγειο και παράλληλα παραμένει άγνωστος ο αριθμός των μη καταγεγραμμένων θανάτων. Ακόμα, η πλειοψηφία των θυμάτων θάβονται χωρίς να έχουν αναγνωριστεί προηγουμένως και αυτό έχει δραματικό αντίκτυπο στις οικογένειες τους οι οποίες δεν γνωρίζουν τι απέγιναν οι δικοί τους. Με άλλα λόγια, τα περισσότερα θύματα των ναυαγίων θάβονται δίχως να έχουν ταυτοποιηθεί, αλλά και με ελάχιστες πιθανότητες μελλοντικής ταυτοποίησης από τους συγγενείς. Συνεπώς, οι οικογένειες των αγνοούμενων και νεκρών προσφύγων και μεταναστών αποτελούν τα αφανή, αλλά πραγματικά θύματα αυτής της ανθρωπιστικής κρίσης, διότι οι περισσότερες οικογένειες ζουν στην πλήρη αβεβαιότητα μη γνωρίζοντας αν οι αγαπημένοι τους άνθρωποι είναι ζωντανοί ή νεκροί. Οι περισσότεροι δεν έχουν καμία πληροφόρηση για την τύχη των δικών τους ανθρώπων και επομένως έχουν εγκλωβιστεί σε μια κατάσταση συνεχιζόμενης αβεβαιότητας, η οποία προκαλείται λόγω του ότι δεν υπάρχει η απτή υλικότητα του σώματος η οποία δηλώνει, αφηγείται την τύχη, την ιστορία του ανθρώπου, διότι επάνω στο σώμα εγγράφονται όλα τα μαρτύρια και οι εμπειρίες που έζησε ένας άνθρωπος.

Επάνω σε αυτές τις σκέψεις ένα άλλο απόσπασμα από τη συνέντευξη μου με την Ελένη είναι το εξής, το οποίο περιγράφει το θέμα των αριθμών των αγνοούμενων σωμάτων, της θάλασσας αλλά και της ανυπαρξίας αυτών των ανθρώπων. Χαρακτηριστικά λέει η Ελένη: «...Οι περισσότεροι δεν ξέρουν μάνιο πάνω στον πανικό ή είναι βράδυ κάποιοι θα χαθούνε και οι αριθμοί αυτών που έχουν χαθεί είναι πολύ μεγαλύτεροι από αυτούς που έχουν καταγραφεί και αυτό είναι ένα θέμα. Υπάρχει ένα χάος δεν ξέρουμε τίποτα, δεν, και μιλάμε εδώ στο Αιγαίο που είναι μια θάλασσα μικρή και πάλι είναι απίστευτες οι απώλειες που δεν έχουν καταγραφεί, ούτε σαν ιστορίες, ούτε σαν περιστατικά, όχι κάτι...αλλά φαντάζομαι ότι αν πάμε παραπέρα στο και σε όλη τη Μεσόγειο, σε ότι αφορά τη Μεσόγειο τουλάχιστον εκεί δεν υπάρχει και δυνατότητα να ξέρεις. Δηλαδή εκεί πέρα, αν εδώ το 1/3 τουλάχιστον από τις απώλειες δεν θα βρεθούν ποτέ τα σώματα αυτά, τουλάχιστον το 1/3 αν δεν είναι οι μισοί ανάμεσα σε Τουρκία και Ελλάδα. Στη Μεσόγειο μπορεί να είναι και τα 2/3 που είναι Αφρική, που είναι εμπόλεμη κατάσταση, που δεν ξέρεις καν ποιοι φύγανε και ποιοι μπήκαν στη βάρκα και πόσα πτώματα έχει μέσα η βάρκα και πόσα πτώματα είναι μέσα στο νερό. Και δεν θα βρεθούν

ποτέ γιατί είναι μια κατάσταση...ανοιχτή θάλασσα».

Ακόμα, ένα σχετικό απόσπασμα είναι από τη συνέντευξη μου με τον Παντελή ο οποίος επιβεβαίωσε κατά κάποιο τρόπο τα λεγόμενα της Ελένης:

«-Ε: Υπάρχουν δηλαδή άτομα τα οποία δεν θα βρεθούν ποτέ;

-Π: Σίγουρα! Σίγουρα! Ναι, είναι πολλοί! Και εγώ πιστεύω ότι εδώ μέσα η θάλασσα (εννοεί την περιοχή του βόρειο-ανατολικού Αιγαίου Πελάγους) ανάμεσα εδώ (εννοεί το νησί της Λέσβου) και Τουρκία έχει μέσα πολλά άτομα πνιγμένα τα οποία δεν θα βρεθούν ποτέ! Έχουν γίνει τώρα ας πούμε κόκκαλα και δεν θα βρεθούν ποτέ και έχουν πάει στον πάτο. Δεν το συζητάμε! Ακόμα, στη Θερμή απέναντι που έχει βουλιάζει αυτό που λέγαμε πριν το ναυάγιο που ήταν μέσα οι γυναίκες με τα μωρά, δεν βγήκε, δεν το βρήκαν το σκάφος αυτό. Αυτό μπορεί να είχε μέσα 5, 10 άτομα...Βούλιαξε, χάθηκε, τέλειωσε! Βρήκαν τους πνιγμένους, αλλά μέσα είχε και άλλα άτομα τα οποία δεν ξεβράστηκαν πουθενά, δεν βγήκαν πουθενά».

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να αναφέρω τη σημασία της θάλασσας και του ρόλου που διαδραματίζει στην τύχη των νεκρών σωμάτων. Όταν άκουγα τον Παντελή, αλλά και την Ελένη, να μου διηγούνται το θέμα με τους αγνοούμενους πρόσφυγες και μετανάστες, οι οποίοι όπως μου λέει ο Παντελής δεν πρόκειται να βρεθούν ποτέ, διότι πλέον έχουν γίνει κόκκαλα που καταλήγουν στον πάτο της θάλασσας, μου ήρθε στο μυαλό ένα αναρχικό σύνθημα: «Στον φράχτη του Έβρου, στον πάτο του Αιγαίου βρίσκεται η ασφάλεια του κάθε Ευρωπαίου». Η θάλασσα λοιπόν, αυτή η υγρή μάζα με την έκτασή της και την επιφάνειά της, φαίνεται να έχει την ιδιότητα, την τάση να εξαφανίζει τα νεκρά σώματα, να τα καταπίνει στο εσωτερικό της και να τα αφομοιώνει μιας και γίνονται ένα με τον πυθμένα της.

Εδώ όμως, παίζει ρόλο και μια άλλη φυσική δύναμη η βαρύτητα, στην οποία τα υλικά σώματα έλκουν και έλκονται αμοιβαία με άλλα υλικά σώματα, όπως εδώ για παράδειγμα τα υλικά νεκρά σώματα των προσφύγων-μεταναστών έλκουν και έλκονται από τον πυθμένα της θάλασσας, αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Παρατηρείται λοιπόν, μια πτωτική, μια καθοδική κίνηση των πτωμάτων με κατεύθυνση από την επιφάνεια της θάλασσας προς την επιφάνεια του πάτου, στο κάτω μέρος του βυθού της θάλασσας,

υπάρχει δηλαδή μια κίνηση από τα πάνω προς τα κάτω, από το έξω προς το μέσα, από το φως στο σκοτάδι, από το ορατό στο αόρατο.

Τα κόκκαλα αυτά ανήκουν πλέον στο θαλάσσιο οικοσύστημα, αποτελούν μέρος του φυσικού περιβάλλοντος της θάλασσας και των οργανισμών που ζουν σε αυτό. Ένα οικοσύστημα έχει μερικές ιδιότητες που το χαρακτηρίζουν, μια από αυτές τις ιδιότητες είναι η δυνατότητά του να διατηρείται σε ισορροπία. Η ισορροπία όμως είναι ανάλογη της ποικιλότητας, δηλαδή του αριθμού των ειδών που υπάρχουν εντός του. Με άλλα λόγια, όσο πιο πολλά είδη οργανισμών εμφανίζονται σε ένα οικοσύστημα, τόσο μεγαλύτερη ισορροπία υπάρχει σε αυτό.

Κεφάλαιο 7: Το φύλο.

Στο χώρο των κοινωνικών επιστημών και ειδικότερα στο χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας το φύλο χρησιμοποιείται ως αναλυτικό εργαλείο χρήσιμο για την προσέγγιση της κοινωνικής δράσης, αλλά και ως οπτική γωνία για την ανάλυση του πολιτισμού. Η διάκριση μεταξύ κοινωνικού και βιολογικού φύλου αποτέλεσε ένα μέσο, ένα εργαλείο το οποίο αποσταθεροποίησε και αμφισβήτησε το αυτονόητο της φυσικότητας των έμφυλων ταυτοτήτων, των έμφυλων ρόλων και το άκριτα διπολικό έμφυλο σύστημα (Γιαννακόπουλος, 2006: 15). Υπάρχουν δύο βασικές κατηγορίες που διέπουν όλες τις κοινωνίες στο χώρο και το χρόνο: η κατά φύλο διαίρεση, σε άνδρες και γυναίκες και η μαγικοθρησκευτική διαίρεση του ιερού και του κοσμικού (Παραδέλλης, 2016: 280). Η θρησκεία είναι εν μέρει ένας πολύ σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει τις έμφυλες σχέσεις και κατά συνέπεια τα θεμέλια των κοινωνικών επαφών. Μέσα από τις θρησκείες και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις οι άνθρωποι καθορίζουν την κοινωνική τους συμπεριφορά και αναλαμβάνουν τον έμφυλο ρόλο τους. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα ασχοληθώ στο πρώτο μέρος του με το θέμα της διαχείρισης του θανάτου στο οποίο φαίνεται η απόλυτη απουσία των ντόπιων γυναικών σε αντίθεση με την μοναδική παρουσία των ντόπιων ανδρών. Ενώ στο δεύτερο υπο-κεφάλαιο θα μιλήσω για τα ταφικά έθιμα του Ισλάμ στα οποία παρατηρείται η περιορισμένη παρουσία των προσφύγων γυναικών, σε αντίθεση με την έντονη παρουσία των προσφύγων ανδρών που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στο τελετουργικό αποχωρισμού του νεκρού.

7.1) Η διαχείριση του θανάτου, μια ανδρική υπόθεση.

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας ήρθα σε επαφή και συνομίλησα κυρίως με άνδρες, εκ των οποίων οι περισσότεροι, ασχολούνται επαγγελματικά με το θέμα του θανάτου. Πιο συγκεκριμένα, οι άνδρες αυτοί είναι ενταφιαστές, ιδιοκτήτες γραφείων τελετών, υπάλληλοι σε γραφεία τελετών, ο υπολιμενάρχης Λέσβου, ο ιατροδικαστής του δημόσιου νοσοκομείου Μυτιλήνης, ο ταμίας των φιλανθρωπικών καταστημάτων Μυτιλήνης ο οποίος είναι ο αρμόδιος υπεύθυνος για το νεκροταφείο του Αγίου

Παντελεήμονα και ο αντιδήμαρχος καθαριότητας Λέσβου που τα τελευταία δύο χρόνια διαχειρίστηκε το θέμα των νεκρών προσφύγων και μεταναστών στο νησί.

Στην Ελλάδα, οι ανθρωπολογικές μελέτες που έχουν γίνει σχετικά με το θάνατο εστιάζουν, ως επί το πλείστον, σε γυναικεία ζητήματα. Ωστόσο, στη δική μου έρευνα, η οποία αφορά τους νεκρούς πρόσφυγες και μετανάστες, δεν συναντάται κάτι τέτοιο διότι οι βασικοί πρωταγωνιστές είναι οι άνδρες και όχι οι γυναίκες. Ο ρόλος των γυναικών, σε αυτήν την περίπτωση, φαίνεται όσον αφορά τα ταφικά έθιμα του Ισλάμ στα οποία θα αναφερθώ εκτενέστερα παρακάτω. Η Σερεμετάκη, για τις ελληνικές τελετουργίες του πένθους, ισχυρίζεται ότι ο σιωπηλός θάνατος είναι ο μη κοινωνικός, ο «κακός θάνατος», ο οποίος λαμβάνει χώρα δίχως την παρουσία και την υποστήριξη των συγγενών. Ως αποτέλεσμα αυτού είναι ο ειδικός, διττός ρόλος που έχουν οι γυναίκες, γιατί από τη μία μεριά παρίστανται ως «μάρτυρες» στο θάνατο και από την άλλη οφείλουν να μετατρέψουν τη σιωπή σε λόγο. Στην πραγματικότητα, μέσω του γυναικείου σώματος αναπαρίσταται η θλίψη ως σωματικός πόνος και κατ' επέκταση το γυναικείο σώμα θα κουβαλάει μέσα του αυτόν τον πόνο για πάντα. Ο ρόλος των ανδρών είναι να κυριαρχούν στο δημόσιο πεδίο μέσω του ελέγχου του λόγου, στην περίπτωση όμως του θανάτου γίνονται βουβοί, σιωπηλοί, δεν μιλάνε σε μια τέτοια στιγμή (Αθανασίου, 2011: 243-246). Ακόμα, αντίθετα από τις αρμοδιότητες των γυναικών, οι άνδρες έχουν την υποχρέωση να δημιουργήσουν τελετουργικά όλες τις συνθήκες με σκοπό να μπορέσει ο νεκρός να βρει ένα σπίτι και να αναπαυθεί.

Αρχίζοντας από τους ιδιοκτήτες-υπαλλήλους των γραφείων τελετών, θα ήθελα να επισημάνω το γεγονός ότι σε κανένα από τα γραφεία που επισκέφθηκα δεν εργαζόταν κάποια γυναίκα, αλλά ούτε υπήρχε και κάποια γυναικεία παρουσία κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, παρά μόνο ανδρικές παρουσίες, ανεξάρτητα από τους άνδρες συνομιλητές μου. Ούτε μια φορά δεν έτυχε να δω, έστω και περαστικές γυναίκες ή τις συζύγους κάποιων συνομιλητών μου, παρόλο που κάποιοι επάνω στην κουβέντα αναφερόντουσαν σε αυτές και στα παιδιά τους. Χαρακτηριστικό απόσπασμα, σχετικά με το επάγγελμά της διαχείρισης του θανάτου, των εσωτερικευμένων συναισθημάτων, της σημασίας της οικίας, είναι αυτό που μου λέει ο Στέργιος ο οποίος είναι ιδιοκτήτης γραφείου τελετών: «-Στέργιος: Δεν μπορώ να μεταφέρω τα προβλήματα της δουλειάς μου μέσα στο σπίτι μου,

ειδικά αυτής της δουλειάς! Ειδικά αν έχω στην αγκαλιά μου ένα κοριτσάκι 5 χρονών και το βγάζω από τη θάλασσα, αν κάτσω και σκεφτώ το βράδυ που θα πάρω την δικιά μου την κόρη που είναι 5 χρονών στην αγκαλιά μου, ας κάτσει να σκεφτεί κάποιος τα συναισθήματα...Ας μην τα σκεφτώ εγώ, ας κάτσει κάποιος άλλος να τα σκεφτεί τα συναισθήματα. Ήρθε κανένας να ρωτήσει εμάς αν βγάζεις παιδάκια 5 και 10 χρονών μέσα από τη θάλασσα και πας το βράδυ και δεις τα δικά σου παιδιά στο σπίτι, το πώς είναι; Το πώς νιώθουμε; Εγώ δεν θέλω να το σκέφτομαι, το αποβάλλω από τον εαυτό μου, δεν φέρνω αυτές τις εικόνες που έχω αντιμετωπίσει κατά τη διάρκεια της ημέρας μου».

Πιο αναλυτικά, μια από τις δραστηριότητες των ανδρών, οι οποίοι εργάζονται στα γραφεία τελετών, είναι η περισυλλογή του νεκρού από τη θάλασσα ή από κάποια ακτή, κατόπιν εντολής του λιμεναρχείου, και η μεταφορά του στο νεκροτομείο, όπου εκεί αναλαμβάνει δράση ο ιατροδικαστής (βλ. 4.2: *Η ποσοτικοποίηση του θανάτου*). Βέβαια, μέσα από τα λεγόμενα ενός συνομιλητή μου, του Γεράσιμου, προκύπτει μια άλλη διαδικασία η οποία προηγείται από την περισυλλογή των πτώματων και είναι ο εντοπισμός του νεκρού από το λιμενικό (βλ. 4.1: *Το κράτος και οι μηχανισμοί του*). Σε σχετική μου ερώτηση ο ίδιος, ο οποίος είναι υπάλληλος γραφείου τελετών, μου λέει: «*Γεράσιμος: Λοιπόν όσον αφορά τους μουσουλμάνους πέρσι (χειμώνας του 2015) επειδή ήταν πολλοί, ειδοποιούσε το λιμεναρχείο “έχουμε 30 πτώματα εκεί, πάτε να τους πάρετε” και όποιος προλάβαινε, πήγαινε. Πήγαινε καταρχάς το λιμεναρχείο και ειδοποιούσαν οι διάφοροι κάτοικοι, οργανώσεις ότι: “εδώ ελάτε, γιατί έχει πνιγμένους”. Πήγαινε το λιμεναρχείο πρώτα, φωτογράφιζε το πτώμα και έκανε όλα αυτά που πρέπει να γίνουν, γιατί μπορεί κάποιος να τους αναζητήσει αυτούς. Τη στιγμή αυτή τους έπαιρνε φωτογραφία και μετά πιο καθαρά το πρόσωπο και ξέρανε, προσπαθούσαν να μάθουν μάλλον (το λιμεναρχείο). Εμείς, αφού τέλειωνε αυτή η διαδικασία, τους παίρναμε μέσα σε σάκους, ειδικούς σάκους, και τους πηγαίναμε στο ψυγείο επάνω στο νοσοκομείο. Κάναμε τη μεταφορά εμείς, τίποτα άλλο δεν μπορούσαμε να κάνουμε εμείς!».*

Αρκετές φορές η περισυλλογή των νεκρών προσφύγων-μεταναστών ήταν ιδιαίτερα δύσκολη λόγω των δύσβατων σημείων στα οποία εντοπίζονταν τα άψυχα κορμιά τους. Για να μπορέσουν οι άνδρες υπάλληλοι των γραφείων τελετών να ανασύρουν και να κουβαλήσουν από τα δύσβατα αυτά μέρη τα πτώματα των προσφύγων

και των μεταναστών χρησιμοποιούσαν, πέραν της σωματικής τους δύναμη, και άλλα μέσα όπως σκοινιά, φορεία. Ο εντοπισμός των νεκρών γινόταν πολλές φορές από ένα άλλο ανδρικό βλέμμα, πέραν από αυτό του λιμενικού σώματος, αυτό των ψαράδων. Ο Παντελής, που είναι ιδιοκτήτης-υπάλληλος γραφείου τελετών και έχει παρευρεθεί σε τέτοιες καταστάσεις μου λέει το εξής, με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Π) ο Παντελής:

«-Ε: Οπότε για την περισυλλογή των πτωμάτων πηγαίνουν τα γραφεία τελετών;

-Π: Ναι! Ναι και μάλιστα για μια δεκαετία την είχε αποκλειστικά το γραφείο του τάδε, εκεί που δούλευα. Για αυτό τα ξέρω έτσι, πιο καλά. Ναι, εκεί δούλευα πριν ανοίξω εδώ το μαγαζί και εμείς είχαμε την περισυλλογή. Παντού σε όλο το νησί, σε δύσβατα μέρη, σε...γιατί βγαίνουν σε διάφορα μέρη, ας πούμε. Το χειρότερο ήταν στα δύσβατα μέρη που βγαίνανε.

-Ε: Από την άποψη;

-Π: Χειρότερο, γιατί δεν μπορούσες να τους ανεβάσεις. Δηλαδή ήταν, τους έβρισκες ας πούμε, όχι τώρα τα τελευταία χρόνια αλλά τότε που σου είπα στην αρχή (εννοεί αρχές της δεκαετίας του 2000), τους έβρισκες σε κάτι λημέρια, σε κάτι χαράδρες που ήταν κοφτά τα βράχια και δεν πήγαινε αυτοκίνητο εκεί κοντά. Και τους ανεβάζαμε επάνω με σκοινιά, με φορεία. Να δένεις το φορείο, να το τραβάνε οι άλλοι από πάνω, δηλαδή πολύ δύσκολα ας πούμε, πολύ δύσκολα. Εγώ θυμάμαι έναν τον είχα στον ώμο, μέσα στο σάκο και τον είχα ρίξει στον ώμο για να προχωρήσω 50 μέτρα, να τον βγάλω σε ένα μέρος για να μπορέσουν να τον τραβήξουν οι άλλοι. Ήταν τόσο πολύ δύσκολο, εν τω μεταξύ το σκάφος του λιμενικού, επειδή είχε βράχια εκεί το μέρος και ήταν επικίνδυνα, δεν πήγαινε πιο κοντά, να βγουν ας πούμε να τα πάρουν. Πολύ δύσκολα, πολύ δύσκολα!

-Ε: Ναι. Και εκεί δηλαδή σας ειδοποιούσε το λιμενικό;

-Π: Ναι το λιμενικό, το λιμενικό! Αλλά και οι ψαράδες, γιατί πηγαίνουν οι ψαράδες να σηκώσουν τα δίχτυα το πρωί και βλέπανε πτώματα στην ακρογιαλιά και ειδοποιούσαν το λιμενικό και φεύγαμε εμείς».

Ένα άλλο καθήκον που αναλογεί στα γραφεία τελετών, και το αναλαμβάνουν

πάλι άνδρες, είναι αυτό της μεταφοράς του πτώματος από το νεκροτομείο του νοσοκομείου στο χώρο του νεκροταφείου. Στην τελευταία κατοικία το πτώμα θα ενταφιαστεί από τους νεκροθάφτες του κοιμητηρίου, οι οποίοι είναι και αυτοί άνδρες. Για ακόμη μια φορά, οι άνδρες ενταφιαστές είναι εκείνοι που πρέπει να δημιουργήσουν τελετουργικά όλες τις συνθήκες ώστε να μπορέσει ο νεκρός να βρει ένα σπίτι και να ησυχάσει, να ηρεμήσει η ψυχή του (ό.π: 246-247). Στο χώρο του νεκροταφείου αναλαμβάνουν, πλέον, δράση οι ενταφιαστές για την ταφή του πτώματος. Μια από τις εργασίες που απαιτείται να πραγματοποιήσουν οι νεκροθάφτες είναι η εύρεση της τοποθεσίας της τελευταίας κατοικίας, του τάφου, τον οποίον αργότερα θα σκάψουν για να θάψουν τον νεκρό άνθρωπο. Ο Χάρης, ο οποίος είναι ο ένας από τους δύο υπεύθυνους του νεκροταφείου του Αγίου Παντελεήμονα, μου λέει το εξής, πάλι με (E) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (X) ο Χάρης:

«-X: Ναι σίγουρα! Αφού έχουν πάει στο νεκροτομείο. Εδώ τους φέρνουν πια τελευταία, εδώ είναι η τελευταία κατοικία. Δηλαδή από εκεί και πέρα που ξεμπερδεύουν από τα νοσοκομεία και τι κάνουν εκεί πέρα ο ιατροδικαστής, το DNA ή το ένα το άλλο που βάζουνε, εδώ έρχεται μόνο για ενταφιασμό.

-E: Και αυτό το αναλαμβάνετε εσείς, τον ενταφιασμό;

-X: Εμείς τον κάνουμε τον ενταφιασμό!».

Σε αυτό το σημείο θα αναφερθώ σε ακόμη έναν άνδρα του οποίου ο λόγος διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στο θέμα ταφής των νεκρών προσφύγων και μεταναστών στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα. Στη συζήτηση που είχα με τον Σταύρο, τον δεύτερο υπεύθυνο του συγκεκριμένου κοιμητηρίου, ο ίδιος μου επισήμανε την ύπαρξη ενός άλλου ανδρικού βλέμματος και ήταν αυτό του ταμιά των φιλανθρωπικών καταστημάτων Μυτιλήνης ο οποίος δίνει την άδεια για να ανοιχτεί κάποιος λάκκος ώστε να ενταφιαστεί ο νεκρός. Χαρακτηριστικά μου λέει ο Σταύρος: *«Δεν μπορώ μόνος μου να πιάσω να ανοίγω λάκκους. Έχουμε άδεια! Ο ταμίας, ο έφορος μας δίνει εντολή, εγώ δεν μπορώ μόνος μου να κάνω ότι θέλω».*

Σχετικά με τις αρμοδιότητες που έχουν τα φιλανθρωπικά καταστήματα Μυτιλήνης αναφέρομαι εκτενέστερα στο 5ο κεφάλαιο. Τα ίδια όμως,

δραστηριοποιούνται και ως προς τη λειτουργία των δύο μεγάλων νεκροταφείων εντός της πόλης της Μυτιλήνης. Το πρώτο νεκροταφείο είναι του Αγίου Παντελεήμονα και το δεύτερο είναι της Αγίας Κυριακής. Σχετικά με το νεκροταφείο του Αγίου Παντελεήμονα, στο οποίο έχω δώσει περισσότερη έμφαση κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, ο άνθρωπος που φέρει την ευθύνη της διαχείρισης και της σωστής λειτουργίας του είναι, ακόμη ένας άνδρας, ο ταμίας των φιλανθρωπικών καταστημάτων. Για να επισκεφθεί κάποιος/α τον χώρο, όπου είναι ενταφιασμένοι οι πρόσφυγες-μετανάστες στο συγκεκριμένο νεκροταφείο, πρέπει να πάρει γραπτή άδεια από τα φιλανθρωπικά καταστήματα την οποία υπογράφει ο ταμίας/έφορος και στην οποία πρέπει να δηλώνονται τα προσωπικά στοιχεία του/της ενδιαφερόμενου/ης, δηλαδή το ονοματεπώνυμο, ο αριθμός ταυτότητος ή ο αριθμός διαβατηρίου, η υπηκοότητα και ο φορέας τον οποίο εκπροσωπεί π.χ Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Πέραν όμως αυτών των στοιχείων πρέπει να αναγράφεται ακόμη, η ημερομηνία και η ώρα που θα πραγματοποιηθεί η επίσκεψη στο νεκροταφείο. Με άλλα λόγια, υπάρχει μια μορφή ελέγχου, επιτήρησης και εξουσιαστικών πρακτικών, υπό την καθοδήγηση ενός άνδρα. Ένα απόσπασμα από τη συνέντευξη που είχα με τον ταμία των φιλανθρωπικών καταστημάτων, τον Πέτρο, είναι το εξής, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί με (E) η ερευνήτρια και με (Π) ο Πέτρος:

«-E: Και πάνω στο νεκροταφείο υπάρχει ειδικός χώρος όπου ενταφιάζονται οι νεκροί πρόσφυγες;

-Π: Ναι, ναι, ναι. Να πας να το δεις, θα σου δώσει ένα χαρτί ο Βασιλάκης, θα το υπογράψω εγώ ότι επιτρέπεται να πας και θα πας να το δεις».

7.2) Η Ταφική τελετή στη θρησκεία του Ισλάμ.

Το Ισλάμ³³ είναι στις μέρες μας αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής

³³. Η λέξη islam ήταν κατά την προϊσλαμική περίοδο σε χρήση στο εμπορικό λεξιλόγιο των ανθρώπων της Μέκκας και σήμαινε τη «συμφωνία», τη «συνθήκη», τον λόγο τιμής για το «κλείσιμο» μιας υπόθεσης. Ο όρος islam έγινε, κυρίως στις μη αραβικές χώρες, το όνομα ενός

κοινωνικής πραγματικότητας. Η γνώση μας γι' αυτήν τη θρησκεία βασίζεται σε στερεότυπα και εθνοκεντρικούς φόβους, σε ιστορικές και πολιτισμικές προκαταλήψεις, παρά στην πραγματικότητα (Μακρής, 2012: 20-22). Το κεφάλαιο του θανάτου στο Ισλάμ διαδραματίζει μεγάλο ρόλο στην αντίληψη της επίγειας ζωής, της μετά θάνατον ζωής και στο θέλημα του Θεού. Γενικότερα, το Ισλάμ παρουσιάζει διάφορες εκδοχές στον τρόπο που γίνονται αντιληπτές και εφαρμόσιμες οι θρησκευτικές του πρακτικές. Αυτές οι διαφοροποιήσεις προέκυψαν στο διάβα της ιστορίας από τους πολιτισμούς οι οποίοι κατά καιρούς ασπάστηκαν το Ισλάμ. Σε όλα τα θρησκευτικά δόγματα υπάρχει μια άτυπη υποχρέωση να επαναδιατυπώνουν και να επανερμηνεύουν ανά διαστήματα τις ιερές τους αλήθειες, έτσι ώστε να μπορούν να διατηρούν μια σχέση που να ενέχει χαρακτηριστικά σπουδαιότητας με την κάθε τοπική κοινωνία (Abu-Lughod, 1989: 294-298). Στο Ισλάμ δύο είναι οι κύριες πηγές περιγραφής του θανάτου και της μεταθανάτιας ζωής, πρώτον από το Κοράνιο³⁴ και δεύτερον, από τα Χαντίθ³⁵ (Bowker, 2006: 155). Μια από τις βασικές αρχές στο Ισλάμ είναι η πίστη στη μεταθανάτια ζωή, αυτό γίνεται αντιληπτό ήδη από τις αναφορές που υπάρχουν στο πρώτο κεφάλαιο του Κορανίου. Σε αυτό το κεφάλαιο υπάρχει ένα εσχατολογικό μήνυμα το οποίο ο κάθε πιστός το απαγγέλει κατά τη διάρκεια των προσευχών του (Παραδέλλης, 2003: 258). Ο θάνατος λοιπόν, βρίσκεται υπό την θέληση και επιθυμία του Θεού και συνεπώς δεν μπορεί να συμβεί δίχως την άδειά του.

Η πρακτική της κηδείας στο Ισλάμ βάσει του Κορανίου, των Χαντίθ αλλά και μαρτυριών μουσουλμάνων πιστών είναι η εξής, όταν κάποιος μουσουλμάνος πεθάνει ακολουθείται η διαδικασία της προετοιμασίας του νεκρού σώματος για τον ενταφισμό του. Από τη στιγμή που γίνεται η ιατρική γνωμάτευση θανάτου του αποθανόντος έπεται το λουτρό του νεκρού σώματος. Στην περίπτωση που ο νεκρός είναι άνδρας θα πλυθεί από ομόφυλούς του αστηρά, ενώ αν είναι γυναίκα, τότε αντίστοιχα, θα πλυθεί από ομόφυλές της. Υπάρχει μια μικρή εξαίρεση στη διαδικασία του λουτρού σχετικά με το

θρησκευτικού συστήματος ιδεών, νόμων, πράξεων, το όνομα μιας «θρησκείας» (Γιαννουλάτος, 2006: 29-31).

³⁴. Η προέλευση της λέξης Κοράνι έχει αραβικές ρίζες και σημαίνει αυτό που διαβάζεται, διότι ο Μωάμεθ έγραφε τα λόγια που του υπαγόρευε ο Θεός και απλά ο ίδιος ανταποκρινόταν σε μια μνητική εντολή, ανάγνωσης.

³⁵. Τα Χαντίθ είναι οι ιστορίες που έχουν γραφτεί για το τι έκανε και είπε ο Μωάμεθ και οι σύντροφοί του, οι οποίες όμως είναι ξεχωριστές από αυτές του Κορανίου.

διαφορετικό φύλο, όταν ο ζωντανός άνθρωπος είχε συζυγικό δεσμό με τον νεκρό ή στην περίπτωση που ο νεκρός είναι παιδί. Οι άνθρωποι που συμμετέχουν στο λουτρό του νεκρού δεν είναι απαραίτητο να είναι συγγενείς του νεκρού, μπορεί να είναι γνωστοί, φίλοι οι οποίοι όμως θα είναι του ίδιου φύλου με τον νεκρό. Η τελετουργία αυτή του εξαγνισμού του νεκρού σώματος μέσω της πλύσης του είναι αντίστοιχη της προετοιμασίας της προσευχής, οπότε το σώμα πλένεται συνήθως τρεις ή πέντε φορές, ο αριθμός πρέπει πάντα να είναι περιττός. Σχετικά με την πρακτική του λουτρού του νεκρού, ο Στέργιος μου αναφέρει το εξής, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί: «-Σ: Στο τελετουργικό τους είναι να πλυθεί καλά το σώμα, σε ότι κατάσταση και να είναι το σώμα, πρόσεξε με! Σε ότι κατάσταση και να είναι το σώμα, να πλυθεί, να σκουπιστεί, τυλίγεται σε ένα σεντόνι λευκό και γίνεται 3 δεσιές, δηλαδή δένουν το κεφάλι με έναν φιόγκο, μια κορδέλα, στη μέση του σώματος και στα πόδια, το σεντόνι δηλαδή γίνεται 3 δεσιές. Οι άντρες πλένουν μόνο τους άντρες και οι γυναίκες πλένουν τις γυναίκες. Ο άντρας δεν πάει να πλύνει μια γυναίκα.

-E: Ούτε μια γυναίκα ένα άντρα;

-Σ: Όχι! Το απαγορεύει η θρησκεία! Και τα παιδιά, άμα είναι αγόρια, τα πλένουν οι άντρες».

Στην περιγραφή του Στέργιου προκύπτει μια άλλη πρακτική που ακολουθείται στο ταφικό τελετουργικό του Ισλάμ και είναι αυτό του ντυσίματος του νεκρού σώματος, όπου το σώμα τυλίγεται συνήθως με ένα άσπρο σεντόνι, το λεγόμενο σάββανο. Το χρώμα του σεντονιού δεν πρέπει να είναι κόκκινο ή κάποιου άλλου σκούρου χρώματος. Το σώμα τυλίγεται με το σεντόνι πάλι σε μονό αριθμό φορών, δηλαδή τρεις ή πέντε, συνήθως στους άνδρες είναι τρεις φορές, ενώ στις γυναίκες πέντε, διότι θεωρείται ότι δεν πρέπει να φαίνεται το γυμνό σώμα του νεκρού. Αφού τυλιχτεί το νεκρό σώμα και το κεφάλι, το σεντόνι δένεται σε τρία σημεία, πρώτα στο κεφάλι, έπειτα στην περιοχή της μέσης και της κοιλιακής χώρας, και τέλος στα πόδια (Παραδέλλης, 2003: 262). Ο Παντελής μου επιβεβαιώνει αυτήν την πρακτική λέγοντας μου το εξής: «Αυτοί (οι μουσουλμάνοι) τους θάβουν τους νεκρούς χωρίς φέρετρο που είδα εκεί πέρα. Με ένα σεντόνι άσπρο, τυλιγμένοι μέσα σε ένα λευκό σεντόνι. Δηλαδή, με το σεντόνι τους τυλίζουν από πάνω μέχρι κάτω, είναι της θρησκείας έτσι. Τους τυλίζουν λοιπόν μέσα σε ένα άσπρο

σεντόνι και τους κάνουν 3 δεσίματα. Ένα στα πόδια, ένα εδώ ξέρω 'γω (μου δείχνει το κεφάλι του) και ένα στα χέρια. Και τους κατεβάζουν μέσα στο λάκκο έτσι, χωρίς φέρετρο».

Από αυτά που μου λέει ο Παντελής, σχετικά με τη διαδικασία του ντυσίματος, προστίθεται μια άλλη πρακτική η οποία αφορά την ταφή του νεκρού σώματος και είναι αυτή της τοποθέτησης και του προσανατολισμού του τυλιγμένου με το σάββανο πτώματος μέσα στον τάφο. Μέσα στον τάφο η σορός τοποθετείται με το πρόσωπο ή την δεξιά πλευρά του σώματος να είναι προσανατολισμένο/η προς τη Μέκκα³⁶. Αυτό συμβαίνει διότι στο Ισλάμ πιστεύεται ότι την ημέρα της κρίσης οι νεκροί που θα αναστηθούν πρέπει να αντικρύσουν πρώτα τη Μέκκα. Όταν ο νεκρός τοποθετηθεί μέσα στον τάφο, πάντα χωρίς το φέρετρο παρά μόνο με το τυλιγμένο σάββανο, τότε ακούγονται από τον Μουφτή³⁷ οι σχετικές προσευχές (Παραδέλλης, 2006: 262-263). Ο Θάνος, ύστερα από δική μου ερώτηση, μου λέει το εξής, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί:

«-Θ: Βάζουν κάτι ξύλα κάτω μέσα στο λάκκο, δεν το βάζουν το πτώμα πάνω στο χώμα. Καμιά φορά βάζαν το κάτω, τη βάση από το φέρετρο μέσα στο λάκκο και το πτώμα μέσα σε αυτό ή άλλως βάζανε μόνο ξύλα κάτω και επάνω το πτώμα το οποίο ήταν τυλιγμένο με πανί. Και τους θάβουμε με το πρόσωπο να κοιτάει τη Μέκκα, όλοι εκεί κοιτάνε, γιατί αυτοί δεν τους βάζουν έτσι ανάσκελα (σαν τους χριστιανούς), τους βάζουμε έτσι στο πλάι. Και όταν ήταν μέσα, σκύβαν επάνω από το νεκρό και κάτι του λέγανε στο αυτί. Φαντάζομαι κάτι σαν ευχή θα του λέγανε ας πούμε.

-E: A, του ψιθύριζαν στο αυτί;

-Θ: Ναι, ναι όταν κατεβεί μέσα κάποιος. Άμα είναι άντρας κατεβαίνει άντρας, άμα είναι γυναίκα κατεβαίνει γυναίκα και ψιθυρίζει κάτι στο αυτί και βγαίνει μετά έξω και αρχίζουν μετά και ρίχνουν το χώμα. Και κάθονται όλοι, βγάζουν τα παπούτσια. Μετά κάποιος

³⁶. Η Μέκκα ή Μάκκα της οποίας το πλήρες όνομα είναι Μάκκα αλ-Μουκάρραμα είναι πόλη της Σαουδικής Αραβίας και αποτελεί την ιερότερη πόλη των Μουσουλμάνων και εκεί βρίσκεται το ιερότερο τέμενος, το Μασγίντ αλ-Χαράμ. Σύμφωνα με το Ισλάμ οι πιστοί πρέπει να στρέφονται προς τη Μέκκα για να εκπληρώσουν τις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις (Ναζάμ). Όλα τα τζαμιά είναι προσανατολισμένα προς την Κάαμπα στη Μέκκα. Ακόμα, ο προφήτης των Μουσουλμάνων, ο Μωάμεθ, γεννήθηκε στη Μέκκα και θεωρείται ότι ο Θεός έδωσε στον Μωάμεθ το Κοράνιο το 610 Κ.Χ (κοινή χρονολογία) στη Μέκκα.

³⁷. Ο Μουφτής είναι ιερατικός βαθμός ειδικότερα του σουνιτικού κλάδου της μουσουλμανικής θρησκείας και είναι ο ερμηνευτής του Κορανίου για την απόδοση δικαιοσύνης.

διαβάξει το Κοράνι και όπως είναι όλοι παρευρισκόμενοι εκεί ας πούμε, κάποιος διαβάξει το Κοράνι και όπως είναι όλοι πάνω από τον τάφο και κάνουν κάτι κινήσεις τέτοιες (ακουμπάει το πρόσωπό του με τα χέρια του, σαν να πλένεται). Και μόλις τελειώσει αυτή η διαδικασία 5 λεπτά ας πούμε 10 λεπτά, πιάνουν και ρίχνουν χώμα. Κατάλαβες; Τον σκεπάζουν δηλαδή και είναι καμπούρα το χώμα έτσι (μου δείχνει με τα χέρια του σαν να σχηματίζει ένα νοητό λοφάκι). Και δεν ζαναβγαίνουν αυτοί».

Στο πλαίσιο αυτής της πρακτικής ένας άλλος συνομιλητής μου, ο Κώστας ο οποίος έχει παρευρεθεί πολλές φορές στις μουσουλμανικές κηδείες των νεκρών προσφύγων και μεταναστών, μου παρουσιάζει να επικρατεί μια διαφορετική εικόνα, κατά τη διάρκεια της ταφικής τελετής ενός προσφυγόπουλου, η οποία σχετίζεται με το φύλο των παρευρισκομένων, αλλά και με τη σημασία του χώματος στο Ισλάμ, και είναι η εξής: *«Καταρχήν αυτοί (εννοεί οι μουσουλμάνοι) όταν γίνεται ταφή, γυναίκα δεν παρευρίσκεται στο νεκροταφείο. Όταν είναι γυναίκα την πλένει γυναίκα και τους άντρες τους πλένουν οι άντρες. Εκεί ήταν το δύσκολο...μια σκηνή που είδα εκεί, τολμώ να πω ότι λύγισα, ήταν στις αρχές ένα παιδάκι 8 χρονών που θάψαν. Η μαμά καθόταν μέσα στο αυτοκίνητο και το μόνο που ζήτησε από τον σύζυγο μετά όταν τέλειωσε η ακολουθία ήταν, του έδωσε μια χαρτοπετσέτα να βάλει λίγο χώμα από το μνήμα για να το πάρει μαζί της».*

Όμως, υπάρχουν μαρτυρίες, αφηγήσεις που δηλώνουν ότι υπήρχαν φορές στις οποίες ο ενταφιασμός του πτώματος γινόταν από τους άνδρες συγγενείς του νεκρού ή από άτομα που ήταν μαζί με τον νεκρό στο ίδιο ναυάγιο και κατάφεραν να επιζήσουν. Ένα απόσπασμα που δείχνει την πρακτική της μεταφοράς του νεκρού από το νεκροτομείο στο νεκροταφείο, αλλά και της εμπλοκής των συγγενών, φίλων, γνωστών ανδρών στον ενταφιασμό του νεκρού προέρχεται από τον συνομιλητή μου τον Παντελή, ο οποίος μου περιγράφει την διαδικασία του ενταφιασμού ύστερα από ένα ναυάγιο με νεκρούς πρόσφυγες και μετανάστες που συνέβη κοντά στις ακτές της Λέσβου: *«- Παντελής: Ναι, μπροστά μου έγινε αυτή η διαδικασία γιατί εμείς τους ανεβάσαμε τότε, από το νεκροτομείο στον Άγιο Παντελεήμονα. Όλο το βράδυ ταξιδεύαν και τα ξημερώματα πνιγήκανε, από εκεί τους μαζεύει το λιμενικό, τους πάνε στο λιμενικό, το ένα, το άλλο, είχαν τη δύναμη οι ίδιοι που ήταν οι 40 μέσα στη βάρκα να έρθουνε στο νεκροτομείο, να ντύσουν τους δικούς τους ανθρώπους, να πάνε στο νεκροταφείο επάνω, να ανοίξουν οι*

ίδιοι με τα χέρια τους λάκκους και να τους θάψουν».

Ένα άλλο απόσπασμα προέρχεται από τον δεύτερο υπεύθυνο του νεκροταφείου, τον Σταύρο, που με ενημέρωσε για την σχετική πρακτική του σκαψίματος του λάκκου και της σημασίας του στο Ισλάμ, αλλά και της αναφοράς του σε μια ετερότητα. Ο λάκκος θα γίνει ο μελλοντικός τάφος του νεκρού και η διαδικασία του σκαψίματός του είναι πολλές φορές χρονοβόρα, δύσκολη, κουραστική, εξαντλητική. Ακόμα, ο ίδιος με χιουμοριστικό ύφος, αναφέρθηκε και στα εργαλεία που χρησιμοποιεί ώστε να καταφέρει να ανοίξει τους λάκκους που προορίζονται για τους υποψήφιους νεκρούς. Πάλι με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Σ) ο Σταύρος:

«-Σ: Εμάς μας τους φέρνουν εδώ και τους θάβουμε. Η νεκροφόρα τους φέρνει ξέρω 'γω με το φέρετρο και τους βάζουμε στο λάκκο. Και βαθιά είναι, πιο βαθιά είναι οι λάκκοι από τους δικούς μας (χριστιανοί ορθόδοξοι) γιατί δεν βγαίνουν αυτοί (μουσουλμάνοι). Δηλαδή άμα ανοίξεις ένα λάκκο τόσο (μου δείχνει περίπου 60 πόντους από το πάτωμα) σου λέει και άλλο. (Καθισμένος στην καρέκλα του γραφείου του ο Σταύρος) Κάνω για διευθυντής (γέλια);

-Ε: Ωραίος είσαι!

-Σ: Δεν κάνω! Έχεις δει διευθυντή να σκάβει; Με γκαζμά και φτυάρι; Εγώ δεν έχω δει! Λέει, γεια σας κύριε διευθυντά! Εγώ έχω ανοίξει 500 λάκκους, αυτός ήταν δύσκολος, δεν ήταν δουλεμένο το χώμα από τα χτες τον πολεμώ, δεν ανοίγει εύκολα.

-Ε: Και τι εργαλεία χρησιμοποιείς τσάπα, φτυάρι και τέτοια;

-Σ: Ναι, φτυάρι και γκαζμά. Αλλά ήταν πολύ ξερό το χώμα, αδούλευτο ήταν, χτυπάς και γυρίζει πίσω, δεν σκάβει. Έχει μέσα πέτρες, ρίζες, σβολιασμένο έτσι αυτό, δεν ανοίγει εύκολα».

Ένας άλλος παράγοντας, που δεν σχετίζεται με το φύλο, αλλά διαδραματίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στα ταφικά έθιμα του Ισλάμ, είναι ο χρόνος. Το μόνο σίγουρο είναι ότι η σορός πρέπει να πλυθεί και να ταφεί το συντομότερο δυνατό, κατά προτίμηση την ίδια μέρα, και όχι αργότερα από οκτώ ώρες από την τελευταία πνοή του νεκρού (Bowker, 2006: 186). Επάνω στη διαδικασία της ταφής αλλά και της σημασίας του

χρόνου η Ελένη μου τόνισε το εξής: «Καταρχήν, αυτό που κατάλαβα μετά ήταν ότι το τυλίγουν το σώμα σε ένα σεντόνι και ότι έχει μεγάλη σημασία το πλύσιμο του σώματος, όταν δεν είναι σε αποσύνθεση φαντάζομαι. Όταν είναι σε καλή κατάσταση είναι το πλύσιμο, το τύλιγμα, το πριν δηλαδή, η προετοιμασία. Μετά, ο λάκκος είναι πολύ βαθύς πρέπει να είναι αρκετά βαθύς και έχουν έναν συγκεκριμένο τρόπο το που μπαίνει το σώμα και δεν έχουν εκείνοι φέρετρο, έχουν ένα σεντόνι, ένα κατάλληλο σεντόνι που τυλίγει το σώμα. Δεν έχουν λουλούδια αυτό βέβαια είναι και προαιρετικό δεν σου λένε τίποτα άμα πας και υπάρχει μια προσευχή που λέγεται και ότι η ταφή πρέπει να γίνει πολύ γρήγορα. Για αυτό και πιέζονται πολύ όταν ξέρουν ότι στο δικό τους τελετουργικό η ταφή πρέπει να γίνει γρήγορα, ίσως και μέσα στις επόμενες 24 ώρες ας πούμε. Μέσα σε 48 ώρες έχει γίνει. Οπότε πιέζονται πάρα πολύ όταν αργούν οι διαδικασίες γιατί φυσικά δεν μπορείς να κάνεις γρήγορα όταν έχεις να κάνεις με ένα τέτοιο περιστατικό. Όταν πρέπει να περάσει από τον ιατροδικαστή, να περάσει από τον έναν, τον άλλο ας πούμε εντάξει δεν θα γίνει με ταχεία, η ληξιαρχεία πρέπει να γίνει άμεσα, όσο άμεσα το θέλουν εκείνοι, όσο και να το πιέσουν που έχουμε πιέσει και έχουμε κάνει και γρήγορες κηδείες, αλλά όχι στις 24 ώρες και στις 48 ώρες».

Αντί επιλόγου ή Το φινάλε:

Τα νεκρά σώματα των προσφύγων και μεταναστών ως μια πορνογραφική αναπαράσταση.

«Έχω τον θάνατο μέσα στην αριστερή μου τσέπη.

Μερικές φορές τον βγάζω έξω και του μιλάω:

Γεια σου μωρό μου, τι κάνεις;

Πότε θα έλθεις να με πάρεις; Θα είμαι έτοιμος»

(Απόσπασμα για τον φόβο του θανάτου του Τσαρλς Μπουκόφσκι)

Συνηθίζεται στις περισσότερες ακαδημαϊκές και μη εργασίες στο τέλος, στον επίλογο δηλαδή, να υπάρχουν κάποια συμπεράσματα ή να δίνονται κάποιες απαντήσεις σχετικά με το θέμα της έρευνας. Στη συγκεκριμένη όμως εργασία αδυνατώ να καταλήξω σε συμπεράσματα που να αφορούν τα νεκρά σώματα των προσφύγων και των μεταναστών και να συζητήσω για αυτά γιατί θεωρώ ότι δε δύναμαι ως «ζωντανή», μη πρόσφυγας, μη μετανάστρια να δώσω κάποιες απαντήσεις για τα πτώματα των προσφύγων και μεταναστών. Αντ' αυτού όμως, προτιμώ να θέσω ή μάλλον να προσπαθήσω να θέσω περισσότερες ερωτήσεις που αφορούν ένα ζήτημα το οποίο υπήρχε εξ αρχής στο αναστοχαστικό μέρος των σημειώσεων μου και με απασχολούσε κατά τη διάρκεια της έρευνας. Το ζήτημα αφορά στην έννοια της απεικόνισης, της αισθητικής, της σωματικότητας των πτωμάτων. Ποιές δυνατότητες εγείρονται ενόχλησης, προσβολής, πρόκλησης μιας δημόσιας “καθωσπρέπει” εικόνας; Ποια είναι η ενδεχομενική σύνδεση των νεκρών σωμάτων με τη πορνογραφία όπως είχε ισχυριστεί, ήδη από το 1955, ο ανθρωπολόγος Geoffrey Gorer;

Η πορνογραφία είναι η σκιά της σεμνοτυφίας, ενώ το άσεμνο είναι μια πλευρά της ευπρέπειας. Επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι οι περίοδοι της μεγαλύτερης παραγωγής πορνογραφίας ήταν και περίοδοι της πιο άγριας σεμνοτυφίας. Η σεμνοτυφία καθορίζεται από το θέμα κάποιας πτυχής της ανθρώπινης εμπειρίας η οποία αντιμετωπίζεται ως απεχθής και κατ' επέκταση δεν μπορεί να αποτελεί αντικείμενο ανοιχτής συζήτησης.

Παράλληλα, οι φυσικές διαδικασίες της φθοράς και της αποσύνθεσης έχουν γίνει αηδιαστικές σε τέτοιο βαθμό όσο η γέννηση και η συνουσία πριν από έναν αιώνα. Οι άνθρωποι οφείλουν κατά κάποιον τρόπο να συμβιβαστούν, να αποδεχτούν τις βασικές φυσικές διαδικασίες και τις επιπτώσεις που επιφέρουν αυτές. Συνεπώς, αν η κοινωνική σεμνοτυφία παρεμποδίζει να συμβεί κάτι τέτοιο με μια ανοιχτότητα και με μια αξιοπρέπεια, τότε το μόνο σίγουρο είναι ότι θα γίνει κρυφά, μυστικά. Με άλλα λόγια, αν η σύγχρονη πορνογραφία του θανάτου δεν είναι της αρεσκείας μας, τότε χρειάζεται να ξαναδώσουμε στο θάνατο προβολή και δημοσιότητα (Gorer, 2008: 73-81). Άλλωστε, όπως έχει πει και ο J. Baudrillard, η μόνη πορνογραφία είναι ο θάνατος. Η φράση του είναι η εξής: *"Speaking of death makes us laugh in a strained and obscene manner. Speaking of sex no longer provokes the same reaction: sex is legal, only death is pornographic"* (Baudrillard, 1993: 184).

Ο θάνατος των προσφύγων και μεταναστών θεωρείται από πολλούς, ανάμεσά τους συμπεριλαμβάνονται και αρκετοί/ές από τους/τις συνομιλητές/τριες μου, ως πράξη πολιτική, δυνητικά ανατρεπτική που δύναται να αποδομήσει, να ακυρώσει τις διάφορες κοινωνικές νόρμες και να τις επαναπροσδιορίσει, να τις επανανοηματοδοτήσει. Τα νεκρά τους σώματα είναι συνήθως γυμνά ή ημίγυμνα, ντυμένα με μερικά μόνο ρούχα. Ένα απόσπασμα από τη συνέντευξή μου με τον Θάνο δείχνει την συνθήκη όπου οι άνθρωποι που πνίγονται βγάζουν τα ρούχα τους, καθώς και την τάση που έχει και η ίδια η θάλασσα να γυμνώνει ένα νεκρό σώμα. Με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Θ) ο Θάνος:

«-Ε: Επίσης έχω ακούσει ότι η θάλασσα έχει την ιδιότητα να σου βγάζει τα ρούχα, ισχύει κάτι τέτοιο;

-Θ: Ναι, άμα είσαι καιρό μέσα στη θάλασσα σκίζονται τα ρούχα από το νερό, από τα ρεύματα, από τα βράχια, άσε! Αλλά αυτοί που είχα βγάλει εγώ δεν ήταν τελείως γυμνοί, μόνο έτσι το παντελόνι ήταν κατεβασμένο, από τη μέση και κάτω ήταν έτσι γυμνοί. Αλλά κοίταζε να δεις όταν βουλιάζεις και βαραίνεις βγάζεις από μόνος σου τα ρούχα, πιάνεις και βγάζεις το σακάκι, τη μπλούζα, τα παπούτσια. Ενώ πνίγεσαι βγάζεις τα ρούχα, γιατί εκείνη την ώρα θες να πάρεις αέρα και αρχίζεις και τα σκίζεις».

Σχετικά με την εικόνα αυτών των σωμάτων και κυρίως του προσώπου των σωμάτων χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι διάφορες εικόνες των μεταναστών και των προσφύγων που επικρατούν στα ΜΜΕ, πολλών παραμορφωμένων πτωμάτων τα οποία

τα έχει ξεβράσει η θάλασσα σε κάποια ακτή. Η κουλτούρα των ΜΜΕ τοποθετείται ανάμεσα στην ιστορία και τη μνήμη, τις επηρεάζει και συμμετέχει στην κατασκευή τους συνιστώντας ένα νέο πεδίο διαμάχης των ερμηνειών (Μπενβενίστε-Παραδέλλης, 1999: 24). Η εικόνα-φωτογραφία θεωρείται μια φέτα του πραγματικού, ένα ίχνος εκείνου που υπήρξε. Τα σώματα αυτά μέσα από τη στάση τους, τη μορφή τους, την υφή τους, το χρώμα τους, την αρτιότητά τους ή μη δημιουργούν διάφορα παρελθόντα και αφηγούνται την ιστορία τους ή τις ιστορίες τους. Το σώμα ούτως ή άλλως έχει την απαρέγκλιτα δημόσια διάστασή του, είναι δηλαδή συγκροτημένο στη δημόσια σφαίρα. Σε πολλά από τα σώματα που συμμετέχουν στη διαδικασία του θανάτου ιδιαίτερα έντονο είναι το θέμα του πόνου, μιας μοναδικής προσωπικής εμπειρίας που υπενθυμίζει τα όρια του ίδιου του σώματος. Ο πόνος δηλαδή φέρνει στο προσκήνιο τις σωματικές και ψυχολογικές αδυναμίες και ταυτόχρονα προβάλλει τον ξεχωριστό τρόπο που το κάθε πάσχων υποκείμενο βιώνει αυτήν την «προδοσία» του σώματός του, της τρωτότητας της ταυτότητας του.

Ακόμα, σε πολλές από τις εικόνες που μου περιέγραψαν οι συνομιλητές/τριες μου για τους νεκρούς πρόσφυγες και μετανάστες οι οποίοι κείτονται σε διάφορες στάσεις στις ακτές υπήρχε το θέμα του τυλιγμένου σώματος από φύκια ή του δεμένου σώματος από σκοινιά ή από δίχτυα. Ο Θάνατος μου διηγείται το εξής συμβάν, με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Θ) ο Θάνατος: «-Ε: Πριν ήθελα να σας ρωτήσω που μου λέγατε για το περιστατικό που είχε γίνει το ναυάγιο εκεί κοντά στα Πάμφιλα τον Δεκέμβριο, αυτούς τους ανθρώπους εσείς με τι μέσα τους βγάλατε;

-Θ: Στις άκρες τους είχε βγάλει το κύμα, πάνω στα φύκια.

-Ε: Α, οκ. Δηλαδή με τα χέρια τους πιάνετε και τους βγάζετε, όχι με σκοινιά, με τέτοια;

-Θ: Ναι, αλλά ο ένας ήταν δεμένος μέσα σε σκοινιά και πήγαμε να τον βγάλουμε για να δούμε τι είναι και είχαν πάει τα φύκια επάνω του και τον βουλιάζανε. Και έβαλα μια πετσέτα και επειδή δεν μπορούσα να περπατήσω και τον τράβηξα έτσι με τα σκοινιά για να μπορώ να πατήσω σε σταθερό έδαφος. Δεν περιγράφεται! Δεν περιγράφεται αυτό που βλέπεις, να βλέπεις 6-7 χρονών πνιγμένο μωρό ή να βλέπεις δυο μέτρα παλικάρια 25 χρονών πνιγμένα. Κοίτα να δεις, αυτόν που είχα δει με τα σκοινιά μέσα από τη θάλασσα στα Πάμφιλα δεν βγαίνει από το μυαλό μου. Δεν βγαίνει από το μυαλό μου! Να τραβιάς δυο

μέτρα άντρες τυλιγμένους μέσα στα σκοινιά...δεν φεύγει από τα μάτια μου αυτή η σκηνή και που να βλέπεις κάτι μωρά και κάτι τέτοια πράγματα. Είναι πολύ δύσκολη η κατάσταση!

-E: Και δεν φεύγει από την άποψη ότι είναι κάτι τόσο σοκαριστικό;

-Θ: Ναι! Δεν μπορείς να το φανταστείς αυτό το πράγμα. Να μην αξιώνεται άνθρωπος να βλέπει τέτοιες καταστάσεις!».

Τα πτώματα αυτά είναι πολλές φορές παγωμένα, διαμελισμένα, μη αρτιμελή, βρεγμένα, μελανιασμένα από το κρύο της θάλασσας. Κείτονται σε μια παραλία ή βρίσκονται μέσα στη θάλασσα ανάσκελα, μπρούμυτα, γυμνά, με κατεβασμένα παντελόνια, με σκισμένα ρούχα, χωρίς ρούχα. Ο Στέργιος σχολιάζει: «-Σ: Τα πτώματα κοίτα να δεις μέσα στη θάλασσα, η θάλασσα αν δεν σε βρουν γρήγορα σε ξεγυμνώνει, σου βγάζει τα ρούχα από τα ρέματα, από το ένα, από το άλλο έχει την ιδιότητα να σου βγάζει τα ρούχα χωρίς να το καταλαβαίνεις...Άντε με ένα παντελόνι μερικοί να βρισκόντουσαν επειδή ήταν η ζώνη και ξέρεις ήταν πιο δύσκολο αλλά το μπλουζάκι και όλα αυτά βγαίνουν...αλλά μη νομίζεις, οι περισσότεροι γυμνοί ήταν».

Αυτά τα βρεγμένα από τη θάλασσα, υγρά κουφάρια των νεκρών προσφύγων-μεταναστών ποτισμένα με αλμύρα τα οποία ανήκουν σε άντρες, γυναίκες, παιδιά είναι εκτεθειμένα σε κοινή θέα. Σε αυτές τις απεικονίσεις μπορεί κανείς/καμία να διακρίνει ή να φανταστεί γυμνά οπίσθια, πόδια, μπούτια, στήθη, γεννητικά όργανα, χείλη που ανάλογα το στάδιο σήψης τους είναι πρησμένα, φουσκωμένα. Ο Θεμιστοκλής, ο ιατροδικαστής του νοσοκομείου Μυτιλήνης, μου δείχνει μερικές φωτογραφίες πτωμάτων από ένα πανεπιστημιακό βιβλίο ιατροδικαστικής και αναφέρει:

«-Θεμιστοκλής: Ναι. Να εδώ διόγκωση της κοιλιάς, αρχόμενη σήψη. Αρχόμενη σήψη με τα χείλη διογκωμένα, οφθαλμών, μυών και γενικά των χαρακτηριστικών του προσώπου. Και αυτό είναι προχωρημένη σήψη. Αρχόμενη σήψη, μεταθανάτια διαδικασία.

-E: Αρχόμενη σήψη εννοούμε;

-Θεμιστοκλής: Εννοούμε ότι αρχίζει να γίνεται η σήψη, να αλλοιώνεται. Αλλοιώνεται ολόκληρος ο νεκρός και το πρόσωπο και να αρχίζουν να αλλοιώνονται σιγά σιγά και τα όργανα μέσα. Και αυτό ξεκινάει με το να πρήζονται, να διογκώνονται διάφορα μέλη του σώματος σιγά-σιγά».

Η διόγκωση των διάφορων μελών του σώματος συνδέεται εδώ με το θάνατο και όχι με τη ζωή. Ο Θεμιστοκλής στη συνέχεια της κουβέντας μας αναφέρει, δείχνοντάς μου παράλληλα, κάποιες φωτογραφίες πτώματων που βρέθηκαν στη θάλασσα, με (Ε) η ερευνήτρια και με (Θ) ο Θεμιστοκλής:

«-Ε: Η κοιλιά έτσι φουσκώνει;

-Θ: Ναι, φουσκώνει.

-Ε: Αυτό όμως για ποιο λόγο συμβαίνει;

-Θ: Ε, λόγω σήψης. Όταν ανοίξει, έχει αέρια από τα άερα. Αυτά είναι ιατρικά πιο πολύ.

-Ε: Οπότε με τα αέρια αυτά μπορεί να σκάσει ο νεκρός;

-Θ: Όχι δεν σκάει, αυτό αν ανοίξει μυρίζει μετά έντονα.

-Ε: Και κυρίως αυτά τα αέρια τι είναι;

-Θ: Ε, αέρια, αέρια αυτά μέσα από το έντερο και την κοιλιά.

-Ε: Κατάλαβα.

-Θ: Και για αυτόν το λόγο ανεβαίνει ο νεκρός προς τα πάνω στη θάλασσα».

Ο γυμνός θάνατος εδώ ανάγεται σε σύμβολο «φτώχειας», η γύμνια, ως αντικοινωνική και ως συνδεδεμένη με μοναχικές συνθήκες, υπονοεί το ακάλυπτο, το άστεγο, το έξω, το απροστάτευτο (Σερεμετάκη, 1994: 162). Η ακάλυπτη σάρκα που παρατηρείται στα νεκρά σώματα αποτελεί την έκθεση του μέσα στο έξω. Πολλές φορές, και στις δύο περιπτώσεις, τα κορμιά είναι γδαρμένα, είναι ξεσκισμένες σάρκες μεταφορικά και κυριολεκτικά, είναι σημαδεμένα ως αποτέλεσμα της τριβής με άλλα σώματα είτε έμψυχα, είτε άψυχα, όπως είναι ένα σχοινί ή όπως είναι ένας βράχος. Η ευρύτατη κυκλοφορία της εικόνας ενός παραμορφωμένου σώματος, πτώματος γίνεται ένασμα για το μετασχηματισμό της τάξης πραγμάτων και όχι μόνο υπονόμηση της κυριαρχίας και της μέχρι τότε αδιαμφισβήτητης πρόσληψης του ξένου σώματος (Μακρυγιώτη, 2008: 48). Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να παραθέσω ένα απόσπασμα από τη συνέντευξή μου με τον Βασίλη ο οποίος μου μιλάει για τα γυμνά νεκρά σώματα, τα

κατακερματισμένα, διαλυμένα νεκρά σώματα, πτώματα των προσφύγων και μεταναστών από την ίδια τη θάλασσα. Το απόσπασμα είναι το εξής: «-Βασίλης: Σίγουρα! Έχουν βρεθεί πτώματα μισά, διαμελισμένα, έχει βρεθεί άνθρωπος από τη μέση και επάνω, τον υπόλοιπο το φάγανε τα ψάρια. Μισός άνθρωπος βρέθηκε και άνθρωπος χωρίς χέρια έχει βρεθεί και χωρίς πόδια. Στη θάλασσα έχει βράχια, σαπίζεις, σε τρώνε τα καβούρια, ιστορίες...κόβονται κεφάλια, χέρια, ποδάρια. Το ίδιο γίνεται να τον δεις τον άλλο στο σπίτι καιρό πεθαμένο, τα ίδια σκατά είναι, αλλά τώρα άλλο θάλασσα και άλλο στεριά. Έχει μεγάλη διαφορά, όπως σε είπε ο τάδε τα ρούχα φεύγουν από πάνω (εννοεί από το σώμα), γυμνό τον βρίσκεις».

Με αναφορά στην ίδια θεματική ο Θεμιστοκλής σχολιάζει, πάλι οι ίδιοι συμβολισμοί: «-Ε: Και στην περίπτωση που λέγατε πριν ότι μπορεί να βρεθεί κάποιος διαμελισμένος ή να βρεθεί ένα μέλος του σώματός του, αυτό μπορεί να οφείλεται σε ποιους παράγοντες;

-Θ: Αναλόγως μπορεί μετά να βρεθεί στα βράχια, υπάρχουν και τα βράχια. Στη θάλασσα υπάρχει και αλλοίωση του νεκρού, αλλοίωση στη θάλασσα του νεκρού! Όταν είναι καιρό μέσα στη θάλασσα αλλοιώνεται, οπότε αν χτυπήσει σε ένα βράχο μπορεί να φύγει όλο το πόδι για παράδειγμα.

-Ε: Α, δηλαδή μαλακώνει τόσο πολύ το σώμα που διαλύεται;

-Θ: Ναι, σαπυνοποίηση παθαίνει. Η υφή του σώματος, του δέρματος γίνεται σαν σαπούνι. Μπορεί να πιάνεις το χέρι έτσι (μου δείχνει με το χέρι του σαν κάποιος να κρατάει το χέρι ενός άλλου) και να φεύγουν τα οστά».

Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει το θέμα του χρώματος και των χρωματικών αποχρώσεων που υπάρχουν στα διάφορα μέλη αυτών των νεκρών σωμάτων. Στα νεκρά σώματα, ανάλογα πάλι το στάδιο σήψης τους, παρατηρούνται χρώματα όπως το κίτρινο, το πράσινο, το μπλε, το σκούρο πράσινο, το σκούρο μπλε, το καφέ, το μαύρο. Ειδικά στο στάδιο της προχωρημένης σήψης ενός νεκρού σώματος το κυρίαρχο χρώμα είναι αυτό του πράσινου. Ο Θάνατος, αλλά και ο Θεμιστοκλής περιγράφουν εικόνες οι οποίες σχετίζονται με το χρώμα των νεκρών σωμάτων των προσφύγων και των μεταναστών:

«-Ε: Και το χρώμα τους πως ήταν;

-Θάνος: *Μελανό. Πολύ σκούρο. Σαν καφέ ήταν, όχι μαύρο. Παίρνει μια μαυρίλα το πρόσωπο και ύστερα προχωράει προς τα κάτω, στο υπόλοιπο σώμα.*

-E: *A, και αυτό είναι λόγω του κρύου ή λόγω του πνιγμού;*

-Θάνος: *Λόγω του κρύου. Αυτοί ήταν όλοι τους παγωμένοι».*

Ο Θεμιστοκλής παρατηρεί: *«Αρχόμενη σήψη έχουμε όταν αρχίζει και πρασινίζει, όταν πρασινίζει ολόκληρος υπάρχει η προχωρημένη σήψη. Υπάρχει η μουμιοποίηση όταν γίνεται μαύρος, μαυρίζει όλος μετά από πολύ καιρό. Τα στάδια αυτά υπάρχουν μέχρι να λιώσει σιγά σιγά ο νεκρός, γιατί λιώνει. Μπορεί να βρεις και οστά. Και είναι αναλόγως αν είναι θερμό το περιβάλλον παίζει διαφορετικό ρόλο. Ναι, η θερμοκρασία του περιβάλλοντος παίζει το μεγαλύτερο ρόλο. Δηλαδή όταν είναι ζέστη θα γίνει γρηγορότερα η σήψη, θα προχωρήσει γρηγορότερα η σήψη. Όταν είναι κρύο δεν θα προχωρήσει γρηγορότερα η σήψη και είναι αναλόγως: τα παιδιά, πολλά παίζουν ρόλο, το περιβάλλον, που βρέθηκε αν ήταν καλοριφέρ, αν ήταν ζεστό το σπίτι θα προχωρήσει πιο γρήγορα. Να τέτοιους έχω δει πράσινους και έτσι σαν αυτά περίπου έχω δει (μου δείχνει φωτογραφίες από ένα πανεπιστημιακό βιβλίο ιατροδικαστικής κάποια πτώματα που βρίσκονται μέσα στο χώρο του νεκροτομείου) οι οποίοι ήταν λιωμένοι από τη θάλασσα. Να αυτό εδώ είναι μια γενικευμένη σήψη από ανάσυρση πτώματος εκ του ύδατος, από το νερό δηλαδή και είναι έτσι πράσινοι».*

Γενικά όμως, τα νεκρά σώματα συνδέονται και με την ρυπαρότητα. Όπως υποστηρίζει η M. Douglas στο βιβλίο της *Καθαρότητα και Κίνδυνος*, η αποφυγή της βρωμιάς είναι για εμάς τους «δυτικούς» ζήτημα υγιεινής ή μάλλον αισθητικής και συνήθως δεν σχετίζεται με τη θρησκεία μας. Η αντίληψή μας περί βρωμιάς κυριαρχείται από τη γνώση που έχουμε για τους παθογόνους μικροοργανισμούς. Ήδη από το 19ο αιώνα η μεγάλη ανακάλυψη ήταν η βακτηριακή μετάδοση των ασθενειών, κάτι το οποίο με το πέρασμα των χρόνων έχει μεταμορφώσει τη ζωή μας με τέτοιο τρόπο ώστε είναι δύσκολο να σκεφτεί κανείς τη βρωμιά πέρα, έξω από τα συμφραζόμενα της παθογένειας (Douglas, 1984). Στην ίδια συλλογιστική ο M. Φουκώ επιχειρηματολογεί λέγοντας ότι η ιατρική και, ειδικότερα, η θετική εννοιολόγηση της υγείας καθορίζουν μέσω κανονιστικών προτύπων τις σχέσεις των ανθρώπων με το κοινωνικό τους περιβάλλον και

λειτουργούν ως θύλακες κοινωνικού ελέγχου. Ο ίδιος θεωρεί ότι η κύρια διαφοροποίηση ανάμεσα στο φυσιολογικό και στο παθολογικό, σύμφωνα με τη βιολογική προσέγγιση, τοποθετείται ιστορικά στον 19ο αιώνα όπου και εγκαθιδρύθηκε και ισχυροποιήθηκε η έννοια της «κανονιστικής υγείας» (Foucault, 1989: 40-41). Βέβαια, από τις αρχές του 19ου αιώνα ο θάνατος, όπως και το σεξ, θεωρήθηκαν με την επανατοποθέτησή τους από την εξουσία ως διακύβευμα σαγηνευτικό και συγχρόνως απωθητικό της καθημερινότητας (Ρήγου, 1993:138-139). Έτσι, τα σωματικά υγρά που εκκρίνουν τα νεκρά σώματα, αλλά και τα σεξουαλικά ερεθισμένα σώματα τα οποία είναι οι εν δυνάμει φορείς ασθενειών που θα μολύνουν με τη μετάδοσή τους, τους υγιείς και ζωντανούς οργανισμούς της κοινωνίας αποτελούν σημεία ενδιαφέροντος. Με άλλα λόγια, ορισμένα σημεία, ορισμένες λειτουργίες του σώματος, του ζωντανού και του νεκρού, και οι εκκρίσεις του φαίνεται ότι καταπατούν την πολιτισμικά κατασκευασμένη έννοια του καθαρού, του υγιούς σώματος (Μακρυγιώτη, 2004: 17). Με αναφορά στα παραπάνω θα παραθέσω δύο αποσπάσματα εκ των οποίων το ένα είναι από τη συνέντευξή μου με τον Παντελή ο οποίος μου αναφέρει το εξής σε σχέση με το πλύσιμο του νεκρού σώματος που απαιτείται στα ταφικά έθιμα του Ισλάμ και το άλλο είναι από τη συνάντησή μου με τον Θάνο. Στο πρώτο απόσπασμα με (Ε) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Π) ο Παντελής:

«Ε: Το τελετουργικό που κάνανε πιο ήταν;

-Π: Παίρνανε το πτώμα, έτσι γυμνό, το πλένανε με νερό, το καθαρίζανε...Το κάνανε, έτσι ξέρεις! Και σε εκταφή το κάνανε να τον πλύνουν. Κανονικά όταν τον πλένεις εκεί και τρέχουν τα νερά στα χώματα είναι και επικίνδυνο, δεν ξέρεις το τι αρρώστεια μπορεί να είχε αυτό το πτώμα. Και ένας άνθρωπος που είναι 10, 15 μέρες πεθαμένος και τον βγάζεις από το ψυγείο δεν τον πλένεις, γιατί είναι βρώμικος, έχει ξεκινήσει ήδη η σήψη του πτώματος. Αυτά τα πράγματα είναι...αρρώστειες, βρωμιές και τα νερά τρέχανε μέσα στους διαδρόμους στο νεκροταφείο».

Σχετικά με το θέμα της βρωμιάς, αλλά και της μυρωδιάς, αυτού του ιδιαίτερου χαρακτηριστικού των υλικών σωμάτων που γίνεται αντιληπτό με την αίσθηση της όσφρησης κατά τρόπο ευχάριστο ή δυσάρεστο, που αναδύουν τα ζωντανά σεξουαλικά διεγερμένα σώματα, αλλά και τα νεκρά σώματα, μέσω του ιδρώτα, των υγρών εκκρίσεων, των χυμών του σώματος, ο Θάνος μου λέει το εξής:

«-E: Αλλά όταν πάτε εσείς να κάνετε αυτές τις δουλειές έχετε κάποια ειδική ενδυμασία;

-Θ: Όχι, όχι και άμα είναι βρώμικο το πτώμα γυρνάς στο σπίτι και τα πετάς τα ρούχα. Υπάρχουν κάποια βρώμικα πτώματα που μπορεί να έχεις για μια βδομάδα τη μυρωδιά στη μύτη σου μέσα. Τα ρούχα ως επί το πλείστον τα πετούσα, αν υπήρχε τέτοιο πράγμα βρώμικο. Και κανονικά πρέπει να τα κάψεις τα ρούχα για να μην μεταδίδονται οι αρρώστειες.

-E: Και η μυρωδιά που αναδύουν;

-Θ: Μην τα συζητάς! Μην τα συζητάς! Η κατάσταση είναι εξωφρενική. Αυτά τα πτώματα βρωμούσαν πολλές φορές χειρότερα και από ένα ψόφιο ζώο».

Επάνω σε αυτές τις σκέψεις περί μιαιρότητας, βρωμιάς, μυρωδιάς του ανθρώπινου σώματος ένας άλλος συνομιλητής μου ο Στέργιος μου αναφέρει το εξής, πάλι με (E) συμβολίζεται η ερευνήτρια και με (Σ) ο Στέργιος:

«-Σ: Ο άνθρωπος είναι το πιο βρωμερό ζώο!

-E: Και αυτό από την άποψη;

-Σ: Από την άποψη ότι όπως βλέπεις ένα ζώο όταν πεθαίνει έτσι είναι και ο άνθρωπος. Μυρίζει, ανοίγει, σαπίζει, βρωμάει, τα πάντα!».

Ο θάνατος στις περισσότερες περιπτώσεις των νεκρών προσφύγων και μεταναστών θεωρείται, βάσει ιατρικών πορισμάτων, βίαιος θάνατος. Χαρακτηριστικά ο Θεμιστοκλής ο οποίος είναι ο ιατροδικαστής στο δημόσιο νοσοκομείο Μυτιλήνης, μου λέει ότι «Ο θάνατος στη θάλασσα είναι βίαιος. Ο πνιγμός είναι βίαιος, έτσι θεωρείται. Θεωρείται βίαιος θάνατος, δεν είναι φυσικός θάνατος όπως παθαίνεις ένα έμφραγμα και πεθαίνεις, θεωρείται βίαιος θάνατος. Εισέρχεται υγρό, στην περίπτωση αυτή εισέρχεται ύδωρ, νερό, θαλασσινό νερό στην τραχεία και στους πνεύμονες». Τα πτώματα των προσφύγων-μεταναστών είναι βιασμένα κορμιά, σώματα από τον θάνατο μέσω του πνιγμού. Ο πνιγμός προκαλεί το θάνατο μέσω ασφυξίας που οφείλεται ή σε εισρόφηση του νερού από την αναπνευστική οδό ή από σπασμό του λάρυγγα. Ακόμα, η καταβύθιση σε πολύ ψυχρό νερό μπορεί να προκαλέσει τον θάνατο μέσω υποθερμίας.

Τέλος, η βιαιότητα του θανάτου των προσφύγων και των μεταναστών προσκαλεί την κοινωνία των ζωντανών, η οποία φαίνεται να μην μπορεί να ανταπεξέλθει, να αντιμετωπίσει κατάματα μια άλλη κοινωνική πραγματικότητα που φέρνει στην επιφάνεια εικόνες που σοκάρουν, που εκνευρίζουν, που ερεθίζουν, που προκαλούν μια αηδία. Αυτή η πιο άμεση απεικόνιση της βίας επάνω στα γυμνά σώματα των νεκρών Άλλων επιτίθεται κατά κάποιον τρόπο στις αισθήσεις και στις αισθητικές των ζωντανών μέσω μιας μη αρμονικής φόρμας, όπως είναι αυτή ενός «βιασμένου» πτώματος από τον θάνατο. Κλείνοντας, πιστεύω ότι το θέμα του θανάτου και της πορνογραφίας είναι τεράστιο και ότι το συγκεκριμένο κεφάλαιο θα μπορούσε να αποτελέσει το έναυσμα για περαιτέρω μελέτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση:

- Agamben, G., Arendt H., Traverso, E. 2015. *Εμείς οι πρόσφυγες*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Αθανασίου, Α. (επιμ.). 2011, *Βιοκοινωνικότητες, Θεωρήσεις στην ανθρωπολογία της υγείας*, Αθήνα: Νήσος.
- Άριες, Φ. 1988. *Δοκίμια για το θάνατο στη Δύση: από το Μεσαίωνα ως τις μέρες μας*, μτφρ. Κ. Λάμψα, Αθήνα: Εκδόσεις Γλάρος.
- Αρχιεπίσκοπος Γιαννουλάτος, Α. 2006. *Ισλάμ: Θρησκευολογική επισκόπηση*, Αθήνα: Ακρίτας.
- Βεντούρα, Λ. (επιμ.) 2011, *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα*, Αθήνα: Νήσος.
- Βεντούρα, Λ. και Τρουμπέτα, Σ., 2006, «Εισαγωγή». *Σύγχρονα Θέματα* 92: 21.
- Bowker, J. 2006. *Ο θάνατος και οι θρησκείες*, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Γιαννακόπουλος, Κ. 2006. *Σεξουαλικότητα: Θεωρίες και πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.). 2009, *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία: Σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.). 2003, *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, Ταυτότητες και Πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Gorer, G. 2008. «*Η πορνογραφία του θανάτου*» στο *Περί Θανάτου: Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, επιμέλεια: Μακρυνιώτη Δ., μετάφραση Αθανασίου Κ. Αθήνα: Νήσος.
- Green, S. 2012. *Απούσες λεπτομέρειες: Οι Διεθνικές Ζωές των χωρίς έγγραφα Νεκρών Σωμάτων*. Στο Σ. Τρουμπέτα (επιμ). *Το προσφυγικό & μεταναστευτικό ζήτημα*,

- Διαβάσεις και μελέτες συνόρων*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Κασσιμάτη, Κ. 2006. «Η ένταξη των Αλβανών μεταναστών στην ελληνική κοινωνία». Στο Μπαγκαβός Χ., Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg.
 - Καστοριάδης, Κ. 1984. *Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα*. Αθήνα: Ύψιλον.
 - Καστοριάδης, Κ. 2010. *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Κέδρος, 17η έκδοση.
 - Κουμαριανού Κ, Μ. 2008. *Το φανταστικό του θανάτου στη σύγχρονη Ελλάδα, Μνημεία και νεκροί (Μια ανθρωπολογική και σημειολογική προσέγγιση των αστικών νεκροταφείων)*, Αθήνα: Δωδώνη.
 - Μακρής, Γ. 2012. *Ισλάμ : πεποιθήσεις, πρακτικές και τάσεις*, Αθήνα: Πατάκης.
 - Μακρυνιώτη, Δ. (επιμ). 2008, *Περί θανάτου, η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, Αθήνα: Νήσος.
 - Μακρυνιώτη, Δ. (επιμ). 2004, *Τα όρια του σώματος διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Νήσος.
 - Μουσούρου, Λ. 1991. *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα: Γ. Δαρδάνος- Κ. Δαρδάνος Ο.Ε.
 - Μπάουμαν, Ζ. 2009. *Ρευστοί καιροί, Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
 - Μπάουμαν, Ζ. 2004. *Παγκοσμιοποίηση, οι συνέπειες για τον άνθρωπο*, Αθήνα: Πολύτροπον.
 - Μπέγζος, Μ. 2010. *Ψυχολογία της θρησκείας, οι ανθρωπολογικές συνέπειες της χριστιανικής θεολογίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
 - Μπενβενίστε, Ρ., Παραδέλλης, Θ. (επιμ). 1999. *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης- Ιστορικές και Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
 - Παπαγαρουφάλη, Ε. 2012. *Δώρα Ζωής μετά θάνατον*. Αθήνα: Πατάκη.

- Παπαταξιάρχης, Ε. 2016. «Μια μεγάλη ανατροπή: Η «ευρωπαϊκή προσφυγική κρίση» και ο νέος πατριωτισμός της «αλληλεγγύης»», *Σύγχρονα Θέματα*, 132-133: 7-28.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.). 2006. *Περιπέτειες της Ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παραδέλλης, Θ. 2006. *Θάνατος και εσχατολογία στο Ισλάμ*, στο *Θάνατος και εσχατολογικά οράματα: Θρησκευοϊστορικές προοπτικές*, Θεσσαλονίκη: Αρχέτυπο.
- Παραδέλλης, Θ. (επιμ.). 2016. *Τελετουργίες Διάβασης, Συστηματική Μελέτη των Τελετών*, Αθήνα: Ηριδανός.
- Πασχαλίδης, Γ. 1999. «Η πολιτισμική ταυτότητα ως Δικαίωμα και ως απειλή. Η Διαλεκτική της Ταυτότητας και η Αμφιθυμία της Κριτικής». Στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), *«Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα*, σελ: 73-83, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω.
- Πετρονώτη, Μ. 1998. *Το Πορτρέτο μιας Διαπολιτισμικής Σχέσης: Κρυσταλλώσεις, Ρήγματα, Ανασκευές*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Ρέγκας, Γ. Γ., 2005, «Πρόλογος». Στο *Αποτέφρωση των νεκρών αίτημα των καιρών*, 5-8. Αθήνα: aa publications.
- Ρήγου, Μ. 1993. *Ο θάνατος στη νεωτερικότητα, μια επικοινωνιακή και ηθική προβληματική*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Ρήγου, Μ. 1995. *Η ετερότητα του άλλου*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Σερεμετάκη, Κ. Νάντια. 1994. *Η τελευταία λέξη στην Ευρώπη τα άκρα : δι-αίσθηση, θάνατος, γυναίκες*, Αθήνα: Α. Α. Λιβάνη.
- Σταυρίδης, Σ. 2010. *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σταυρίδης, Σ. (επιμ.). 2006. *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τοπάλη, Π. 2012. *Πρόσφυγες στις δυτικές κοινωνίες και στην Ελλάδα: Αναπαραστάσεις, Σώμα και Διαχείριση της Οδύνης*. Στο Σ. Τρουμπέτα (επιμ.). *Το*

- προσφυγικό & μεταναστευτικό ζήτημα, Διαβάσεις και μελέτες συνόρων, Αθήνα: Παπαζήση.
- Τοπάλη, Π. 2005. «Εκεί ηρωίδα εδώ Φιλιππινέζα: Γυναικεία μετανάστευση και εργασία στο δημόσιο διάλογο». *Σύγχρονα Θέματα* 88: 72-83.
 - Τρουμπέτα, Σ. (επιμ.). 2012. *Το προσφυγικό & μεταναστευτικό ζήτημα, Διαβάσεις και μελέτες συνόρων*, Αθήνα: Παπαζήση.
 - Φουκώ, Μ. 1980. *Υποκειμενικότητα και Αλήθεια: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας*, Αθήνα: Πλέθρον.
 - Fuss, D. 2006. Λεσβιακές και γκέι θεωρίες. Το πρόβλημα της πολιτικής της ταυτότητας. Στο Α. Αθανασίου (επιμ.) *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Νήσος.
 - Ψημμένος, Ι. 1995. *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα* (πρόλογος R. Brown, Dr. D. Glavanis), Αθήνα: Glory-book-Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση:

- Abu-Lughod, L. 1993. «Islam and the Gendered Discourses of Death». *International Journal of Middle East Studies* 25 (02): 187-205.
- Abu-Lughod, L. 1989. «Zones of Theory in the Anthropology of the Arab World». *Annual Review of Anthropology*, Vol. 18: 267-306.
- Agamben, G. 1998. *Homo Sacer Sovereign Power and Bare Life*, California: Stanford University Press.
- Alberti, G. 2010. «Across the borders of Lesbos: the gendering of migrants' detention in the Aegean». *Feminist Review* No. 94: 138-147.
- Anthias, F. 2000. «Metaphors of Home: Gendering New Migrations to South Europe». Στο F. Anthias και G. Lazaridis (επιμ.), *Gender and Migration in Southern*

- Europe: Women on the Move*. Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Berg.
- Bami, N. 2016. «Bureaucracies of Death State and Religious Protocols in the Cemetery of Unidentified Immigrants in Sidiro (Evros Region, Greece)». *Das Mittelmeer und der Tod: Mediterrane Mobilität und Sepulkralkultur (Mittelmeerstudien)*, Germany: Fink, Wilhelm.
 - Baudrillard, J. 1993. *Symbolic Exchange and Death*, New York: Sage.
 - Bauman, Z. 1992. *Mortality, Immortality, and Other Life Strategies*, California: Stanford University Press.
 - Butler, J. 1993. *Bodies that matter: On the Discursive Limits of Sex*, New York: Roudedge.
 - Butler, J. 2009. *Frames of war: when life is grievable?*, London: Verso.
 - Danforth, L. M. 1982. *The Death Rituals of Rural Greece*, φωτογραφία Α. Tsiaras, Πρίνστον: Princeton University Press.
 - Douglas, M. 1984. *Purity and Danger- An Analysis of the concepts of Pollution and Taboo*, New York: Routledge.
 - Elden, S. 2007. «Governmentality, Calculation, Territory». *Environment and Planning D: Society and Space*, 25 (3): 562-580.
 - Fabian, J. 1983. *Time and the Other-How Anthropology makes its Object*, New York: Columbia University Press.
 - Foucault, M. 1975. *Discipline & Punish*, New York: Vintage Books.
 - Foucault, M. 1989. *The Birth of the Clinic-An archaeology of medical perception*, Great Britain: Routledge.
 - Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press.
 - Green, S. 2012. «Reciting the future, Border relocations and everyday speculations in two Greek border regions». *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 2 (1): 111–129.

- Helmreich, S. 2009. *Alien Ocean: Anthropological Voyages in Microbial Seas*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Hirschon, R. 2016. «Greece in the Current Crisis». *Lecture at the Hellenic Center*: 1-14.
- Kaldi-Koulikidou, T., 2015, «Bereavement and Grief in Greece». Στο J. Cacciatore και J. Defrain (επιμ.), *The World of Bereavement: Cultural Perspectives on Death in Families*, 101- 120. Ελβετία: Springer.
- Malinowski, B. 1982. *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Λονδίνο: Souvenir Press.
- Mernissi, F. 1995. «Arab Women's Rights and the Muslim State in the Twenty-first Century: Reflections on Islam as Religion and State». Στο *Faith and Freedom, Women's Human Rights in the Muslim World*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: I. B. Tauris.
- Nuhoglu, Soysal. Y. 1996. «Changing Citizenship in Europe: Remarks on Postnational Membership and the National State». Στο D. Cesarani και M. Fulbrook (επιμ.), *Citizenship, Nationality and Migration in Europe*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Ochs, E. 2004. Narrative Lessons. Στο Duranti, A. (eds), *A Companion to Linguistic Anthropology*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, pp: 29-289.
- Palgi, P. & Abramovitch, H. 1984. «Death: A cross-cultural perspective». *Annual Review of Anthropology* 13: 385-417.
- Papataxiarchis, E. 2016, April. «Being ‘there’: At the front line of the ‘European refugee crisis’ - part 1». *Anthropology Today* 32 (2): 5-9.
- Papataxiarchis, E. 2016, June. «Being ‘there’: At the front line of the ‘European refugee crisis’ - part 2». *Anthropology Today* 32 (2): 3-7.
- Robben, A. C. G. M. 2004. «Death and Anthropology: An Introduction». Στο A. C. G. M. Robben (επιμ.), *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*, 1-16. Η.Π.Α.: Blackwell Publishing.

- Rozakou, K. 2012, «Biopolitics of Hospitality in Refugee Management: Humanitarianism and the Management of Refugees». *American Ethnologist* 39 (3): 562–577.
- Sariola, S. & Simpson, B. 2011, «Theorising the 'human subject' in biomedical research: International clinical trials and bioethics discourses in contemporary Sri Lanka». *Social Science & Medicine* 73 (4): 515-521.
- Schiffrin, D. 2006. *In Other Words. Variation in reference and narrative*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Schwell, A. 2011, «No Borders!? The Symbolic Meaning of Border Controls and the Body Politic». *EastBordNet* 111: 1-17.
- Seremetakis, C. N. 1993. «Durations of Pain: The Antiphony of Death and Woman's Power in Southern Greece». Στο C. N. Seremetakis (επιμ.), *Ritual, Power and the Body. Historical Perspectives on the Representation of Greek Women*, 119-149. Νέα Υόρκη: Pella Publishing Company.
- Smith, A. D. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell.
- Stolcke, V. 1995. «Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe», *Current Anthropology* 1 (36): 1-24.
- Tselepi, N. 2016, «Deaths at the Borders: The cases of Evros and the Aegean Sea». *Rivista di Storia delle Idee* 5 (1): 50-56.
- Van Gennep, A. 1977. *The Rites of Passage*, Λονδίνο: Routledge and Kegan Paul.

Νομοθεσία που αφορά τα γραφεία τελετών, τις ταφές στην Ελλάδα και τα κοιμητήρια:

- ΦΕΚ Β 230/1983
- ΦΕΚ Α 284/1980

- ΦΕΚ Β 424/1978
- ΦΕΚ Α 63/1975
- Νόμος 344/1976
- Νόμος 582/1968- ΦΕΚ 225/Α/ 28-9-1968
- Νόμος 445/1968- ΦΕΚ Α-130/14-6-1968

Διαδικτυακά άρθρα-Ηλεκτρονικές πηγές:

- Απλωταριά, 2016, Σεπτέμβριος 09, «Και Μαζί συνεχίζουμε...». Ανακτήθηκε από <http://www.aplotaria.gr/kai-mazi-sinexizoyme-latsoudi/> τελευταία πρόσβαση 23/3/2017.
- Απλωταριά, 2015, Απρίλιος 02, «Ο παραλογισμός και οι πολλές όψεις της επιμονής στην κράτηση των προσφύγων». Ανακτήθηκε από <http://www.aplotaria.gr/refugees-detention-latsoudi/> τελευταία πρόσβαση 23/3/2017.
- Απλωταριά, 2014, Ιούνιος 26, «Η αριθμητική του θανάτου». Ανακτήθηκε από <http://www.aplotaria.gr/arithmitiki-thanatou-latsoudi/> τελευταία πρόσβαση 23/3/2017.
- Απλωταριά, 2013, Ιανουάριος 18, «Στιγμιότυπα μιας ανθρώπινης τραγωδίας που συνεχίζεται». Ανακτήθηκε από <http://www.aplotaria.gr/tragodia-latsoudi-kraounakis/> τελευταία πρόσβαση 23/3/2017.
- Δημοκρατική, 2015, Νοέμβριος 03, «Μάθημα ανθρωπιάς στη Ρόδο-Δωρεά ψυγείου κοντέινερ στη Λέσβο για τους νεκρούς...». Ανακτήθηκε από <http://www.dimokratiki.gr/03-11-2015/mathima-anthropias-sti-rodo-dorea-psigiou-konteiner-sti-lesvo-gia-tous-nekrous/> τελευταία πρόσβαση 23/3/2017.

- Εμπρός net, 2016, Σεπτέμβριος 06, «Σε Έφη Λατσούδη και ΕΟΔ η μεγαλύτερη ανθρωπιστική διάκριση της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ». Ανακτήθηκε από <http://www.emprosnet.gr/article/86601-se-efi-latsoydi-kai-eod-i-megalyteri-anthropistiki-diakrisi-tis-upatis-armosteias-toy> τελευταία πρόσβαση 23/3/2017.
- Η Αυγή, 2015, Νοέμβριος 03, «Μεγαλώνει ο κατάλογος των νεκρών στο Αιγαίο». Ανακτήθηκε από <http://www.avgi.gr/article/10836/5990329/megalonei-o-katalogos-ton-nekron-sto-aigaio> τελευταία πρόσβαση 23/3/2017.
- Καθημερινή, 2016, Μάρτιος 13, «Οι «δικοί μου» ούτε μιλούν ούτε λαλούν». Ανακτήθηκε από <http://www.kathimerini.gr/900148/article/epikairothta/ellada/o-i-dikoi-moy-oyte-miloun-oyte-laloun> τελευταία πρόσβαση 23/3/2017.
- Το Περιοδικό, 2017, Απρίλιος 26, «Ο «θερισμός» των προσφυγικών ψυχών στην Μεσόγειο: Το μπεριαλιστικό έγκλημα «ολοκληρώνεται» στον βυθό της θάλασσας». Ανακτήθηκε από <http://www.toperiodiko.gr/%CE%BF-%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%86%CF%85%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CF%88%CF%85%CF%87%CF%8E%CE%BD-%CF%83%CF%84/#.WSBI6PnyjIW> τελευταία πρόσβαση 10/5/2017.
- Το Ποντίκι Web, 2016, Ιανουάριος 12, ««Αγνωστο αγόρι ετών 7»: Δεκάδες πνιγμένοι πρόσφυγες θαμμένοι σε χωράφι στη Λέσβο». Ανακτήθηκε από <http://www.topontiki.gr/article/155839/agnosto-agori-eton-7-dekades-pnigmenoi-prosfyges-thammenoi-se-horaf-i-sti-lesvo-photos> τελευταία πρόσβαση 23/3/2017.
- Efsyn, 2015, Δεκέμβριος 23, «Αυξάνεται ο αριθμός των πνιγμένων προσφύγων στο Αιγαίο». Ανακτήθηκε από <http://www.efsyn.gr/arthro/ayxanetai-o-arithmos-ton-pnigmenon-prosfygon-sto-aigaio> τελευταία πρόσβαση 24/3/2017.
- In.gr, 2015, Οκτώβριος 28, «Δεν έχουν τέλος οι τραγωδίες. Πρόσφυγες έχασαν τη ζωή τους σε ταξίδια θανάτου στο Αιγαίο». Ανακτήθηκε από <http://news.in.gr/greece/article/?aid=1500035493> τελευταία πρόσβαση 24/3/2017.
- Kollect News, 2015, Οκτώβριος 26, «Καταγγελία αλληλέγγυων από Λέσβο: Η Frontex

σκοτώνει πρόσφυγες, η ΕΕ αδιαφορεί». Ανακτήθηκε από

<https://kollectnews.org/2015/10/26/%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CE%B3%CE%B3%CE%B5%CE%BB%CE%AF%CE%B1-%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BB%CE%AD%CE%B3%CE%B3%CF%85%CF%89%CE%BD-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CE%BB%CE%AD%CF%83%CE%B2%CE%BF-h-frontex-%CF%83/>

τελευταία πρόσβαση 24/3/2017.

- Lay-Out, 2015, Οκτώβριος 29, «Τραγωδία δίχως τέλος στο Αιγαίο: Βρήκαν και άλλα πνιγμένα παιδιά στη Λέσβο!». Ανακτήθηκε από <http://www.lay-out.gr/tragodia-dichos-telos-sto-eggeo-vrikan-ke-alla-pnigmena-pedia-sti-lesvo/> τελευταία πρόσβαση 24/3/2017.
- Newsit, 2015, Οκτώβριος 22, «Γέμισε το νεκροταφείο που θάβουν τους πρόσφυγες στη Λέσβο! Δέκα παραμένουν στο ψυγείο!». Ανακτήθηκε από <http://www.newsit.gr/topikes-eidhseis/Gemise-to-nekrotafeio-poy-thavoun-toys-prosfyges-sti-Lesvo/439864> τελευταία πρόσβαση 24/3/2017.
- Newsbomb, 2015, Νοέμβριος 13, «Λέσβος: Αναζητείται χώρος για την ταφή των πνιγμένων προσφύγων και μεταναστών». Ανακτήθηκε από <http://www.newsbomb.gr/ellada/news/story/642466/lesvos-anažiteitai-xoros-gia-tin-tafi-ton-pnigmenon-prosfigon-kai-metanaston#ixzz4cG0k0lfP> τελευταία πρόσβαση 24/3/2017.
- The Paper, 2015, Οκτώβριος 16, «Υγρός τάφος για δεκάδες μικρά προσφυγόπουλα η θάλασσα της Λέσβου». Ανακτήθηκε από <http://www.thepaper.gr/igros-tafos-gia-dekades-mikra-prosfigopoula-i-thalassa-tis-lesvou/τελευταία> τελευταία πρόσβαση 24/3/2017.
- The Toc magazine, 2013, «Μεσόγειος: Θάλασσα των πνιγμένων ονείρων». Ανακτήθηκε από <http://www.thetoc.gr/magazine/mesogeios-thalassa-twn-pnigmenwn-oneirwn> τελευταία πρόσβαση 24/3/2017.
- <http://www.borderdeaths.org/> (τελευταία πρόσβαση 2/4/2017).
- http://www.eastbordnet.org/working_papers/open/ (τελευταία πρόσβαση 4/4/2017).

- <http://www.ert.gr/dikeoma-sto-nekrotafio-gia-tous-prosfyges/> (τελευταία πρόσβαση 19/4/2017).
- <http://www.significantceteries.org/> (τελευταία πρόσβαση 18/5/2017).
- <http://www.gettyimages.co.uk>. (τελευταία πρόσβαση 15/5/2017).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ (ημι-δομημένη συνέντευξη, ενδεικτικές ερωτήσεις)

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΣΥΝΤΕΥΞΕΩΝ

Γενικά:

Στοιχεία σχετικά με τον α) θάνατο, β) το επάγγελμά τους, γ) το νεκρό σώμα, δ) την ετερότητα, ε) το θρήσκευμα (ζωντανών- νεκρών, ντόπιων και μη), στ) το εκπαιδευτικό επίπεδο, ζ) το χρονικό διάστημα που δραστηριοποιούνται στον επαγγελματικό τους χώρο, η) τις συνθήκες που επικρατούν στον επαγγελματικό τους χώρο, θ) η τοπική κοινωνία, ι) σχετική νομοθεσία.

- Ποια είναι η άποψη τους για τον θάνατο; Πώς τον αντιλαμβάνονται;
- Ποια πιστεύουν, αν υπάρχουν, ότι είναι τα αίτια θανάτωσης των προσφύγων;
- Τι είναι το νεκρό σώμα για τους ίδιους; Τι αισθάνονται για αυτό; Πώς το αγγίζουν-πιάνουν; Τι μέσα-εργαλεία χρησιμοποιούν όταν το αγγίζουν; (π.χ γάντια, μεταλλικά αντικείμενα, αποστειρωμένα αντικείμενα)
- Η θρησκεία είναι σημαντική όταν πεθαίνει κάποιος/α σχετικά με το πως θα αντιμετωπισθεί το νεκρό σώμα του/της;
- Υπάρχει διαφορετική αντιμετώπιση για τους χριστιανούς νεκρούς πρόσφυγες ή είναι η ίδια με τους μουσουλμάνους νεκρούς πρόσφυγες; Όλοι οι νεκροί πρόσφυγες αντιμετωπίζονται το ίδιο, ανεξαρτήτως του θρησκειύματός τους;
- Ποια είναι η διαδικασία ταφής των νεκρών προσφύγων; Τηρούνται τα ισλαμικά έθιμα; (π.χ πλένονται οι σοροί όπως ορίζει η θρησκεία τους, άντρας-άντρα και γυναίκα-

γυναίκα;)

- Γνωρίζουν ότι υπάρχει νομοθετικό πλαίσιο σχετικά με την ταφή αλλοδαπού ανθρώπου; Τι ακριβώς γνωρίζουν; Από που/ποιους το γνωρίζουν; Πώς το αποτιμούν (καταπιεστικό; άνισο;); Θα ήθελαν να αλλάξουν κάτι σε αυτό και αν ναι, τι; Η νομοθεσία που ισχύει, τηρείται-εφαρμόζεται στην πραγματικότητα;
- Ποιος/οι είναι αρμόδιος/οι όταν εντοπίζεται ένας νεκρός πρόσφυγας; Ποια γραφειοκρατική διαδικασία ακολουθείται; Τηρείται στην πραγματικότητα;
- Πώς είναι ο χώρος που είναι ενταφιασμένοι οι νεκροί πρόσφυγες; (π.χ καθαρισμένος ή όχι από χόρτα, περιποιημένος, έχει λουλούδια ή άλλα προσωπικά αντικείμενα)
- Πώς αντιλαμβάνονται οι εργαζόμενοι/ντόπιοι το γεγονός ότι οι νεκροί πρόσφυγες είναι πλέον μόνιμοι σε έναν δικό τους χώρο; Στο Ισλάμ δεν επιτρέπεται η εκταφή, το γνωρίζουν;
- Σχετικά με τους αγνοούμενους νεκρούς πρόσφυγες τι συμβαίνει; Το γενετικό υλικό τους και από ποιους καταγράφεται; Υπάρχει κάποιο αρχείο με το DNA τους, αν ναι, τότε που βρίσκεται; Αν όχι τότε τι συμβαίνει;
- Το οικονομικό ζήτημα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον ενταφιασμό των νεκρών προσφύγων;